

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
И И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება
საქართველოში 1969 წელს
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ГРУЗИИ В 1969 ГОДУ

თბილისი 1971 Тбилиси

სარედაქციო კოლეგია:

- ა. აფაქიძე
- ბ. გობეჯიშვილი
- ა. კალანდაძე
- გ. ლომთათიძე
- ვ. ართილაყვა (მდივანი)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

- А. Апакидзе
- Г. Гобеджишвили
- А. Каландадзе
- Г. Ломтатидзе
- В. Артилаква (секретарь)

**ქვის ხანის ძეგლები საქართველოს ზღვისპირეთში
(1969 წლის საველდ მუშაობის შედეგები)**

საქართველოს ზღვისპირეთში ხანგრძლივი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად ირკვევა, რომ აქ თითქმის ყოველ დიდსა და პატარა მდინარეთა ხეობაშია შემონახული ქვის ხანის ადამიანთა ნაკვალევი.

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ, ბუნებრივად გამიჯნულ ხეობებში ძეგლების კვლევისას, ქვედაპალეოლითური ნაშთები აღმოაჩინა როგორც ზღვისპირეთის ტერასებზე, აგრეთვე ხეობათა შიგნით, ზღვიდან რამდენიმე ათეული კმ-ით დაშორებულ პუნქტებში.

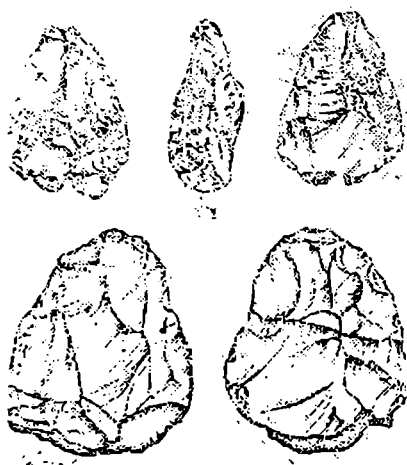
განვლილი ორი წლის მანძილზე ექსპედიციამ ქვედაპალეოლითური ნაშთები მოიპოვა როგორც ბორცვებზე, აგრეთვე კავკასიონის სამხრეთ განშტოებათა მაღალმთიან ზონაში (აგვაგარა, არადუ — 400—500 მ, ოსრე — 700 მ, ხოლო ოჭაკეში — 1800 მ სიმაღლეზე). აღსანიშნავია წარმოების ნაშთებთან ერთად ხელნაჯახების აღმოჩენა (იხ. სურ. მე-4 გვ.).

1969 წ. გრძელდებოდა მდ. ოქუმის ხეობაში (გალის რ.) 1964 წ. მიკვლეული მღვიმური პალეოლითური ნამოსახლარის თხრა, რომელიც მდებარეობს მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 400 მ აიმაღლეზე (რაზმის უფროსი გ. ხუბუტია). მღვიმე კარსტულია. მის ატაკზე კარსტულ-ბრეჩქიული დანალექის მძლავრი ფენა იყო გადაკრული. ასეთი იშვიათი ბუნებრივი ფაქტორის გამო, მისი მომდევნო ქვედა კულტურულ ფენათა სტრატეგრაფიული თანმიმდევრობა კარკად იყო დაცული. მღვიმის ცენტრალურ ნაწილში დედაქანამდე გათარის შედეგად დადგინდა ფენათა რაოდენობა. 8 ფენა, რომელთა საერთო სიმაღლერე 1,5 მ არ აღემატება ლითოლოგიურად დიდად არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან და მათი გენეზისი ცარცულ კირქვებში სოქმედ კარსტულ პროცესს უკავშირდება. ფენათა სტრატეგრაფია ქედგენილია მათი შეფერილობისა და ფენებში ჩართული დანალექი ნანების შემადგენლობის მიხედვით ფენათა წყების ზედა ნაწილში 1—3 ფენა), კარბონატულ და ბრეჩქულ დანალექებს შორის მღე-

ბარე ჰუმუსურ ფენაში კაქთან ერთად ჩართული აღმოჩნდა თიხის კურკლის ნატეხები (მე-2 ფენა).

პალეოლითური ნაშთები ქვედა ოთხ ფენაში (4, 5 და 6, 8) მოვიპოვეთ. მე-6—8 ფენებს შორის 0,5 მ სიმაღლის უნაშთებო ფენა იყო დალექილი. პალეოლითურ ფენებში კაქის როგორც შრომის იარაღები, აგრეთვე წარმოების ნაშთები მრავლადაა აღმოჩენილი. აქვეა მოპოვებული მეოთხეულის ძვლები, რომელთა მიხედვითაც დადგენილია შემდეგი სახეები: (*Capra caucasica*, *Cervus elaphus marai*, *Bison sp.* *Ursus spelaeus*, *Ursus arctos* и т. д.).

კაქის ინვენტარი ტექნიკურ-ტიპოლოგიურ მსგავსებას ავლენს დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითის გვიანი პერიოდის ძეგ-

კაქის ხელნაწახები.

ლებთან (მღვიმევი, გვარჯილას კლდე და ა. შ.). ქვედა კულტურულ ფენაში (8) უფრო აღრეული, მუსტიურის პერიოდისათვის დამახასიათებელი იერის ნაშთებიც ჩანს. შესაძლებელია, ოქუმის ნამოსახლარი ზედა პალეოლითის მრავალფენიან ძეგლს წარმოადგენდეს.

ჯერჯერობით გათხრილია ძეგლის მხოლოდ $\frac{1}{4}$ ნაწილი, თუმცა პირველი შედეგი მაინც იძლევა საფუძველს აღვნიშნოთ მისი დიდი მნიშვნელობა ზღვისპირეთის პალეოლითური ძეგლების ქრონოლოგიური პერიოდიზაციის საკითხების კვლევი-

სათვის. ოქუმის მღვიმე იმ ეპოქის მასალებს ავლენს, რომლის შესახებაც ამ მხარეში დღემდე მეტად მწირი მასალა მოგვეპოვებოდა.

საანგარიშო წელს ექსპედიციის მეორე საკვლევ ობიექტს სერგულის კლდის (კიათურის რ.) მღვიმური ნაბინარი წარმოადგენდა. გარდა ამისა. ექსპედიციამ გათხრითი არქეოლოგიური ძიება ჩაატარა შემდეგ პუნქტებში: ა) სოფ. ღუმურიშში (ნეოლითური ნამოსახლარი), ბ) მდ. ფსოუს მარცხენა ნაპირზე (რაზმის უფროსი ვ. ბჟანია).

საანგარიშო წელს, ექსპედიციამ იმუშავა აგრეთვე მდ. შაქარისა

და გუმისტის ხეობებში, სადაც უპირატესად ქვის ხანის მომდევნო ეპოქების ნაშთებია აღმოჩენილი (რაზმის უფროსი მ. ბარამიძე).

ექსპედიციამ ხანმოკლე საველე სამუშაო ჩაატარა მდ. კოდორის ზემო წელში (ჩხალთა-აყარის ხეობები). აქაც, ჯერჯერობით, მოგვიანო პერიოდების (გვიანი ბრინჯაო, ადრეფეოდალური) მასალა ჩანს. საყურადღებო შედეგი გამოიღო აყარის, ომარიშარის და „ჯგურაგ შუყერიშის“-ის ბორცვებზე მუშაობამ (რაზმის უფროსი შ. ჩართოლანი).

საანგარიშო წელს მოპოვებული ქვის ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ზღვის დონიდან 1 700—1 800 მ სიმაღლეზე (მთა ოფუნჯე) აღმოჩენილი ზედაპალეოლითური ნაშთები. ამ აღმოჩენას, უფრო სწორად, ნაშთების აღმოჩენის ადგილს ერთგვარი სიახლე შეაქვს საქართველოს პალეოლანდშაფტის შესახებ არსებულ ცოდნაში და აზუსტებს ამ რეგიონში მიმდინარე უძველესი განსახლების პროცესის საკითხებს.

დ. თუშაბრამიშვილი

ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციების შიერ 1969 წ. ჩატარებული სამუშაოების შედეგები

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ყვირილის ხეობის ქვის ხანის შემსწავლელმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ საანგარიშო პერიოდში გათხრითი სამუშაოები ჩაატარა ძუძუანას მღვიმეში, ხოლო დაზვერვები ჭიათურის რაიონის ტერიტორიაზე.

ძუძუანას მღვიმეში სამუშაოები მიმდინარეობდა როგორც წინა, ისე შიდა ფართობზე. გაკეთდა ორი განივი და ერთი გრძივი ჭრილი, რომელიც გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს აქ დადგენილ ფენათა ხასიათსა და მათ ურთიერთმონაცვლეობაზე. მღვიმეში ჯერჯერობით წარმოდგენილია ორი კულტურული ფენა: ადრეული ბრინჯაოს (?) და ზედაპალეოლითური. სტრეილური შრე მათ შორის არ შეემჩნევა. გაირკვა, რომ I კულტურული ფენა მღვიმის შესასვლელიდან 16—16 კვადრატებამდის გვხვდება, ხოლო უფრო ღრმად, მღვიმის შიგნით, აღარ ვრცელდება, კერძოდ აღნიშნული ფენა, აღარ გვხვდება 18—18 კვ. დასასრულის განივ ჭრილში სადაც ხუთი ფენაა ფიქსირებული (გათხრები კლდოვან იატაკამდის დაყვანილი არ არის). ეს ფენებია:

1) მუქი მოწითალო თიხნარი; საშუალოდ 0,10—0,12 მ სიმძლავრის;

2) წვრილი ღორღნარი ცალკეული ლოდებით, მოყავისფრო-მოწითალო თიხის ჩანართებით, საშუალოდ 0,15—0,20 მ სიმძლავრის;

3) კირქვოვანი ღორღნარი მუქი მოყავისფრო თიხნარით, მაგანეცის ბუდეების ჩანართებით, საშუალოდ 0,80—0,85 სიმძლავრის;

4) ნაქერალი შრე, მოყავისფრო-მოშავო, ღორღის მინარევით, საშუალოდ 0,20 მ სიმძლავრის;

5) მოყვითალო-მოყავისფრო მძიმე თიხნარი, კირქვის დიდი ნატეხების-ჩანართებით; საშუალოდ 0,20—0,25 მ სიმძლავრის.

ფენების საერთო სიმძლავრე 1,50—1,55 მ შეადგენს. ყველა ფენა ზედაპალეოლითური მასალების შემცველია, განსაკუთრებით ნაქერალი შრე, სადაც მრავლად აღმოჩნდა კაჟის ნაქეთობანი და ფაუნისტური მასალა. როგორც ვხედავთ, პირველ ფენას თავზე არ ადევს სტერილური ფენა, რაც კარსტული წყლების პერიოდული, მაგრამ ინტენსიური მოქმედებით შეიძლება აიხსნას. გადარეცხვის ნიშნები ჭრილებში წარმოდგენილი ფენების ხასიათშიც შეიმჩნევა.

I კულტურულ ფენაში აღმოჩენილია ყვირილის ხეობის კარსტული მღვიმეებისათვის დამახასიათებელი ადრეული ბრნჯოს ხანის მასალები, წარმოდგენილი არქაული იქრის ქურჭლის ფრაგმენტებით (მათ შორის მეჰეჰიან-ორნამენტიანი), გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღებით, ქვისაგან ნაქეთები სამაჭურებით, ძვლის სადგისებით, კაყის ისრისპირებით და კაყისავე სხვა ნაწარმით. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ბრინჯაოს ფენის კაყისა და ფაუნისტურ მასალაში შერეულია ქვედა ფენისეული (პალეოლითური) მასალაც, ვინაიდან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ. ისინი სტერილური შრით ურთიერთ გამოყოფილი არ არიან.

II კულტურულ ფენაში მოპოვებულია კაყის ქვის მრავალრიცხოვანი ნაწარმი, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ძუძუნას მღვიმეში ზედაპალეოლითურ ადამიანთა ჯგუფს ხანგრძლივი დროის მანძილზე უცხოვრია და აქვე უწარმოებია ქვის როგორც პირველადი, ისე მეორადი დამუშავება. 1969 წ. მოპოვებული ქვის ინვენტარი წარმოდგენილია საქართველოს ზედაპალეოლითური კულტურის პირველი ნახევრისათვის დამახასიათებელი ნაქეთობებით, მაგრამ მათ შორის გვხვდება დამუშავების ტექნიკის მხრივ განსხვავებული ნივთები, რაც დღემდე უცნობი იყო საქართველოს პალეოლითისათვის. ეს ნივთებია: სპეციალურად მიკროლამელების მისაღებად განკუთვნილი ორი ნუკლეუსი, ნაქეთები სეგმენტისებური მოყვანილობის

ბრტყელ ანატკეცებზე; მოყავისფრო კაჟის ანატკეცზე ნაკეთები ნაწილობრივ ორმხრივდამუშავებული საფხეკი და ორმხრივ დამუშავებული სატეხისებური იარაღის ფრაგმენტი. საფხეკის ნაწილობრივ ორმხრივ დამუშავების ხერხები ანალოგიურია გვიანი მუსტიეური ხანის ძეგლზე — ჭრუჭულაში აღმოჩენილი ზოგი წვეტანის დამუშავების ტექნიკისა, რაც იარაღის გასწორების, შემსუბუქებისა და ტარში ჩასმის მიზნითაა გამოყენებული. ამ მხრივ ძუძუანას მღვიმე ყველაზე ახლოს დგას ჭრუჭულის მასალებთან და ნაწილობრივ ორმხრივი დამუშავების ტექნიკის ტრადიციების აღმდგენლად თუ გამგრძელებლად გვევლინება.

ძუძუანას მღვიმეში მოპოვებულ ფაუნისტურ მასალებს სწავლობს პალეობიოლოგიის ინსტიტუტის მეცნ. თანამშრომელი ო. ბენდუქიძე. წინასწარული მონაცემებით აქ დადგანილია ცხოველთა შემდეგი სახეები:

1. Ursus sp(?)	მურა დათვი(?)
2. Ursus spelaeus	მღვიმური დათვი
3. Bison priscus	პირველყოფილი დომბა
4. Cervus elaphus	კეთილშობილი ირემი
5. Capra cf caucasica	დასავლეთ კავკასიური ჭიხვი
6. Equus caballus	გარეული ცხენი
7. Equus hidruntinus	პლეისტოცენური ვირო (?)

ძუძუანას მღვიმის II ფენის მასალები წინასწარულად შეიძლება დათარიღდეს საქართველოს ზედა პალეოლითის ადრეული და განვითარებული საფეხურის მიჯნით.

საანგარიშო წელს ექსპედიციამ ერთდღიანი სამუშაო ჩაატარა მდ. საძალეხევის აუზში, სოფ. სვერის ტერიტორიაზე მდებარე კოწიას კლდის მღვიმეში (ძეგლს მივაკვლიეთ ჭიათურელი არქეოლოგიის მოყვარულის ს. ხითარიშვილის დახმარებით), სადაც განადგურებულ კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა გახეხილ-გაპრიალებული ქვის სატეხი, ნაეისებური¹ მოყვანილობის ხელსაფქვავის ნატეხი და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. აღნიშნული მასალა მსგავსია სამერცხლე კლდის მღვიმის ზედა ფენის ინვენტარისა და წინასწარულად ადრე ბრინჯაოს ხანას მივაკუთნეთ.

**ეძანის მეზოლითური ნაბინევის (თრიალეთი,
საქართველოს სსრ) შესწავლასთან დაკავშირებით
დ. სონევილ-ბორდისა და ე. პეროს სტატისტიკური
მეთოდის გამოყენების შედეგები**

1. დ. სონევილ-ბორდისა და ე. პეროს მიერ შემუშავებული სტატისტიკური მეთოდის გამოყენება ისევე, როგორც მათ მიერ შემოთავაზებული გრაფიკები, ხელს უწყობენ ქვის ხანის ამა თუ იმ ძეგლის მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი თვისებების გამოვლენას.

2. ამ მეთოდის გამოყენებისათვის სავალდებულო პირობაა საკმარისად დასაბუთებული ტიპოლოგიის არსებობა. ამიტომ სონევილ-ბორდისა და პეროს მეთოდის გამოყენების ცდას ეძანის მღვიმური ნაბინევის შესწავლისას წინ უსწრებდა საკმარის შრომატევადი სამუშაო ტიპოლოგიური სიის შესადგენად, სადაც გათვალისწინებულ იქნა ხსენებულ ავტორთა ტიპოლოგიის ზოგიერთი ნაკლი და უზუსტობანი. ჩვენი ტიპოლოგიური სია შემოთავაზებულია როგორც კავკასიის, ისე წინა აზიისა და ნაწილობრივ მახლობელი აღმოსავლეთისათვის.

3. ეძანის შესახებ მიღებული სტატისტიკური მონაცემები, გამოსახულნი შესაბამის ჰისტოგრამებსა და დიაგრამებზე, თვალნათლივ გვიჩვენებენ, რომ ამ ნაბინარზე მოპოვებულ იარაღთა წამყვან ნაწილს შეადგენენ ასიმეტრიული სამკუთხა მიკროჩასართები, რომელთაც მოსდევენ ოვალურსამუშაოპირიანი საფხეკები. ლამელის ბოლოზე, თავირბრეტუშიანი ლამელები და, ბოლოს, გვერდდაბლაგვილი ლამელები. შესამჩნევად უფრო დაბალია ჰისტოგრამებზე პიკები, რომლებიც შეესაბამებიან სხვადასხვა სიბრტყიდან რეტუშირებულ ლამელებს, გვერდამოდარულ ლამელებს, ხოწებს და ა. შ. უდიდოდ დაქვემდებარებული ადგილი უჭირავს ნისკარტისებურ საფხეკებს და სხვ.

4. ეძანის ნაბინევის უმნიშვნელოვანესი თავისებურებები განსაკუთრებით რელიეფურად ჩანან განმაზოგადებელ დიაგრამაზე, რომელიც გვიჩვენებს იარაღთა ახალი, პროგრესული ჯგუფების უპირატესობას არქაულ ტიპებთან შედარებით. მონაცემების ასეთ თანაფარდობას ადასტურებს ასევე მთელი სერია ინდექსების გამოანგარიშებისა, რომელიც გვიჩვენებს ამა თუ იმ ტიპის ან ქვეტიპის იარაღის შეფარდებით ოდენობას როგორც მთლიანად კომპლექსში, ისე მოცემული ჯგუფის შიგნითაც.

5. ეძანის ქვის ინვენტარის შესასწავლად სტატისტიკური მეთოდ-

დის გამოყენებამ არამართო დაადასტურა ადრე არსებული აზრი მასში განვითარებული ფორმების გაბატონებული მდგომარეობის შესახებ, არამედ გამოავლინა ამ ძეგლის ზოგიერთი თავისებურება, კერძოდ, არც თუ ისე ჩვეულებრივი წამყვანი მდგომარეობა იარაღთა ისეთი ჯგუფებისა, როგორცაა ასიმეტრიული სამკუთხა მიკროლითური ჩასართები, თავირიბრეტუშიანი ლამელები და სხვ. გამოყენებული სტატისტიკური მეთოდის. მონაცემები მთლიანად ადასტურებენ ეძანის განვითარებული მეზოლითით დათარიღების სისწორეს.

ბ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებეჩრიძე

ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები

საანგარიშო წელს საექსპედიციო მუშაობა სამ ძეგლზე გრძელდებოდა:

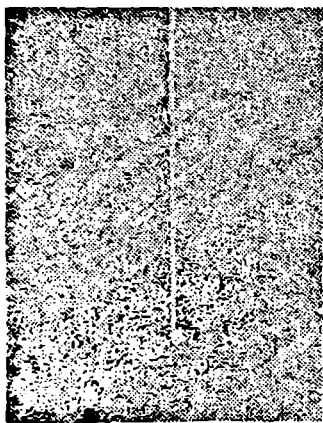
1. წოფის ნამოსახლარი (მარნეულის რ-ნი). ამ ბორცვის ცენტრალურ და მისგან ჩრდილოეთით ყველაზე უკეთ დაცულ ფართობზე გაჭრილი იქნა ახალი დამატებითი სადაზვერვო თხრილები; საძიებო და შემდეგ იქვე გაფართოებულ თხრილებში გრუნტამდე არსებულ ჰუმუსირებულ (სისქე 0,25 მ) და ლორღნარვე (სისქე 0,12—0,15 მ) ფენებში ისევ ჩნდებოდა ერთმანეთში არეული სხვადასხვა დროის (საფიქრებელია, სამი პერიოდის) არქეოლოგიური მასალა. სახნავედ დიდი ხნის მანძილზე გამოყენებულ ზედაპირზე დაზიანებული აღმოჩნდა კიდევ ორი „ორმო“, რომელთა შეესებაში მეტწილად გვხვდება უგვიანესი კერამიკული ნატეხები.

წოფის ნასახლარზე ყველაზე არქაული იერისაა ქვის მასალა. იგი ხასიათდება მიკროლითებით — გეომეტრიული ფორმის იარაღებით; მათი „დამუშავების ტექნიკით და კომპლექსის შემადგენლობით იგი ახლოს დგას „ნეოლითურ“ ძეგლებთან. წოფის ქვის მასალების შედარება ქვემო ქართლის ენეოლითური ხანის (შულავრის გორა, იმირის გორა, არუხლო I) მასალებთან გვიჩვენებს, რომ აქ აღინიშნება არსებითი განსხვავება, რაც მათ შორის არსებულ ქრონოლოგიურ ხანდაზმულობას უნდა მიგვითითებდეს. ირკვევა, რომ წოფის ნასახლარის არქაული ქვის იარაღი აღმოსავლეთ საქართველოს ქვის ინდუსტრიებს შორის ყველაზე ადრეული უნდა იყოს.

თიხის ჭურჭლის ნაირსახეობაში ძირითადად ორი ჯგუფი გამოირჩევა; უფრო ძველია ქილისებრი ფორმის ჰურა-მოშავო თიხის ნაკეთობანი, რომელთა კეცში დიდი რაოდენობითაა საგანვებოდ დანა-

ყილი და თიხაში შერეული კვარცის მარცვლები. ზოგ კურჭელს აქვს შემკულობა — კოპისებური წანაზარდები ან პირთან მდებარე ნახვრეტები.

გვიანდელი იერის მქონეა დახვეწილი და მრავალფეროვანი კერამიკა; კურჭელთა პირგადაშლილობა, მუცლის სფერული მოყვანილობა და მოვარდისფრო-მოყავისფრო ზედაპირის მქონე კეცში ქვიშისა და ბზის შერევის სიხშირე მკვეთრად განასხვავებს მათ ზემოხსენებული უხეში კერამიკისაგან. საგანგებო ყურადღებას იპყრობს ბზენარევი თიხისაგან ნაძერწი კურჭელი, რომელსაც ძაბრისებრი დაბალი ყელი და სფერული მუცელი აქვს; მისი წახნაგოვანი პირის დიამეტრი 30 ს მუდრის; წოფის ნასახლარზე ეს მეორე აღმოჩენაა, როდესაც აგურისფრად გამომწვარი კურჭლის ყელ-პირი გამოყვანილია ჩარხზე, ხოლო მუცელი ხელითაა ნაძერწი.

განათხარის ჭრილი.

1965 წელს, აღმოჩენილი ანალოგიური ნაკეთობა, რომელიც „იმპორტულ“ ნაწარმად მივიჩნიეთ, ნაპოვნი იყო ადრეული ბზინჯაოს „მტკვარ-არაქის“ კულტურის საწყის ეტაპისათვის დამახასიათებელ კერამიკულ ფორმებთან ერთად.

ამ ნასახლარის ძვლოვანი მასალების შესწავლამ წარმოგვიდგინა მოშინაურებული ძაღლი, ძროხა, ცხვარი, თხა, ფრინველები (ბატი), გარეული ცხოველები — ველური კატა, თაყვი, ტახი, დომბა, ჭიხვი, მუფლონი¹.

წოფის ნამოსახლარი მრავალფენიანი ჩანს; მიუხედავად მსიციხეოვანი დატულობისა, იგი ქვემო ქართლის ერთ-ერთ წამყვან ძეგლად ჩაითვლება. მისი მასალების დეტალური შესწავლის შემდეგ უფრო უკეთ გაშუქდება უძველეს ბინადართა სამიწათმოქმედო კულტურის საკითხები.

¹ ჩვენი ექსპედიციის მონაპოვარი — ოსტეოლოგიური მასალა, განსაზღვრულ იქნა სპ. სსრ მეცნ. აკადემიის პალეონტოლოგიის ინსტიტუტში. წოფის მასალები — ბიოლოგიური შეცნიერებათა დოქტორის ა. ვეკუასა და ასპირანტ ო. ბენდუქიძის მიერ, ხოლო არუხლო III და I კი ო. ბენდუქიძემ შესწავლა.

·II. არუხლო III (ბოლნისის რ-ნი). იგი მდებარეობს სოფ. პასან-ხოჯალოსთან, გზიდან სამხრეთით, არუხლო II და IV ბორცვებს შორის. ეს ნამოსახლარიც მაშვეერასა და ხრამის შესართავთან არსებულ სხვა ხელოვნურად წარმოქმნილი ბორცვების მსგავსად, არაერთგზის გადახნული ჩანს; მისი დიამეტრი 80 მ უდრის, სიმაღლე კი 3,5 მ.

ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში ჩაჭრილ იქნა შურფი (4×4 მ), ხოლო მისი სამხრეთ კედლის გაყოლებაზე აღმოსავლეთ ფერდობზე კი ერთი მეტრის სიგანის თხრილი (სიგრძე 20 მ). ამ თხრილის მთელ სიგრძეზე ალაგ-ალაგ ჩნდებოდა ქვის წყობა და ზღურბლის ქვები; თხრილი დედაქანამდე არ დასულა.

შურფში თხელი ფენების მოხსნის შედეგად გაირკვა, რომ მასალების ინტენსიურობით გამოირჩევა გრუნტიდან 1,55 მ სიმაღლეზე მდებარე უძველესი კულტურული ფენა (სისქე — 15 სმ), რომლის ზემოთ აღმოჩენილია თიხატყეპნილი იატაკი და მისი თანადროული 1,50 მ სიმაღლის მსხლისებრი მოყვანილობის ორმო.

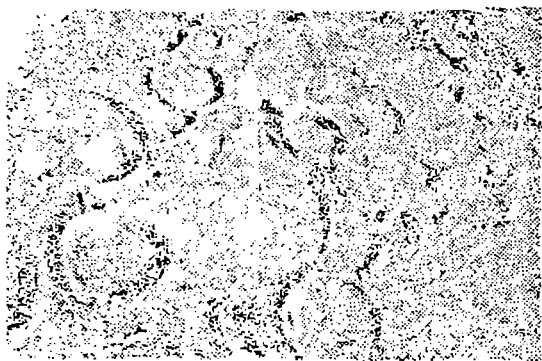
იატაკის ქვეშ ორმოს პირზე მოქცეულია ცუდათ დაცული ორმოსამარბი, რომელშიც მიცვალებულს თავი ჩრდილოეთისკენ ჰქონდა მიქცეული. შურფის დასავლეთ კედელში, დედაქანიდან 1,35 მ სიმაღლეზე ჰორიზონტალურად გამავალი ნაცროვან-ნახშიროვანი ფენა და ალიზის კედლის მცირე ნაშთია შემორჩენილი; მის ზემოთ კი კვლავ აღინიშნება მასალების ინტენსიური აღმოჩენა (კერამიკა, თხსედიანი და ძვლები). აქვე ალიზის აგურების ნატენები ჩნდება. ეს ქვემოდან მეორე კულტურული შრე უფრო მძლავრია და თითქმის ბორცვის ზედაპირამდე აღწევს (სისქე — 1,8 მ).

ეს კულტურული ფენა საკმაოდ განსხვავებულია ადრევე გათხრილ არუხლო I ნამოსახლარის ზედა ფენისაგან თავისი შემადგენლობით. იგი კერამიკის მიხედვით უფრო მეტად უახლოვდება წოფის ნამოსახლარის მეორე ჯგუფის თიხის ჭურჭელს; აქვე აღმოჩენილი ობსიდიანის ფირფიტები კი არუხლოს I ნამოსახლარის იარაღთა ტიპებს ემსგავსება, თუმცა ამ ნამოსახლარზე მათი რაოდენობა უფრო მოჭარბებული ჩანს. თანატოლი რაოდენობისაა მოშინაურებულ (ძროხა, ცხვარი, თხა, ღორი, ძაღლი) ცხოველთა და ფრინველის (ქათამი) ძვლები და გარეულ (კეთილშობილი ირემი, ტახი, ღომბა, ნიამორი) ცხოველთა ძვლები. აქ არაა ცხენის ძვლები, რაც არუხლოს I ნამოსახლარზე იქნა აღმოჩენილი.

მასალების პირველადი შესწავლით ირკვევა, რომ არუხლო III არ შეიცავს ისეთი ნივთიერი კულტურის კომპლექსებს, რაც არუხლო I ნამოსახლარის ზედა კულტურულ ფენაში გვხვდებოდა.

კვებობების რამდენიმე ჰორიზონტი, წარმოშობილი სოფლის ცხოვრების მანძილზე.

— 2,7 — 3,5 მ დონეებს. შორის DD კვადრატში მოხერხდა შედარებით უკეთ შენახული შენობების ნაშთების მთელი კომპლექსის გათხრა; სტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით ის განეკუთვნება ზემოდან მეხუთე სამშენებლო ჰორიზონტს. V ჰორიზონტის დაგეგმარებაში გარკვეული წესრიგი და კანონზომიერება შეინიშნება. წრიული გეგმის, გუმბათური, ალიზის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ურთიერთდაკავშირებულია ალიზისავე მორკალული კედლებით, რომლებიც სამეურნეო ეზოებს ფარგლავენ და მათთან ერთად ქმნიან ერთგვარად სტანდარტულ საცხოვრე-

ენეოლითური სადგომი

ბელ უჯრედებს; ეს უჯრედები შედგენილია საცხოვრებელი შენობების, სამეურნეო ნაგებობისა და ეზოსაგან და მჭიდროდაა მიჯრილი ერთმანეთთან. საყურადღებოა, რომ გეგმაზე არ არის არცერთი სწორი კედელი; შემლობავი კედლები, მათში ჩართული წრიული შენობებიანად, რკალისებურად არტყია ეზოებს სამხრეთ-დასავლეთიდან, მოპირდაპირე მხრიდან კი ეზოები შეკრულია მეზობელი საცხოვრებელი უჯრედით, რომლის მორკალული კედლები ნაწილობრივ იჭრება კიდევ მათ ფარგლებში. ამრიგად, გათხრილი ფართობის განაშენიანება ერთიანად მჭიდროა, თავისუფალ არეებს მხოლოდ ეზოები წარმოადგენს.

ფარგმენტულობის მიუხედავად, შეიძლება გაირჩეს დაახლოებით 6 საცხოვრებელი უჯრედი, შეკრული ერთ კომპლექსად; ასე-

თი უჯრედების მთავარ ნიშნად მიჩნეული უნდა იქნეს ეზოები, სადაც ყოველდღიური ცხოვრების კვალი ბევრად უფრო ნათლად ჩანს, ვიდრე შენობებში.

ყველაზე სრულად და ნათლად საცხოვრებელი უჯრედი ჩანს DD კვადრატის სამხრეთ ნაწილში; ეს არის საცხოვრებელი სახლი (№ 29), ფართობით 5 კვმ-მდე, პატარა წრიული სამეურნეო ნაგებობა (№ 27) და მათი შემაერთებელი წრიული კედლით შემოფარგლული ეზო, სადაც გამართული იყო თიხის კერა მუდმივი ცეცხლისთვისა და დიდი სამეურნეო კერა — მცირედ ჩაღრმავებული მოგრილო ორმო. ანალოგიური წყობა და სახე აქვს დანარჩენ უჯრედებსაც.

შენობათა ზემოხსენებული ჯგუფის სამხრ.-დასავლეთით მდებარეობს 40-ოდე კვმ ფართობი, დაფარული ნაცრის სქელი ფეხით. სადაც ამ ჰორიზონტის ნაგებობები თითქოს არ ჩანს; შესაძლოა, რომ ეს იყო ერთი იმ ცარიელ მოედანთაგანი, რომლებიც დატოვებული უნდა ყოფილიყო ნაგებობათა ჯგუფებს შორის.

დაგეგმარების აქ დადგენილი წესის შედარება შულავერის გორის შესწავლილ ფართობთან გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა განაშენიანების წესი ამ ორ ნასოფლარზე ერთმანეთისაგან პრინციპულად განსხვავდებოდეს; შულავერის გორაზე ის თავისუფალია, მოუწესრიგებელი, ცალკეული შენობებისაგან შედგენილი. იმირის გორაზე — მოწესრიგებული და შენობათა ჯგუფებისაგან შემდგარი. თუ ეს შთაბეჭდილება მცდარი არ არის, რასაც შემოწმება ესაჭიროება პირველ რიგში შულავერის გორაზე, მაშინ ისიც შეიძლება გვევარაუდნა, რომ ამაში ასახულია საგვარეულო საზოგადოების განვითარების ორი საფეხური, როგორც ეს დადგენილია შუა და წინა აზიის ადრესამიწათმომქმედო კულტურებში.

საინტერესო შედეგი გამოიღო საძიებო თხრილმა, რომელიც გაიჭრა გორის დასავლეთით, მისი ცენტრიდან 40 მეტრზე, ველზე. გამოიჩვენა, რომ ამ მხარეს დასახლება გორის გარეთაც გრძელდება; გარდა ამისა, გრუნტი აქ-მკვეთრად ეშვება სიღრმეში ისევე, როგორც გორის აღმოსავლეთ მხარეს, მდინარის ნაპირთან. ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ან გორას შემოვლებული ჰქონდა ისეთივე თხრილი, როგორც არუხლოს გორას, ან სოფლის ადგილას მის გაშენებამდე ხელოვნურად ყოფილა დაზვინული მიწა და შექმნილა დაახლოებით 2 მეტრის სისისა და უნდა ყოფილიყო ამოღებული გრუნტი. ამასთან დაკავშირებით ყურადსაღები ხდება ექვი, გამოთქმული იმის შესახებ (დ. თუშაბრამიშვილი), რომ

შულავერის ღელე ადრე შესაძლოა სხვა კალაპოტში მიედინებოდა, მხოლოდ შემდეგ შეიცვალა მიმართულება და ნაწილობრივ ჩამო-
კრა როგორც იმირის, ისე ე. წ. გადაჭრილი გორა; ამით შეიძლე-
ბოდა ახსნილიყო მათი თანადროული კულტურული ნაშთების
არსებობა მდინარის მოპირდაპირე ნაპირზე. მეხუთე ჰორიზონტში
მოპოვებული ნივთიერი მასალა — ქვის, ობსიდიანის, ძვლისა და
რქის ნაკეთობა, აგრეთვე კერამიკა, წინა წლებთან შედარებით
ახალს ბევრს არაფერს იძლევა. აღსანიშნავია მხოლოდ ხელსაფ-
ქვავენების სიმრავლე და განვითარებული სახე, ბიტუმის კვლიანი
ქვის ნამგლის ჩასართები და ერთი თითქმის მთელი, ვარდისფრად
გამომწვარი ბრტყელძირიანი, სფერული და პირგამოყვანილი თი-
ხის ჭურჭელი, მთელი თავისი იერით ეს მასალა კიდევ ერთხელ მოწ-
მობს. რომ იმირის გორა, შულავერის გორასთან შედარებით, ახალ-
გაზრდა სოფელია.

დაზვერვის დროს ექსპედიციამ დააფიქსირა რამდენიმე არ-
ქეოლოგიური ძეგლი, რომელთა შორის გამოირჩევა დიდი ნამოსახ-
ლარი გორა, სად. შულავერის დასავლეთით 25-ოდე კილომეტრზე.
სოფ. თაქალოს მახლობლად.

ბ. მირცხულავა

თეთრიწყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის სამშვილდის რაზმის 1960 წ. საველე მუშაობის მოკლე ანგარიში

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სა-
ხელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუ-
ტის თეთრიწყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვანელი
გ. ვობეჯიშვილი) სამშვილდის რაზმი 1969 წელს საველე სამუ-
შაოებს აგრძელებდა სამშვილდის ადრებრინჯაოს ხანის სამა-
როვანსა და მის მიმდგომ ფართობზე. სამაროვანზე გაჭრილი იქნა
რამდენიმე საძიებო თხრილი სამაროვნის გავრცელების საზღვრე-
ბისა და მისი დაგეგმარების შესწავლისათვის. გაითხარა ადრე
ბრინჯაოს ხანის 3 სამარხი, რომლებიც ამავე სამაროვანზე 1968
წელს შესწავლილი სამარხების მსგავსია, როგორც აღნაგობისა და
დაკრძალვის წესის, ისე ინვენტარის მიხედვით.

სამაროვნის ჩრდილოეთით, 0,8 კმ დაშორებით, სამშვილდის
მთის სამხრეთ კალთის ტერასებზე პარალელურად მიმდინარეობდა

ტერასზე გამოვლენილი ძეგლები ქრონოლოგიურად მჭიდროდ უკავშირდება ადრე ბრინჯაოს ხანის სამშვილდის სამაროვანს. სამშვილდის მთის ტერასზე, როგორც ჩანს, მდებარეობდა სამოსახლო, რომლის შემდგომმა გათხრამ შუქი უნდა მოჰფინოს იქ მოსახლე საზოგადოების კულტურის დონის საკითხს.

ბ. ბრიგოლია

დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის შედეგები

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომლის ერთ-ერთ ამოცანას არქეოლოგიური ატლასის შედგენა წარმოადგენს, საანგარიშო წელს მთლიანად მოიხილა ხობის რაიონი, სადაც 100-მდე სხვადასხვა ხასიათისა და ხნოვანების ძეგლი გამოავლინა. მიკვლეული ძეგლების ქვედა ქრონოლოგიური საზღვარი ემთხვევა მუსტიეს, ხოლო ზედა — გვიანფეოდალურ ხანას.

უძველესი ანუ მუსტიეური ძეგლები მიკვლეული იქნა ოთხ პუნქტში; სოფლებში: ნოჯინევში, ჭიხუში, ხეთასა და ხამისკურში.

წინასწარულად ახალი ქვის ხანით უნდა დათარიღდეს სოფ. ჭიხუს № 2 ნაბინევი, რომლის ზედაპირულ მასალებში შედის: ოვალურსამუშაოპირიანი და სწორპირიანი საფხეკები, შუალა და კედურა საჭრისები, ზურგიანი დანები, გვერდამოღარული საფხეკები და სხვ.

საკვლევი რაიონის ბორცვოვან ზოლში ექსპედიციამ მიაკვლია 5 მღვიმეს (სოფ. მუნჩიაში, სოფ. ხეთაში 1-4), რომელთა შორის, ისტორიული თვალსაზრისით, რამდენადმე პერსპექტიული ჩანს ხეთის № 2 მღვიმე.

ასეთი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს მღვიმის წინა მოედნის დაფერდებაზე ნაპოვნი მარტივი, ირიბი საჭრისი კაეისა, რომელიც მღვიმური ნაბინარის ქვედა ფენებიდან უნდა იყოს ზედაპირზე მოხვედრილი. გამოქვაბული მოგვიანო ხანაში სახიზარად უქცევიათ, რასაც უნდა მიეწეროს ქვის ხანის ფენების შენიღბვა ფეოდალური ხანის დანალექებით.

რამდენადაც ექსპედიციის მუშაობა უხდებოდა კოლხეთის დაბლობ რაიონებში, მიკვლეული ძეგლების დიდი ზაწილი უმთავრესად

ადრეანტიკურ-ელინისტური ხანისაა, თუმცა გამონაკლისის სახით აქაც შეგვხვდა წინარეანტიკური ხანის თითო-ორი ნამოსახლარი (სოფ. პირველი გურიფულის დიხაგუძუბა) თუ სამაროვანი (სოფ. სუჭუნათის საძვლე).

ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის ძეგლები, რომლებიც უმთავრესად ხელოვნური გორანამოსახლარების სახით არიან წარმოდგენილი, მიკვლეული იქნა 66 პუნქტში.

გორანამოსახლართა ტოპოგრაფიასა და გავრცელებაში გარკვეული კანონზომიერება შეიმჩნევა, რაც საშუალებას იძლევა ვიმსჯელოთ ანტიკური ხანის კოლხეთის ადგილობრივი მოსახლეობის შინაგანი ცხოვრების ზოგიერთ საკითხზე.

აბაშის, ცხაკაიასა და ჩოხის რაიონის ძველი სამოსახლოები, როგორც წესი, ერთიმეორის გვერდით მდებარე ორი, სამი და მეტი ბორცვისაგან შემდგარი ჯგუფით არიან წარმოდგენილი და გარკვეული შუალებებით ერთი რომელიმე პატარა მდინარის გასწვრივ არიან განლაგებულნი.

ამ რიგის ძეგლების ერთ-ერთი თავისებურება ის არის, რომ სამოსახლო ბორცვების ჯგუფს გარს აკრავს ერთ ჰექტარამდე ფართობის მქონე, ოდნავ შემადლებული, თხრილშემოვლებული სამეურნეო მოედნები, რომლებიც არხებით არიან დაკავშირებული სამოსახლოებთან. რაც უფრო დიდია სამოსახლო, მით უფრო ვრცელია სამეურნეო ფართობი და მით უფრო რთულია მისი საარხო სისტემა (დღვაბა, წინაგოლა ბულიცხუ, ოტორონჯე, ოყუნე, ქვემო ქვალონი, ნამარნუ, საგვიჩო, ნანდეუ და სხვ).

როგორც წესი, ბორცვების ჯგუფიდან ერთ-ერთი ბორცვი ყოველთვის გამოირჩევა სიმაღლით, მზლუდავი თხრილის მასშტაბებითა თუ რაოდენობით (ზოგჯერ ორი არხი ზლუდავს) და სამოსახლოში ცენტრალური ადგილი უკავია. საფიქრებელია, რომ ხსენებულ ბორცვებს კონკრეტულ დასახლებაში, სამოსახლოს გარდა, სიმაგრის დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდათ. გამორიცხული არ არის სწორედ დასახლების ანალოგიური ტიპი იგულისხმებოდეს ურარტული წყაროების იმ ნაწილში, სადაც საუბარია კულხას, დიაუხის და იგანიეხის დიდ გაერთიანებათა „ციხე-სიმაგრეებზე“ და მათ გარშემო მიმოფანტულ „ქალაქებზე“.

გორანამოსახლართა მესამე თავისებურებაა გარკვეული შუალებებით გავრცელება ერთი რომელიმე პატარა მდინარის ან მასთან დაკავშირებულ არხების გასწვრივ.

საანგარიშო და წინა წლებში დაგროვილი ფაქტიური მასალების მიხედვით, აბაშის, ცხაკაიასა და ჩოხის რაიონებში სამი ძირი-

თადი სამოსახლო მდინარეული არტერია გამოვლინდა: ფიჩორი, ყორათის წყალი და მუენჩია. ადგილობრივი მოსახლეობის მიღრეკილება შედარებით მცირე და მდორე მდინარეებისაკენ უნდა აიხსნას ამ მდინარეთა ძირითადი პრაქტიკული დანიშნულებით. როგორც ირკვევა, ყველა მათგანი ახლოებელ და შორეულ მეზობლებთან დამაკავშირებელ საგზაო საშუალებას წარმოადგენდა.

სოციალური თვალსაზრისით, ხსენებული ძეგლები უნდა წარმოადგენდნენ ე. წ. სასოფლო თემის სამოსახლოებს, რომლებიც წარმოიშვნენ გარკვეული ტომის გვაროვნულ დასახლებათა განვითარების საფუძველზე.

მომდევნო ანუ რომაული ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა სოფ. ჭიხუს №3 ბორცვთან გამოვლენილი ორმოსამარხი და ქ. ფოთის აეროდრომის ტერიტორიაზე მდებარე ძეგლი. ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვისა თუ ზედაპირული მასალების მიხედვით ეს უკანასკნელი იგივე პუნქტი უნდა იყოს, რომელიც მოიხილა და აღწერა დიუბუა დე მონპერემ.

საანგარიშო წელს ექსპედიციამ ფეოდალური ხანის 26 ძეგლი მოიხილა, რომლებიც უმთავრესად ნაეკლესიარ, ნაციხვარ, ნასახლარების სახით არიან წარმოდგენილნი.

გამოვლენილი ძეგლები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის კოლხეთის დაბლობში ფეოდალური ხანის მოსახლეობის გავრცელების ისტორიულ-გეოგრაფიულ საკითხებზე.

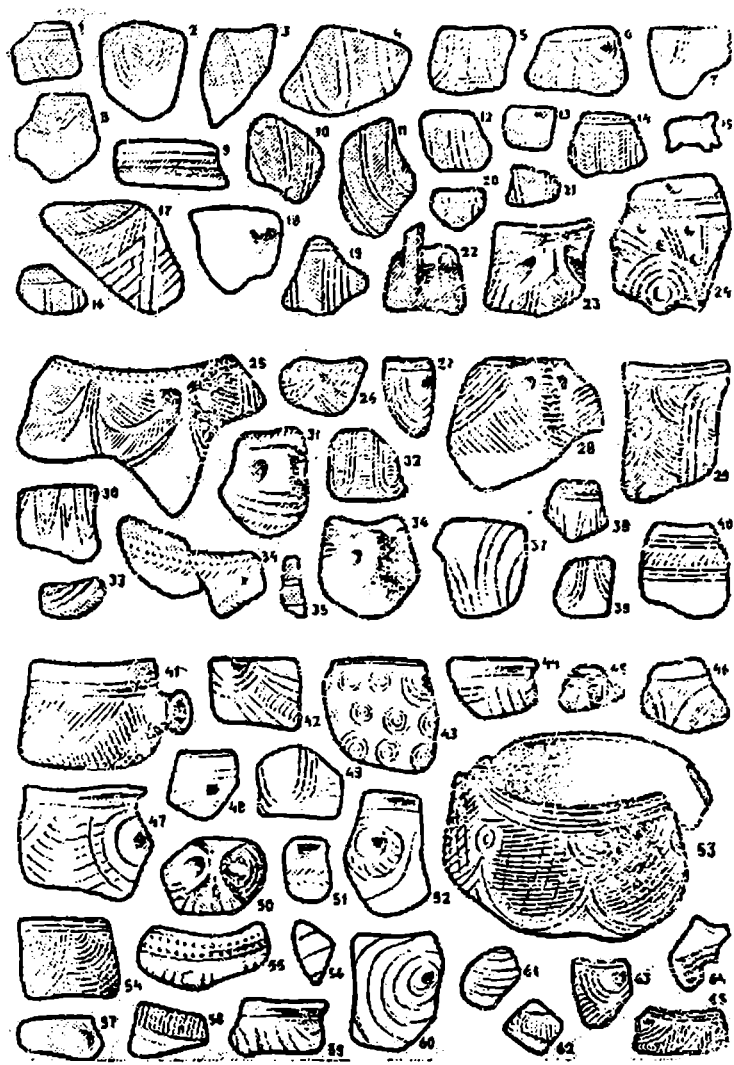
დ. შორიძე, ე. ბოგაძე

ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968

წლის საველე მუშაობის შედეგები

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს აგრძელებდა დაწყებულ სამუშაოებს ნასოფლარის ორ უბანზე (ცხაკაიას რ-ნი, სოფ. ნოსირი). ერთ-ერთ მთავარ ობიექტზე — ნოსირის ბორცვზე გათხრითი სამუშაოები გაიშალა მის ცენტრალურ ნაწილში 140 კვ. მეტრ ფართობზე (აქედან 1968 წელს მუშაობა წარმოებდა 72 კვ. მეტრ ფართობზე, რომლის ბოლომდე გათხრა მაშინ მხოლოდ მცირე ნაწილში მოხერხდა). აღნიშნულ ფართობზე თითქმის მთლიანად გრუნტამდე დავედით.

1969 წლის არქეოლოგიური სამუშაოების მთავარი შედეგი მდგომარეობს იმაში, რომ ბორცვზე მკაფიოდ გამოიყო სამი ძი-

კერამიკული მასალა ნოსორის ბორცვიდან.
 1—24 I ფენა; 25—40 II ფენა; 41—65 III ფენა.

რითადი კულტურული ფენა და გამოვლინდა ცალკეული სამშენებლო შრეები (თიხატკეპნილი იატაკები და სხვ.).

I, ძირა ფენა, რომლის სიმძლავრე 0,8—0,9 მ აღწევდა, განათხარის მნიშვნელოვან ნაწილში, ბორცვის თავიდან 2 მ სიღრმეზე გამოყოფილი იყო მის ზემოთ მდებარე (II) ფენისაგან თიხატკეპნილი იატაკით. ამ ფენაში, 2,7—2,9 მ სიღრმეზე, გამოვლენილ იქნა კარგად შემონახული ხის ძელები, რომლებიც ნაგებობის ნაშთი ჩანს. ძელების წყობის მიხედვით ნაგებობა ოთხკუთხა უნდა ყოფილიყო, მისი ფართობი დაახლოებით 38—40 კვ მ უდრის; ძელებს შორის სივრცე თიხით ყოფილა ამოვსებული, რომლის ზედაპირი მოტკეპნილი ჩანდა.

ძირა ფენიდან მომდინარე ნივთიერი მასალა ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკით; არის აგრეთვე ძვლის იარაღები (სადგისები, საპრიალებლები) და ქვის ნივთები (სხვადასხვა ზომის ხელსაფქვავეები და ბრტყელი სასარესები).

ამ ფენის კერამიკის ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენს მასში ტლანქი და მის გვერდით შესანიშნავად დამუშავებული (მკაფიოდ დაყალიბებული, გაპრიალებული და კარგად ორნამენტირებული), ხელით ნაძერწი ჭურჭლების თანაარსებობა.

იშვიათი გამონკლისის გარდა ჭურჭლები მცირე ან საშუალო ზომისაა; კეცი შავად ან ყავისფრად (იშვითად ნაცრისფრად ან მოწითალოდ) გამომწვარი; რაოდენობის მხრივ ჭარბობს ქოთნები და კოჭბები. საკმაო ოდენობითაა ქილები და ტოლჩები, მცირე ოდენობით — ბადიისებური ჭურჭლები.

ქოთნები და კოჭბები ძირითადად ორ ვარიანტადაა წარმოდგენილი. პირველში ერთიანდება მეტ-ნაკლებდ პირმოყრილი, ოდნავ გამობერილტანიანი და ბრტყელძირიანი ჭურჭლები. ზოგიერთ ამ ჭურჭელზე მიძერწილია დაბალი, ზონარგასაყრელ ხვრელიანი სამკუთხა (შუაზე შევიწროებული და ბოლოებგაფართოებული) კონტა ყურები. მათი კალთები სხვადასხვა სახის ორნამენტითაა გაფორმებული.

ორნამენტი უმთავრესად ჭურჭლის ზედა ნაწილზეა დატანილი. ესაა ძუძუსებრი ანდა დაბალკონუსური შვერილები (თუ წაწვეტილი კოპები), ღარული წრეები ცენტრში ფოსოთი, ჩალარულამოზნექილი წრიული, თაღისებრი და სწორხაზოვანი სხვადასხვა სახეები, ამავე ტექნიკით შესრულებული შევრონები და ფესტონები, სხვადასხვა არეების შემავსებელი წვრილი ღარები და დაშტამპული საეარცხლისებრი პუნქტირი, მარცვლისებრი და წიწვოვანი დაჭდეული ელემენტები. ხშირად გვხვდება მოზრდილი

ფოსფებისა და კონცენტრული წრეებისაგან კომბინირებული სახეები და ე. წ. პარკეტული ორნამენტი.

პირგადაშლილი ქოთნები და კოჭბები (მეორე ვარიანტი) უფრო ტლანქადაა ნაკეთები. მათ შორის გვხვდება დიდი ზომის ქოთნებიც. ამ უკანასკნელთა შორის თითქოს არ ჩანს ყურიანი ნიშნები, პირგადაშლილ ჭურჭლებზე უმთავრესად მარცვლისებრი და წიწვისებრი ორნამენტია დატანილი, თუმცა საკმაოდ ხშირია ჩაღარულ-ამოზნექილი ორნამენტის მქონე ცალები. გვხვდება დაბალკონუსური, ან კვეთილკონუსური შვერილებით შემკული ქოთან-კოჭბებიც.

ტოლჩები მეტწილად დაბალტანიანი და პირმოყრილია, უმეტესად გამობერილი ტანით და სხვადასხვა სახის ყურებით ხასიათდება. თისა შავად, ყავისფრად, ნაცრისფრად და მოწითალოდაა გამომწვარი. ორნამენტი დატანილია ჭურჭლის განიერ ნაწილზედაც; გვხვდება ღარ-ქედების სარტყლები, ფესტონები და კონცენტრული წრეები; აგრეთვე წმინდა წერტილოვანი სახეები.

ქილების უმრავლესობას ტანი თითქმის ცილინდრული აქვს. არის ოდნავ გადმოშლილ პირიანები; ყველა ეს ჭურჭელი მინარევიანი თიხისაგანაა ნაძერწი; თიხა უმთავრესად შავად, ზოგჯერ ნაცრისფრადაა გამომწვარი. ქილების დიდი უმრავლესობა პირის მახლობლად კონუსურ ან ძუძუსებრ შვერილებს ატარებს, ზოგიერთზე ოვალური მოყვანილობის ჰორიზონტალური ან შვეული დაბალი მინაძერწია. ამ ჭურჭლებს ემჩნევა ცეცხლზე ხმარების კვალი.

II, შუა კულტურული ფენის საშუალო სიმძლავრე 0,7—0,9 მ აღწევდა; იგი ზედა ფენისაგან ზოგან გამოყოფილი იყო აგრეთვე თიხატყეპნილი იატაკით. ეს ფენა კარგად შეინიშნება კვადრატებში GD — 08, 98, 88, 78, 89, 79, 80 და 70. ამ ფართობზე იგი დაახლოებით 1,3—1,4 მ სიღრმეზე იწყებოდა, ხოლო მთელი განათხარი ფართობის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს — უფრო მაღლა. II ფენა მნიშვნელოვანწილად შეიცავდა გადამწვარ შრეებს (წითელი ბათქაშისა და ნახშირის დაფენებებს). რომლებიც სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვა სისქისა იყო.

შუა (II) ფენის კერამიკული მასალა თავისი ფორმებითა და ორნამენტირების ხერხებით რამდენადმე განსხვავებული ჩანს ძირა ფენის კერამიკისაგან; ორნამენტი შედარებით დეგრაღირებული გვეჩვენება, თუმცა ეს კერამიკა გენეტიურად დაკავშირებულია ძირა ფენის კერამიკასთან (ჭურჭლის ფორმები, ორნამენტული მოტივები ზოგადად). II ფენის კერამიკის დამახასიათებელი

ნიშანია ღია ფერის (წითელი, მოწითალო და ძოხაცრისფრო) თხის ქურჭლების მატება. ხშირ შემთხვევაში კი ქურჭლის წითელი კეცი ძლიერი ხანძრის შედეგი ჩანს. ქურჭლეულის უდიდესი ნაწილი ხელითაა ნაძერწი და ზოგჯერ უხეშად ნაკეთები. ამ ფენის ქოთნებსა და კოჭებს შორის ჭარბობს პირგადაშლილი ქურჭელი. პირმოყრილი ქურჭლების ორნამენტს უმთავრესად სავარცხლისებრი პუნქტირი და საერთოდ დაკბილული შტამპის ანაბეჭდები შეადგენს; არის შევრონების რიგები, მცენარეული ორნამენტი, სხვადასხვაგვარად განლაგებული ღარ-ქედები და სხვა. ყურები პატარებია და კოხტა, იშვიათ შემთხვევაში გვაქვს გომბეშოს ფორმის მინიატურული ყური.

პირგადაშლილი ქოთნები, მცირე გამოჩაყლისის გარდა, სადაა, მაგრამ მათ შორის არის ღარებით, ჰორიზონტალური კანელურებრი ფოსოებითა და წიწვისებრი სახეებით შემკული ნიმუშები.

ტოლჩების დიდი ნაწილი მოწითალო ან ნაცრისფერია. რამდენიმე ცალი — შავად გამომწვარი; მათ ზომიერად ან ოდნავ გამობურცული კედლები და, ჩვეულებრივად, მოზრდილი ყური აქვთ. ამ ქურჭლებს შორის არის როგორც უხეშად დამუშავებული, ისე კარგად დამუშავებული ცალები, ზოომორფული და „ფრინველის მკერდისებრი“ ყურებით. რომლებიც განივკვეთში ჩვეულებრივად ოვალურია.

ორნამენტი წარმოადგენს ირიბად განლაგებულ ღარებს, სავარცხლისებრ დანაკდეებს, ან სეგმენტისებრი გამოსახულებების რიგს, რომლებიც კუთხურად ან ირიბხაზოვნად დაკდეული პუნქტირითაა შევსებული.

ამავე ფენაში ნაპოვნია ბრინჯაოს (თუ სპილენძის) ნაქედი სადგისი, რომელსაც ერთი ბოლო დაწახნაგებული და გამსხვილებული აქვს.

III, ზედა კულტურული ფენა, რომლის სიმძლავრე საშუალოდ 1—1,2 მ აღწევდა, ზოგან შეიცავდა აგრეთვე ნახანძრალ (ნახშირნარევი წითელი ბათქაშის) შრეებს, რომლებიც სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვა სისქისა იყო; ეს შრეები ყველაზე უკეთ შეიმჩნეოდა კვადრატებში GE — 82, 83, 84, 72, 73, 74, ე. ი. განათხარის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში. შედარებით მკაფიოდ ისინი გამოიყოფოდა დაახლოებით 0,3—0,4 მ სიღრმიდან დაწყებული და მათი სისქე საშუალოდ 0,5—0,7 მ აღწევდა. დასავლეთისკენ (კვადრატები GD — 80, 70 და ა. შ.) და ჩრდილოეთის მიმართულებით წითელი დამწვარი შრე უფრო ღრმად ეშვებოდა და თანდათანობით თხელდებოდა.

II) ფენის ზედა ნაწილში იდო 0,3—0,4 მ სისქის პუმესური მიწის დაფენება (ცალკეული კერამიკული ფრაგმენტების შემცველობით), როგორც ჩანს, მრავალგზის დაძრული, რომელსაც ცალკე კულტურულ ფენად არ გამოვეყოფთ.

III ფენის კერამიკის განსაზღვრული ნაწილი წითლად და ნაცრისფრადაა გამომწვარი. ამასთან ერთად. აღსანიშნავია. რომ ნახანძრალში ზოგიერთ ადგილას ჩნდებოდა გადამწვარი და დეფორმირებული წითელი კერამიკა (ფრაგმენტები), რომელიც ძლიერი ცეცხლისაგან ხშირად წიღისებურად ყო გამოფიტული.

კერამიკული ნაწარმის დიდი ნაწილი იმეორებს ქვედა (II) ფენის ჭურჭელთა ფორმებსა და შემკულობას. ასე რომ, ბორცვზე აშკარად შეინიშნება კერამიკის განვითარების საერთო სფრათი. ამასთანავე, წინა პერიოდის კერამიკასთან შედარებით, ჭურჭლის დამზადებისა და ორნამენტირების ტექნიკის მხრივ აქაც რამდენადმე გაუხეშებასთან გვაქვს საქმე.

კერამიკულ ნაკეთობათა შორის შეინიშნება დიდი ზომის სქელკედლიანი ჭურჭლების სიმრავლე. ფორმათა დიდ ნაწილს შეადგენს პირმოყრილი ან პირგადაშლილი უყურო ქოთნები და კოჭბები. პირმოყრილი ქოთნების ერთი ნაწილისათვის დამახასიათებელია შესქელებული პირი, ოდნავ გამობერილი ტანი, ფართო ღარებიანი ფესტონებისა და სარტყლების, შემავსებელი ფოსობებისა და სავარცხლისებრი დანაჭდევეების ორნამენტი. პირგადაშლილი ქოთნები რიცხვობრივად სჭარბობს პირმოყრილს. მათ შორის არის როგორც ტლანქი. ისე ფაქიზი ნაკეთობის დიდი, საშუალო და პატარა ზომის ჭურჭლები მკაფიოდ გამოყვანილი მხრებითა და მათზე მიძერწილი უნაგირისებრი შვერილებით. ამ სახის ჭურჭლები შემკულია ღარ-ქედების რიგებით, ფესტონებითა და ა. შ.

ტოლჩების უმეტესობა მოწითალო-მოვარდისფრო ანდა შონაცრისფრო კეციანია, პირმოყრილი, მეტ-ნაკლებად მომრგვალებულტანიანი და სხვადასხვაგვარ ყურებიანი. ყურებს შორის არის ზოომორფული და მუხლისებრი („ფრინველის მკერდისებრი“) ფორმები. ზოგიერთ ყურს შვეული ქიმი ახლავს. რაც ზოგჯერ ძირა ფენის ჭურჭლებისთვისაა დამახასიათებელი. ზოგჯერ გვხვდება უხეშად ნაკეთები ყურები. აღნიშნულ ჭურჭელთა შემკობაში გამოყენებულია შვერონული, ფესტონური და სხვა ორნამენტული სახეები; როგორც წესი, ამ ორნამენტში ერთმანეთთან შერწყმული და კომბინირებულია ღარ-ქედები, ქდეული, წიწვოვანი და დაჯბილულ სავარცხლისებრი ორნამენტული ელემენტები.

შედარებით ცოტაა ქილები, რომლებსაც ჩვეულებრივად სწორად აღმართული სადა კედელი აქვთ.

არის რამდენიმე ფრაგმენტი ბაღისებრი ჭურჭლებისა მონაცრისფრო და მოყავისფრო-მოწითალო კეციტ. მათ შორის არის მილიკიანი და სახელურიანი ნიმუშები.

ამავე ფენაში ნაპოვნია ბრინჯაოს საჭრეთელი (?) და პატარა ზომის ტარშეურჩენელი ფოთლისებრი სატევეარი; აღმოჩნდა აგრეთვე ცალი საგდული თიხის ყალიბისა, რომელიც, როგორც ჩანს, ლითონის ლეროვანი ნივთის ჩამოსასხმელად გამოიყენებოდა.

1969 წელს ექსპედიცია მუშაობას აწარმოებდა ნასოფლარის მეორე უბანზედაც მდ. ტეხურის ნაპირას, I საძიებო მოედანზე. ამ მოედნის სამხრ-დას. ნაწილში 1,8 მ სიღრმეზე (წინა წლებში შესწავლილი ანტიკური ხანის ფენების ქვეშ) გამოვლინდა 0,3—0,5 მ სიმაღლის, შეთიხანარევი მიწიანი, უმთავრესად უძრავი კულტურული ფენა (ძირა ფენა), რომელიც შეიცავდა ხის ნაგებობისა და ნაცროვანი კერის ნაშთებს, ნახანძრალი ბათქაშის შრეებსა და გროვებს; აღმოჩნდა საკმაო ოდენობის ფრაგმენტირებული კერამიკა და ცხოველების ძვლები. ეს კერამიკა, ერთი მხრივ, ახლოს დგას ბორცვის II და III ფენებში მოპოვებულ კერამიკულ მასალებთან, ხოლო, მეორე მხრივ, შეიცავს მეტად თავისებურსა და საინტერესო განსხვავებულ ნიმუშებს.

ნოსირის ბორცვის კულტურულ დაფენებათა აბსოლუტური ქრონოლოგიური საზღვრების ზუსტად დადგენა ჯერჯერობით მეტად ძნელდება დამათარილებელი მასალებისა და შესადარებელი დათარიღებული ძეგლების უკმარობის გამო. როგორც აღრე, ამჯერადაც ჩვენ წინასწარულად ვვარაუდობთ, რომ ბორცვის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი შუაბრინჯაოს ფარგლებში ექცევა (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში), ხოლო ზედა საზღვარი დაახლოებით გვიანბრინჯაოს პერიოდის შუა საფეხურზე ან მის მიწურულზე მოდის (ძვ. წ. X—IX საუკუნეებამდე).

ბ. ბრიგოლია, მ. ბარამიძე, ნ. ოქროპირიძე.
მ. ჯაფარიძე, ჯ. ჯღამაია

ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის შედეგები

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ენგურის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ

1969 წ. ფართო გათხრითი სამუშაოები ჩაატარა ენგურქეის მან-
ნებლობის მიმდებარე ტერიტორიაზე სოფ. პალურსა და ლიაში.

სოფ. პალურში ექსპედიციამ საანგარიშო წელს პირველად
გამოავლინა და ნაწილობრივ შეისწავლა ახალი ქვის ხანის საინტე-
რესო ნაბინარი.

ქვის ხანის ფენა გამოვლინდა „უირსუკი I“ სახელით ცნობილი
ბორცვის თხემზე, ანტიკური და წინარე ანტიკური ხანის ნამოსახ-
ლარი ფენების ქვეშ (ფენა V), რომელიც, როგორც ჩანს, მთელ
თხემზე ვრცელდება. ხსენებული ფენის სისქე 10—15 სმ არ აღე-
მატება, მაგრამ ხასიათდება ქვის მასალის სიუხვით. იქ 12 კმ ფარ-
თობზე მოპოვებული იქნა ქვის იარაღ-ანატკეცები 760 ერთეულის
რაოდენობით, რომელთა შორის 152 ცალი კაქის მზა იარაღია.
ხოლო 30 რიყისქვისაგან ნაკეთებ ხელსაწყოებს წარმოადგენენ.
კაქის იარაღებს შორის გაბატონებული ადგილი საჭრისებს უკა-
ვიათ (46 ც.), მეორე ადგილზეა გვერდამოდარული და გვერდრე-
ტუშირებული საფხეკები (23 ც.). ასევე მრავლად არის წარმოდგე-
ნილი ზურგიანი დანები (22 ც.). ერთეულების სახით გვხვდება
თავრეტუშირებული საფხეკები, დუბლირებული იარაღები (საფ-
ხეკ-საჭრისი, საფხეკ-სახვრეტი), სახვრეტები, ბურღები, ანკისიე-
ბრი იარაღები, ძვლის დასამუშავებელი იარაღები, თავირბრე-
ტუშირებული ლამელები და სხვ.

რიყისქვის ნაკეთობათაგან აღსანიშნავია სხვადასხვა ტიპის სა-
ნაყ-სასარესები, შურდულის ქვები, სათიხარები და, რაც მთავარია,
ორღარიანი ქვის საპრიალებელი.

უირსუკის ქვის მასალებში გაბატონებულია ანატკეცთა ტექნი-
კა, რითაც იგი აშკარად განსხვავდება კოლხეთის ბარის დღემდე
ცნობილი ახალიქვის ხანის ძეგლებისგან და სვანეთის (1964 წ.)
მონაპოვართან ერთად საშუალებას გვაძლევს ენგურის ხეობაში გა-
მოვყოთ ლოკალური კულტურულ-ეკონომიური რაიონი, რომლის
არსებობას ჯერ კიდევ 1965 წ. ვვარაუდობდით.

ნეოლითური ხანის ფენას ზემოდან ადევს ადრეველინისტური
ხანის მასალების შემცველი II კულტურული ფენა (წინა წლების
ანგარიშებში I ფენად სახელდებულ), რომელიც ამავე დროს
გორის ფერდის გამაგრების თანადროული ჩანს. ამ ფენაში შემორ-
ჩენილია სწორკუთხა (ერთ შემთხვევაში შუაში ტიხარით გაყო-
ფილი) და მრგვალი შენობების რიყის ქვის ფუნდამენტი. საყურად-
ღებოა, რომ ამ ნაგებობათა იატაკი სპეციალურად მოსწორებულია
მოტანილი სრენარევი ქვარგვალებით, რაც საჭირო იყო სინეს-
ტის თავიდან ასაცილებლად. საანგარიშო წელს შესაძლებელი

ვახდა ამ ფენაში 2 სამშენებლო ჰორიზონტის გამოყოფა. სამწუხაროდ, აქ აღმოჩენილი მასალები ძალზე მცირერიცხოვანია. კერამიკული ნაწარმიდან აღსანიშნავია ერთი მოვარდისფრო იმპორტული ჯამის ნატეხები, რომელიც ძვ. წ. IV—III სს. უნდა მიეკუთვნოს. ამ თარიღს ამაგრებს აქვე აღმოჩენილი რკინის ლურსმანი და კერამიკა (სასმისის ძირები, ბრტყელბაკოიანი მოზრდილი ჯამები. შვერილები და სხვ.).

საანგარიშო წელს შესაძლებელი ვახდა ყირსუკი I ბორცვზე კიდევ ერთი ფენის გამოყოფა. II კულტურულ ფენაში და მის თავზე ნახნავში აღმოჩნდა ადრეფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი რამდენიმე აგურისფერი ქვევრი, ლეგა ფერის ჭურჭლის პირ-ყელის, ყურის და ძირის ფრაგმენტები, რკინის წალდი და ხალიანი მინის ნატეხი, რაც კარგად თარიღდება ა. წ. IV ს-ით. სამწუხაროდ, ეს ზედა I ფენა ძალზე დაზიანებულია ხვნის დროს და ნაწილობრივ გადარეცხილი.

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ 1967 წ. გათხრების შედეგებსაც, ყირ-სუკი I ბორცვზე 5 კულტურული ფენის არსებობა მაინც არის საგულისხმებელი. I ფენა — ადრეფეოდალურ ხანას განეკუთვნება, II ფენა — ადრეელინისტურს, III — ძვ. წ. VII — VI სს.; IV — გვიანი ბრინჯაოს და V — ახალიქვის ხანას. ამას გარდა II და III ფენებში 2—2 სამშენებლო ჰორიზონტის გამოყოფა ხერხდება. ამგვარად, ბორცვი ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ჩანს სამოსახლოდაა გამოყენებული.

საანგარიშო წელს ექსპედიცია სოფ. პალურში აგრძელებდა სამუშაოებს „საძლეს“ სახელით ცნობილ ძეგლზე. დასრულდა სარიტუალო სწორკუთხა მოედნის შემომზღუდავი ნალისებური თხრილის ბოლომდის გაწმენდა. თხრილის ეს მონაკვეთი ისევე, როგორც 1968 წ. გათხრილი უდიდესი ნაწილი პირამდის, იყო ავსებული მიწითა და რიყის ქვებით, რომელშიაც უსისტემოდ იყო არეული მიცვალებულთა დამწვარ-დაღეწილი ძვლები, კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები, სამკაული, ბრინჯაოს სატევარი და მინიატურული კოლხური ცული. მონაპოვარი მასალა ძირითადად ძვ. წ. VIII—V სს. განეკუთვნება და თხრილიც, როგორც ჩანს, ამ პერიოდით უნდა დათარიღდეს.

თხრილის აღმოსავლეთით, უშუალოდ მიმდებარე ტერიტორიაზე, ექსპედიციამ გამოავლინა ამავე დროის ინდივიდუალური სამარხები. მიცვალებული უშუალოდ საგანგებოდ მოსწორებულ გრუნტზეა დასვენებული. სამარხი თხრილის აღმოსავლეთ კედლიდან პატარა (15—20 სმ სიმაღლის) ჭებირითაა გამოყოფილი. სა-

მარსები ორ სართულადაა განლაგებული. ჩონჩხი ძალზე დაშლილია და გამქრალი, მხოლოდ კბილების და ცალკეული ძვლების მიხედვით ჩანს, რომ საქმე გვაქვს ინჰუმაციასთან. ქვედა ფენის ერთ დონეზე გვერდიგვერდ მდებარე სამარხები (სიღრმე 1 მ) ერთმანეთისაგან მკვეთრად გამოიყოფა გახრწნილი ორგანული ნაერთების შემცველი თხელი შავი ლაქით. სამაროვნის ამ ფართობზე გათხრილია 15 სამარხი, რომელთაგან 12 იარაღს შეიცავდა და. როგორც ჩანს, მამაკაცებს უნდა მიეკუთვნოს. ბრინჯაოსა და ოკანი-საბრძოლო თუ სამეურნეო იარაღები ძირითადად აღმოჩენილია თხრილის ვარეთა ფართობზე. თვით თხრილში კი 1967—1969 წწ. მხოლოდ 2 სატევარია ნაპოვნი. სამაგიეროდ ამ უცანასაქნელში ქარბობს სამკაული (მძივები, სამაჯურები, საკიდები, ნიჭები და სხვ.). მასალის ამგვარი განლაგება, შესაძლოა, იმაზე მიგვითითებდეს, რომ თხრილში მეორადი დაკრძალვა წესით იმარჯებოდნენ ქალები, ხოლო მათ გვერდით სპეციალურ მოედანზე არი მამაკაცთა ინდივიდუალური სამარხები.

ეს სამარხები წინასწარული დაკვრევებით ძვ. წ. VIII—V ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცევიან. თუმცა მათ შორისაც გამოიყოფა რამდენიმე ადრეული და მოგვიანო. მაგნი ყველაზე ადრეული ჩანს სამარხი № 5, რომელშიც ბრინჯაოს ყუენწიანი ზვეთოქმდიანი სატევრისპირი, ზარისებრი საკიდი, ორმაგი ხვია და ხელადა არის აღმოჩენილი. სამარხი ძვ. წ. VIII ს. უნდა დათარიღდეს. ყველაზე მოგვიანოა (ძვ. წ. V ს.) სამარხი № 2, რომელშიც აღმოჩენილია ბრინჯაოს ბალთა; გვერგვი, მშვილდასაყინძი, ჯაჭვის ნაწყვეტი, რკინის დანა, ტყვიის რგოლი, ელექტრუმის საყურე, გიშრის, სარდიონის, კვარცის, პასტის, მინის მძივები და კერამიკა.

აღნიშნული სამაროვნის ბოლომდის გათხრა და შესწავლა ექსპედიციის ძირითადი ამოცანაა, რამდენადაც კოლხეთის დაბლობ და მთისწინა რაიონში ამ პერიოდის სამაროვნები ნაკლებადაა შესწავლილი. ეს გარემოება მასალის კომპლექსური შესწავლის პირობებში შესაძლებლობას მოგვცემს უფრო ზუსტად დავათარილოთ ის მრავალრიცხოვანი ძეგლები, რომლებიც ძირითადად განძებისა და რამდენიმე ნამოსახლარის მიხედვით არის ცნობილი.

ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთი ჯგუფი აგრძელებდა არქეოლოგიურ სამუშაოებს სოფ. ლიაში, „დიდა ქირა“

ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ ფერდობზე, სადაც გამოვლენილ იქნა 13 ორმოსამარხი და ერთიც თიხის სარკოფაგი.

სამხრეთის ფერდობზე გათხრილი სამარხი (№ 1) მამაკაცს მიეკუთვნება. იგი წარმოდგენილია რკინის იარაღით, თიხის ჭურჭლით, სამკაულით. სამარხი საანგარიშო წელს გათხრილ და კარგად დათარიღებულ სამარხებს შორის ყველაზე ადრინდელია. იგი თარიღდება მასში აღმოჩენილი პოლემონ II-ის მონეტით (ახ. წ. I ს. შუა ხანები) და ბრინჯაოს მშვილდსაკინძით.

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობზე გათხრილი სამარხები ქრონოლოგიურად უფრო ფართო რკალს მოიცავს. ესაა ახ. წ. I—VI საუკუნეები (№ 3 სამარხი, სარკოფაგი). ამ ფერდობზე მიკვლეული სამარხების შესწავლას ართულებდა ფერდის დიდი დაქანება, რაც აქ უძველესი ხანიდან კულტურულ ფენათა გადაადგილებას იწვევდა. როგორც ჩანს, სამარხები ძირითადად ჩაჭრილია ელინისტური ხანის ფენაში. ზემოთ აღნიშნული დაბრკოლების მიუხედავად, ერთგვარად დადგინდა სამარხთა სტრატეგრაფია. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია № 3 სამარხი, რომელიც შედარებით კარგად თარიღდება მასში მოპოვებული მშვილდსაკინძებისა და ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭდის მიხედვით. ორმოსამარხთა ინვენტარი ძირითადად წარმოდგენილია თიხის ჭურჭლით (ხელადა, კოჭობი, ჭინჭილა, ტოლჩა, ჯამი და სხვ.); რკინის იარაღით (სატევარი, შუბისპირი, დანები) სამკაულით (მშვილდსაკინძები, აბზინდები, საკინძები, მძივები, ვერცხლის საყურე); მონეტით, კაქის ლამელით.

მართალია, სოფ. ლიაში გათხრილი სამარხები არ გამოირჩევიან დიდი სიმდიდრითა და მრავალფეროვნებით, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური სამარხეული ინვენტარის დღევანდელი შესწავლილობის დონეზე ისინი არსებით მასალას გვაწვდიან ამ მხარის პოლიტიკური და სამეურნეო-კულტურული ვითარების უკეთ წარმოსადგენად აღნიშნულ ხანაში. სოფ. ლიას ჭგუფი აგრძელებდა აგრეთვე „დიდა ქირსას“ თხემზე არსებულ საფორტიფიკაციო ნაგებობათა შესწავლას. კერძოდ, ითხრებოდა კოშკი № 3. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა სინათლეს შეიტანს ლიას ციხის სასიმაგრო ნაგებობათა საწყისი პერიოდის განსაზღვრის საქმეში.

**დიღმის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის
მუშაობის მოკლე ანგარიში**

1969-70წწ. ექსპედიცია უშაობდა იმ ტერიტორიაზე, სადაც ძეგლებს მშენებელთა მირ დანგრევა-განადგურება ელოდა.

აღნიშნულ ფართობზე ექსპედიციამ დაადსტურა არქეოლოგიური ძეგლები ენეოლით — ადრებრინჯაოს ეპოქიდან დაწყებული ადრეფეოდალური ხანის ჩათვლით.

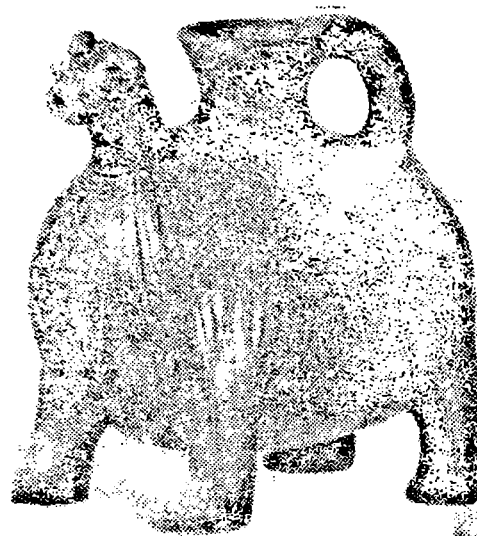
დიღმისწყლის მარცხენა ნაპირზე — მისგან დაახლოებით ნახევარი კილომეტრის დაშორებით, საქართველოს სამხედრო გზასთან, გაითხარა ენეოლით — ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარის ნაშთი. ერთ შემთხვევაში დაფიქსირდა სამი ურთიერთმონაცვლე სამშენებლო ფენა, რომელიც შეიცავდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ კერამიკას. აღნიშნული თიხის ჭურჭელთან ერთად ქვედა ფენასთან დაკავშირებულ ორმოებში გვხვდება ბზენარევი კერამიკაც, რომელიც ენეოლითის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი.

მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალისა და ბზენარევი თიხის ჭურჭლის თანაარსებობა გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული ნასახლარი ენეოლითიდან ადრებრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ საფეხურს განეკუთვნება (დაახლოებით IV—III ათასწლეულის მიჯნა).

ამ ძეგლზე წარმოებულმა შემდგომმა კვლევა-ძიებამ საშუალება უნდა მოგვცეს, თვალი გავადევნოთ ე. წ. ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს კულტურათა მონაცვლეობას.

დიღმის მასივზე და მის მოსაზღვრე ტერიტორიაზე ყველაზე ინტენსიურად ჩანს დასახლებული გვიანი ბრინჯაო ადრე რკინის ხანაში. ექსპედიცია სწავლობდა თრელიგორეებზე გათხრილი ნასახლარის სინქრონულ სამაროვანს. იგი მისგან აღმოსავლეთით დიღმის ველზე მდებარეობს. სამაროვანს რამდენიმე ათეული ჰექტარი ფართობი უკავია. გაითხარა ქვაყრილიანი ორმოსამარხები და სამარხი დასაკრძალავი დარბაზით. ყველა მათგანი ინდივიდუალურია. ქვაყრილიანი ორმოსამარხების ყრილი ჩვეულებრივ წრიული ან ოვალური ფორმისაა, რომელიც ერთ ან ორ წყებად განლაგებული ქვებისაგან შედგება. ქვაყრილი სამარხის იატაკის დონე ზოგ შემთხვევაში 70 სმ აღწევს. მიცვალებული ჩვეულებრივ მოხ-

რილი კედლებით. თავით ჩრდილოეთით ახ ჩრდილო-აღმოსავ-
 ლეთით წევს. რამდენიმე ორმოსამარბში დადასტურდა ცეცხლის
 კვალი. სამარხეულ ინვენტარში ძირითადად თიხის ჭურჭელი ჰარ-
 ბობს. სამარხი დასაკრძალავი დარბაზით, რომელიც ნაწილობრივ
 დაზიანებული იყო ექსკავატორის მიერ, წარმოადგენდა ჯარგვალის
 ტიპის ძელურ ნაგებობას ბანური გადახურვით. იგი ჩადგმული იყო
 5 მეტრის სიღრმის ორმოში. შენობასა და ორმოს კედლებს შორის
 დარჩენილი ფართობი რიყის ქვითა და მიწით იყო ამოვსებული.
 დასაკრძალავი დარბაზის ფართობი 70 კვმ აღწევდა, შენობის სი-
 მალე 4 მ აღემატებოდა.

ჭურჭელი დილომიდან

არსებული მონაცემების მიხედვით უნდა ვიგულის-
 სხმოთ, რომ დასაკრძალავ რიტუალში სამარხის დაწ-
 ვაც შედიოდა. სამარხში აღმოჩნდა ასამდე თიხის
 ჭურჭელი, რამდენიმე ათე-
 ული ბრინჯაოსა და რკი-
 ნის ნივთი, პასტის, სარ-
 დიონისა და ქარვის მძი-
 ვები და სხვ. გარდა ამი-
 სა, მიცვალებულისათვის
 ჩაუტანებიათ მსხვილფეხა
 (ძროხა) და წვრილფეხა
 (ლორი, ცხვარი) საქონე-
 ნელი. აღმოჩენილი ნივ-
 თებიდან სინატიფითა და
 მაღალმხატვრულ ობიექტ

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ბრინჯაოს ბიკონუს-
 სურ ჭვირულ სადგარზე მდგარი ადამიანის (ღვთაე-
 ბის) ქანდაკება (ფიქრობთ, წარჩინების ნიშანი); ცხენის თა-
 ვის ორი სკულპტურული გამოსახულება (სავარაუდოა, შტანდარ-
 ტის თავები), თიხისაგან გამოძერწილი ცხოველი (ცხენი?); ზოო-
 მორფული თიხის ჭურჭლები — „ვერძები“, გეომეტრიული სახე-
 ებით შემკული შავრიალა თიხის ხელადები, ორმხრივ გახვრეტი-
 ლი სარიტუალო დანიშნულების ბიკონუსური ფორმის კერამიკული
 ნივთები და მოჭიქული თიხის სასმისები. სამარხში აღმოჩნდა ბრინ-
 ჯაოს ჩაჩქანი, ხელშუბი და ისრისპირები. დასაკრძალავ დარ-

ბაზში 6 ჯგუფად განლაგებული იყო 12 ცხენის აკაზმულობა (სხვა-დასხვა ტიპის ლაგმები, სამკერძულები, საკისრე რგოლები ზარაკებითურთ, ცხენის ცხვირსაფრები და სხვ.).

ქურქელი. დილომიდან.

სამარხი თარიღდება VIII—VII საუკუნეებით და წარჩინებულ შემოღარს, სავარაუდოა, ტომის ბელადს ეკუთვნოდა. აღნიშნული სამარხი იმის მაუწყებელია, რომ გვიანბრინჯაო ადრეეკინის ხანაში დიღმის ხეობა ეკონომიურად და კულტურულად დაწინაურებული ტომებით იყო დასახლებული. აქ აღმოჩენილი საღვინე სასმისები (მარნები, ვერძები) მოწმობს, რომ დიღმის ხეობაში მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად განვითარებული ყოფილა მევენახეობაც.

დიღმის ველი საკმაოდ ინტენსიურად ჩანს დასახლებული ანტიკურ ხანაშიც. ექსპედიციამ გათხარა ელინისტური ხანის ქვევრ-სამარხები და ორმოსამარხები და რომაული ხანის ორმოსამარხები. ამ პერიოდში ინდივიდუალურ სამარხებს გარდა გვხვდება სამარხები, სადაც ორი მიცვალებული ერთდროულადაა დაკრძალული. სამარხები ინჰუმაციურია. ერთ შემთხვევაში დადასტურებულია ნაწილობრივი კრემაცია. მიცვალებული ჩვეულებრივ მარჯვენა გვერდზე წევს ხელფეხმოკეცით — თავით ჩრდილოეთისაკენ.

ექსპედიციამ გამოავლინა აგრეთვე ადრეფეოდალური ხანის ნა-სახლარისა და შარნის ნაშთი.

ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალები გვაგარაუდებინებს, რომ დიღმის ხეობაში არსებული ესოდენ ძლიერი დასახლება წარმოადგენდა იმ ეკონომიურ ერთეულს, რომელმაც გარკვეული როლი შეასრულა თბილისის გადგაქალაქებაში.

ექსპედიციამ მომავალში თავისი კვლევა-ძიება უნდა შეუფარდოს ქალაქის იმ სამშენებლო გეგმებს, რომლის განხორციელებისას სავარაუდოა არქეოლოგიური ძეგლების დანგრევა-განადგურება

ბ. ტეხოვი

გათხრები სამხრეთ ოსეთში

1969 წელს საქართველოს სსრ მენციერებათა აკადემიის სამხრეთ ოსეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიცია განაგრძობდა ჯავის რაიონის სოფ. თლის ძველი სამაროვნისა და მისი გარეუბნების არქეოლოგიურ შესწავლას. ექსპედიციამ ველზე დაპყრო 6 ივლისიდან 19 აგვისტომდე. მის წინაშე იდგა გარკვეული ამოცანა — აღნიშნული სამაროვნის შესწავლა და ძველი ნასახლარის ნაშთების გამოკვლევა შურფების საშუალებით.

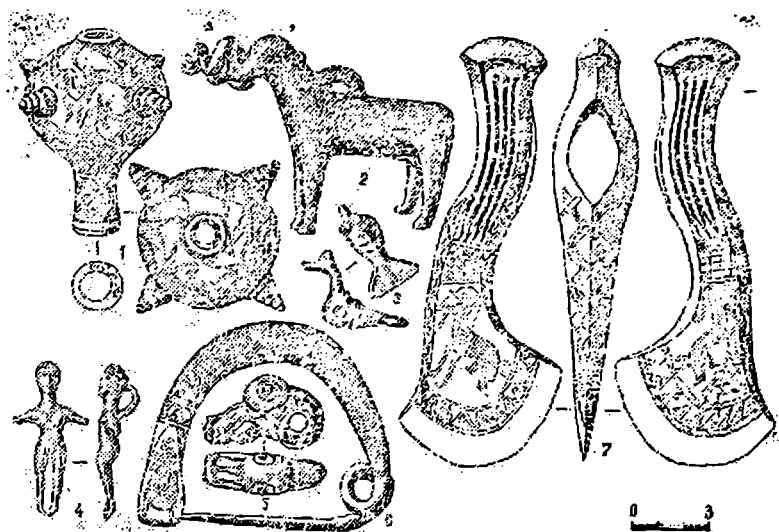
სამაროვნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით გაითხარა შურფი (ზომით 4×3 მ) და ტრანშეა ზომით $1,5 \times 10$ მ), მაგრამ ძველი ნასახლარის ნაშთების კვალიც კი არ აღმოჩენილა. ნასახლარი, ალბათ, სამაროვანთან ახლოს ფერდობზე მდებარეობდა და გასცქეროდა მდინარე თლიდონს. მრავალი საუკუნის განმავლობაში ბუნების სტიქიური ძალების გავლენით დაზარალდა ნასახლარი და შემდეგში სრულიად განადგურდა.

სამაროვანზე 1969 წელს გაკეთდა სამი თხრილი: ორი — სამაროვნის სამხრეთ-დასავლეთ, ხოლო მესამე — ჩრდილო-დასავლეთ საზღვართან. პირველი თხრილი წარმოადგენს 1968 წლის № 2 თხრილის გაგრძელება-გაფართოებას, ხოლო მეორე — იმავე თხრილის გაგრძელებას დასავლეთისაკენ. მესამე თხრილი კი წარმოადგენს 1968 წელს გაკეთებულ № 1 თხრილის გაფართოებას აღმოსავლეთისაკენ.

სამივე თხრილში გაიწმინდა 32 სამარხი (8 პირველში, 15 მეორეში, ხოლო 9 მესამეში). სამარხებში გაწმენდილი ჩონჩხები ქვის წყობით იყვნენ შემოფარგლულნი. ზემოდანაც სამარხებს ქვაყრილები ეყარათ, რომლებმაც დროთა განმავლობაში ბრტყელი ფორმა მიიღეს. ყველა სამარხს, გარდა სამისა, ჩრდილოეთის მიმართუ-

ლება ჰქონდა. მიცვალებულები სამარხებში მარჯვენა გვერდზე იწვენენ მოკუნტულად, თავით ჩრდილოეთისაკენ, მხოლოდ ორ სამარხში არ დადასტურდა დამარხვის ამგვარი წესი.

გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა თარიღდება ძვ. წ. XI—V საუკუნეებით.

ბრინჯაოს ხანის ექსპონატები.

პირველ და მეორე თხრილში სამარხები ერთ წყობად იყო განლაგებული, ხოლო მესამეში — ორად. გათხრილ 32 სამარხიდან მხოლოდ ერთი (სამარხი № 230) აღმოჩნდა უინვენტარო, ხოლო № 238, № 243 და № 245 სამარხში აღმოჩნდა თითო-ოროლა ბრინჯაოს ან რკინის ნივთი. ყველა დანარჩენ სამარხში მიკვლეულია ბრინჯაოსა და რკინისაგან დამზადებული ძლიერ საინტერესო მასალა.

სამ სამარხში (სამარხები № 226, № 230, № 242) დადასტურდა ადამიანთან თხის დამარხვა. ეს წესი განსაკუთრებით შეინიშნებოდა № 226 სამარხში. დამარხვის ამგვარი წესი დადასტურდა ჯერ კიდევ 1958 წლის № 41 სამარხშიც.

მამაკაცის სამარხებში (ისინი დედაკაცის სამარხებთან შედარებით მეტი იყო) მიკვლეულია მრავალი ბრინჯაოს ნივთი. კერძოდ:

ტანმოხრილი და ტანსწორი საომარი ცულები, სატევარი და სატევარისპირები, მშვილდსაკინძები, ქამრის ორნამენტირებული ბალთები, სარტყლები. ბრინჯაოს ფირფიტისაგან დამზადებული ჭურჭელი და ა. შ.

გვიანი პერიოდის სამარხებში ნივთების უმრავლესობა რკინისაგან იყო ნაკეთები მამაკაცის ორ სამარხში (სამარხები № 231 და № 134) ორ-ორი ბრინჯაოს ცული აღმოჩნდა მაშინ, როდესაც სხვა სამარხებში თითო ცული გვხვდებოდა. გარდა ამისა, № 231 სამარხში ცულებთან ერთად მიცვალებულის გულის არეში აღმოჩნდა რომბისებური განივკვეთიანი ბრინჯაოს მასიური რგოლი. ამ ნივთის დანიშნულება ჯერ-ჯერობით გაურკვეველი რჩება.

ბრინჯაოს და რკინის ცულებისა და სატევარების გარდა მამაკაცთა სამარხებში აღმოჩნდა ლახტისთავები. მათ შორის გამოირჩევა № 227 სამარხში აღმოჩენილი ლახტისთავი, რომელიც მდიდარი ორნამენტითაა შემკული. მასზე გამოსახულია ძალღი, ცხენი და ძალზე სქემატურად — ადამიანი, რომლის მარჯვენა ხელი აწეულია, თითქოს ცხენს აჩერებდეს. ლახტისთავის მასრის ქვედა სიბრტყეზე გამოსახულია რალაც ნიშნები, რომელიც უძველესი დამწერლობის ცდაზე უნდა მეტყველებდეს. შესაძლებელია ეს ნიშნები იმ ხელოსნის დამღას წარმოადგენს, რომელსაც ეს ლახტისთავი დაუმზადებია.

სამარხებში აღმოჩენილი სატევარები და სატევარისპირები ქარქაშებში უნდა ეტარებინათ. ამის დამამტკიცებელია № 228 სამარხში აღმოჩენილი კომბინირებული ქარქაშის ერთი ნახევარი. ქარქაში დამზადებულია ტყავისა და ხის ფირფიტისაგან. ხის ფირფიტაზე ამოჭრილია 10 ტოლფერდა სამკუთხედი. მათგან შუა მწკრივი მიმართულია ტარისაკენ ხოლო დანარჩენი ორი მწკრივის სამ-სამი სამკუთხედი — სატევარის წვერისაკენ.

ვათხრილი სამარხებიდან ორში (სამარხები № 224 და № 231!) აღმოჩნდა ხარის წინა ნაწილის ბრინჯაოს (?) გამოსახულება. ერთ მათგანს (სამარხი № 224) ცხვირში რგოლი აქვს გაყრილი. ეს ორი ნივთი საეგარეულოს ბერის სკიპტრის შესამკობად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

ძვ. წ. აღრიცხვის VII—VI სს. კომპლექსებში გამოირჩევა № 246 სამარხული კომპლექსი, რომელშიც მიკვლეულია რკინის სატევარი ხის ქარქაშის ნაშთებითურთ. ქარქაშის ბოლო ძვლისაგანაა დამზადებული. იგი გრიფონის თავის გამოსახულებას წარმოადგენს და სკვითური ხელოვნების ნიმუშს მოგვაგონებს.

დედაკაცის სულ ოთხი სამარხი გაითხარა. ისინი მამაკაცის სამარხებისაგან მხოლოდ ინვენტარით განსხვავდებიან. რაც შეეხება სამარხთა აღნაგობას და დაკრძალვის წესს, ორივე ჯგუფის სამარხები ერთნაირია.

დედაკაცის სამარხებისაგან აღსანიშნავია № 224 სამარხი, სადაც მიცვალებულს ბრინჯაოს რგოლები ეკეთა მუხლზე ცოტა ქვემოთ მაშინ, როცა ყველა სხვა დედაკაცს ასეთი რგოლები ეკეთა კოჭებთან. გულმკერდის არეში ბრინჯაოს სამი ქანდაკება იყო. ერთი მათგანი გამოსახავს შიშველ ქალს, ხოლო ორი ცხენის ქანდაკებას წარმოადგენს, რომელთაგან ერთი ორთავიანია (თავეები მოპირდაპირე მიმართულებითაა მიქცეული). უნდა აღინიშნოს, რომ ადამიანის სკულპტურული გამოსახულება პირველადაა აღმოჩენილი არა მარტო თლის სამაროვანში, არამედ, საერთოდ, სამხრეთ ოსეთშიც. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სკულპტურული გამოსახულებები (უმთავრესად ცხოველების: ხარი, ძაღლი, ირემი, ცხვარი, თხა და ა. შ.) მხოლოდ ქალის სამარხებში შეგვხვდა.

საინტერესოა № 235 სამარხში აღმოჩენილი ცხვრის შესანიშნავი სკულპტურული გამოსახულება. იგი წარმოადგენს ჭედილას ძლიერ მოხვეული რქებითა და სქესის ნიშნებით, რაც შესაძლებელია ნაყოფიერების ღვთაებასთანაა დაკავშირებული. ეს სკულპტურული გამოსახულება ცხვრის კულტანაც უნდა იყოს დაკავშირებული, რომელიც ძლიერ გავრცელებული იყო გვიანი ბრინჯაოს ხანის კავკასიის ტომების მატერიალურ კულტურაში.

თითქმის ყველა სამარხში ჩნდებოდა ბრინჯაოს ფირფიტოვანი სარტყლები. მათ შორის აღსანიშნავია № 224 სამარხში ნაპოვნი სარტყელი, რომელზეც 21 ცხენია გამოსახული. როგორც ორნამენტული დეტალებით, ისე ზომით ეს სარტყელი განსხვავდება თლის სამარხებში აღმოჩენილ სარტყელებისაგან. ანალოგიური ნივთი არ მოიპოვება ცენტრალური კავკასიის სხვა ძეგლებშიც.

1969 წელს გათხრილ სამარხებში გამოვლინდა მრავალი სხვადასხვა ფორმის მძივი, მათ შორის ოქროს ფოლგით დაფარული მრგვალი მძივები. ასეთები აღმოჩენილია თითქმის ყველა სამარხში.

ჩვენს მიერ მოპოვებული ახალი არქეოლოგიური ძეგლები ნებას გვაძლევს უფრო გაბედულად, ვიდრე ადრე, ვიმსჯელოთ იმ ტომების საქმიანობაზე, რომლებსაც ეს ძეგლი ეკუთვნით. კერძოდ, მათ კულტურულ ურთიერთობაზე მეზობელ ტომებთან და რელიგიურ მსოფლმხედველობაზე.

1969 წელს ჩატარებული გათხრებისას გამოირკვა ამ სამაროვანი სათვის დამახასიათებელი ადრე ბევრი ცნობილი ნიშანი (დაკრ-

ძალის წესი, სამარხთა აღნაგობის მრავალი დეტალი, სამარხებში ბრინჯაოსა და რკინის ნივთების სიხშირე და ა. შ.), ამასთან ერთად, გათხრებმა მრავალი ახალი, აქამდე უცნობი მასალა მოგვცეს და გავ-ვარკვიეს დაკრძალვის ახალ წესში (სამარხები № 226, № 230, № 242, № 254).

ბ. ფიცხელაური, თ. ბუზიანიშვილი, შ. დედაბრიშვილი
რ. რამიშვილი, მ. უზუნაშვილი

ქახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის შედეგები

ქახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს განაგრძობდა მუშაობას ზემო-ალაზნის სარწყავი სისტემის მშენებლობის ზონაში. გათხრითი სამუშაოები ჩატარდა აგრეთვე ჩალაუბან-ლაკის მონაკვეთში, საავტომობილო მაგისტრალის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით.

ექსპედიციაში მუშაობდა ოთხი რაზმი და ერთი ჯგუფი, რომელიც დაზვერვით არქეოლოგიურ სამუშაოებს ახორციელებდა.

I რაზმმა (ხელმძღვ. თ. ბუზიანიშვილი) 1969 წელს ჩაატარა დაზვერვითი სამუშაოები და სტაციონარული თხრა. დაზვერვებით გამოვლენილ იქნა მუსტიეს ხანის ნაშთების ორი ახალი ადგილსამყოფელი: წითელი-წყაროს რაიონში (ელდარი) „ნაგომრების თავის გორის“ მახლობლად და გურჯაანის რაიონში ნასოფლარ „ძველ ჩალაუბანში“ ადგილ „ხუციხეში“. ამ აღმოჩენის შედეგად ქახეთში მიკვლეული მუსტიეური ხანის მასალის შემცველი პუნქტების რაოდენობამ 15 მიაღწია.

გაგრძელდა გურჯაანის რაიონში, სოფ. ზიარის ტერიტორიაზე მდებარე, მუსტიეური ხანის სახელოსნოს უძრავი კულტურული ფენის თხრა. გაითხარა 96 კვმ ფართობი, საერთო სიღრმით 1,10 მ. მთლიანად გაითხარა მხოლოდ სამი კვადრატი A 4, 5, 6. აქ 0-ის ხაზიდან 2,20 მ სიღრმეზე გამოჩნდა დედაქანი და კულტურული ფენაც დასრულდა. დიდძალი რაოდენობის სხვადასხვა სახის ანატეც-ანამტკრევებსა და ნუკლეუსებთან ერთად წელს პირველად აღმოჩნდა ფაუნისტური მასალა და რამდენიმე დასრულებული იარაღი, რომელთა შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა ორი, ორმხრივდამუშავებული ხელნაჯახი. ისევე, როგორც წინა წლებში, მოვიპოვეთ ნუკლეუსები და მათგან მიღებული ანატეცები, რომლე-

ბიკ ერთმანეთს ემთხვევა. აღნიშნული ფაქტი A 4, 5, 6 კვადრატებში მოპოვებულ, კირის სქელი ნალექით დაფარულ ნაშთებთან ერთად კიდევ ერთხელ დამატებით ადასტურებს, რომ კულტურული ფენა აღმოჩენილია თავისი თავდაპირველი დალექვის ადგილზე, ე. ი. უძრავ მდგომარეობაში. ასეთსავე დასკვნამდე მიგვიყვანა საანგარიშო წელს ჩატარებულმა ძეგლის გეოლოგიურმა გამოკვლევამ (ე. წერეთელი).

ამგვარად, საბოლოოდ დამტკიცდა, რომ ზიარის მუსტიერული სახელოსნო წარმოადგენს საქართველოში აღმოჩენილ პირველ და ჯერჯერობით ერთადერთ ქვედაპალეოლითურ „ღია ტიპის“ ძეგლს, სადაც კულტურული ფენა დაცულია თავის პირვანდელ მდგომარეობაში.

II რაზმის (ხელმძღვანელი შ. დედაბრიშვილი) ძირითად სამუშაო ობიექტს წარმოადგენდა სამაროვანი და სამოსახლო „შვინდიანი“ (ალავერდი II) და სამოსახლო ალავერდი I.

ალავერდი II ტერიტორიაზე გაითხარა 1200 კვმ ფართობი. აქ სამშენებლო დანალექების ქვეშ გამოვლინდა შუა ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი, რომელიც ზევიდან ედო და ზოგ შემთხვევაში ქრიდა ადრე ბრინჯაოს ხანის სამოსახლოს კულტურულ ფენას.

სამარვანზე ქვისწრებიანი ორი სამარხის გარშემო განლაგებული იყო სხვა სამარხები. ყველა სამარხი ორმოიანია, მცირე ქვაყრილით, ინჰუმაციური (მიცვალებულ დაკრძალულია მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე მოხრილი, თავით დასაღლეთით). ერთ შემთხვევაში (ქვისწრიანი სამარხი № 2) დადგინდა, რომ მიცვალებულს ახვევდნენ წმინდა ქსოვილში, რომლის კიდეები შეკრული იყო პირამიდალურ-თავიანი ბრინჯაოს საკინძებით. № 1 ქვისწრიან სამარხში მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩნდა, სამარხს ჰქონდა ერთსაფეხურიანი ფსკერი და საკმაოდ მოზრდილი თახჩა (კატაკომბური ტიპისა), სადაც განლაგებული იყო თიხის ათამდე ჭურჭელი. დანარჩენ სამარხებში ინვენტარი ერთფეროვანია — თიხის რამდენიმე ჭურჭელი და იშვიათად სხვა ნივთები. სამოსახლო ალავერდი II კულტურული ფენა საანგარიშო წელს არ შეგვისწავლია.

ალავერდი I სამოსახლოზე გაიჭრა რამდენიმე საკონტროლო თხრილი. ამ სამუშაოებმა დაადასტურა ძეგლის წინასწარი დათარიღება ადრებრინჯაოს ხანით. კულტურული ფენის აღმოჩენებიდან ყურადღებას იქცევს ლითონის ნივთები (დანა-სატევარი და სხვ.) და აგრეთვე თიხის ჭურჭელი, შემკული სტილიზებული ამობურცული სპირალებით, რომელიც დამახასიათებელია ადრებრინჯაოს ხანის სამხრეთული ძეგლებისთვის.

III რაზმმა (ხელმძღვ. კ. ფიცხელაური) ძირითადი გათხრითი სამუშაოები ჩაატარა გურჯაანის რაიონის სოფ. ჩალაუბანში ნამოსახლარ „მოჭრილ გორაზე“ და ნამოსახლარ „ტინის სერის“ სამაროვანზე.

ნამოსახლარი „მოჭრილი გორა“ რთულ ნაგებობას წარმოადგენს. მის ასაგებად შერჩეულია დაბალი, ბუნებრივი გრძივი ბეჭი, რომელიც აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან გადაყელილია ნამოსახლარისათვის საჭირო მანძილზე. შემდგომ ამ ფართობის გარშემო გაჭრილია ღრმა, რთული კონსტრუქციის, საფეხურებიანი თავდასაცავი თხრილი. ამონაყრი მიწის ნაწილი თხრილის გარე ზღუდისათვისაა გამოყენებული, ძირითადი ნაწილი კი ნამოსახლარისათვის გამოყოფილი ადგილის შესამადლებლად დააყრილი. მიწა შეზენიებულია ორი მეტრის სიმაღლეზე და მხოლოდ შემდგომში გამართული ძვ. წ. II—I ათასწლეულის მიჯნის ნამოსახლარი (A), რომლის კულტურული ფენა დაახლოვებით 1,50 მ სიმაღლისაა და უკავია 1 000 კვმ ფართობი. A კულტურული ფენა შექმნილია ოთხკუთხა გეგმარების შენობათა რიყისქვის საფუძველების და ალიზის კედლების ნანგრევებით. ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა თიხის ჭურჭელი და სხვა შინამოსაქმეობის ნივთები.

B ფენა გამართულია უშუალოდ A ფენაზე. B ფენის (სიმაღლე 0,50—0,70 მ) ნამოსახლარს თემის კედელზე რიყისქვის ზღუდე შემოუყვება. გამოვლინდა და გაიწმინდა მრავალი სათავსო, პურის საცხობი თონის ნანგრევები. B ფენა მთლიანად გადამწვარია და განადგურებული. ნამოსახლარის უეცარ მიტოვებაზე მიგვითითებს *in situ* დაცული თიხის მრავალი ჭურჭელი და ბრინჯაოს ნივთი. B ფენის ზედა პორიზონტებში აღმოჩენილი „სკვითური“ ისრისპირები კარგად ადგენს ნასახლარის განადგურების თარიღს და მეტრის ვინაობას. არსებითია, რომ ამ მიკრორაიონში გათხრილი ყველა თანადროული ძეგლი (სამარხების გამოკლებით) გადამწვარია, მელანში კი სამლოცველოს გათხრის დროს გადაწვის ნიშნებთან ერთად აღმოჩნდა „სკვითური“ ისრისპირებიც. ყოველივე ეს და აზერბაიჯანში დადასტურებული ზოგიერთი ფაქტი გარკვეულად მიგვითითებს ჩრდილოური ტომების ლაშქრობის მარშრუტს ამიერკავკასიაში.

სოფ. ჩალაუბანში ნამოსახლარ „ტინის სერის“ სამაროვანზე გაითხარა ექვსი ორმოსამარხი, რომელმაც საფუძველი შექმნა „ტინის სერის“ ნამოსახლარისა და საერთოდ კახეთის თანადროული კერამიკული ნაწარმის დათარიღებისათვის ძვ. წ. XI—IX სს.

რაზმმა გააგრძელა სამუშაოები სოფ. გულგულაში „ოლიების ტყის“ და „სათვალისწყლის“ სამაროვნებზე. „სათვალისწყლის“ სამაროვნის შესწავლას რაზმი აწარმოებდა თელავის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმთან ერთად და აქ ხუთი ორმო-სამარხი შეისწავლა, რომელთა ინვენტარი გასულ წელს ამ სამაროვნის შესწავლის დროს მოპოვებული მასალის იდენტიფიკაცია.

„ოლიების ტყის“ სამაროვანზე კი გამოვლინდა ხუთ სართულად განლაგებული, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის სამარხები, რამაც რეალური საფუძველი შექმნა გვიანბრინჯაოს ხანის მასალების შუაბრინჯაოს ხანასთან დაკავშირების შესახებ მსჯელობისათვის.

რაზმმა გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის მეტად საინტერესო სამაროვანს მიაკვლია სოფ. გადრეკილთან (ამჟამად მახარაძე, გურჯაანის რაიონი) და გათხარა ერთი დაზიანებული ორმოსამარხი.

IV რაზმი (ხელმძღვ. რ. რამიშვილი) გათხრით სამუშაოებს აგრძელებდა ახმეტის რაიონში. მატნის „უამთა საყდრის“ ტერიტორიაზე დამთავრდა ეკლესიის გარშემო მდებარე მრავალფენიანი სამაროვნის თხრა. სულ 1967—1969 წწ. გაითხარა 100-ზე მეტი სამარხი.

სამარხთა აღნაგობის, სამარხეული მასალებისა და თვით სამაროვნის სტრატეგრაფიის მიხედვით „უამთა საყდრის“ სამაროვანზე გამოიყოფა:

1. ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურზე გარდამავალი ხანის შირიმის ფილებით ნაგები სამარხები, რომლებიც IX—X საუკუნეებით უნდა იქნეს დათარიღებული. სტრატეგრაფიულად ეს სამარხები ყველაზე ღრმად იყო.

2. შუაფეოდალური ხანის ქვისსამარხები, რომლებიც უპირატესად ქვიშაქვის უსწორმასწორო ფილებითაა ნაგები: მათ სტრატეგრაფიულ ჰორიზონში შუათანა „სართული“ უჭირავთ და ხშირად უშუალოდ I ფენის სამარხთა სახურავებზე არიან დაშენებული. სამარხეული მასალების მიხედვით ეს ჯგუფი XI—XIII სს. თარიღდება.

3. გვიანფეოდალური ხანის სამარხები: მათ სამაროვნის ყველაზე ზედა ფენა უკავიათ და თითქმის ყველა უინვენტაროა.

ეკლესიის ჩრდილოეთით, კედლის გასწვრივ, მხოლოდ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები გამოვლინდა.

„უამთა საყდრის“ გვერდითვე, წყალგაღამყვანი არხის ნაპირას დამთავრდა გალავნიანი, ღია ტიპის, მარნის თხრა.

1969 წ. „სასახლის გორის“ ძირბაზე გაითხარა ადრეფეოდალური ხანის სამი დაზიანებული სამარხი.

ზედ „სასახლის გორაზე“ კი გაიწმინდა დიდი ციხე-გალავნის ნანგრევთა ერთი კუთხე, სადაც ქვეთიკირის დიდი ნაგებობა — საჯინი-ბო აღმოჩნდა.

დაზვერეთმა ჯგუფმა (ხელმძღვ. მ. უზუნაშვილი) მცირე გათხრითი სამუშაოები ჩაატარა სოფ. შრომის (ვანნაძიანი) საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე და გვიანანტიკური ხანის მეტად საყურადღებო მასალები მოიძია. აქ გაითხარა როგორც დაზიანებული ორმოსამარხები, ისე ნასახლარი და სახელოსნო უბანი

ჯგუფმა გარკვეული სამუშაო ჩაატარა აგრეთვე სიღნაღის რაიონის სოფ. ყარაღაჯის ჩრდილოეთით, ალაზნის ველზე მდებარე ნაცარგორაზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ტყის ბოლოს თაფას“ უწოდებს.

ამას გარდა, დაზვერვების შედეგად ჯგუფმა გამოავლინა მრავალი ახალი ძეგლი, რომელთა შორის პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ადგილი „ნაქალაქარი“ „ეაის წყალთან“, სოფ. ჩალაუბნის სამხრეთით 20 კმ-ის მანძილზე. აქ აღმოჩნდა მთაზე და მის მასლობელ ტერიტორიაზე განლაგებული გრანდიოზული ნამოსახლარი, რომლის ცენტრალურ ტერიტორიასაც მთის თხემზე მიწის(?) ზღუდე შემოსდევს. ნამოსახლარზე ზედაპირულად აკრეფილ მასალაში ჭარბობს ფეოდალური ხანის თიხის ჭურჭელი, თუმცა არის უფრო ადრეული ეგზემპლარებიც.

ო. ლამბაშიძე

ბორჯომის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში

ბორჯომის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წ. თხრიდა სოფ. რველში, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე „საჯვარე“ ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე. ეს ძეგლი წარმოდგენს მრავალფენიან სამაროვანს, რომელსაც უჭირავს საკმაოდ ვრცელი ფართობი. გათხრილი იქნა 12 ორმოსამარხი და 6 ქვის სამარხი.

I ფენა ორმოსამარხების სახითაა წარმოდგენილი (№№ 1, 3, 4, 2, 17, 5, 9, 16, 18). ამ ფენის თიხის ნაწარმი, რიგი ნიშნების მიხედვით, მსგავსია წალკის ზეგანზე და შიდა ქართლში აღმოჩენილ ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის მიწურულის თიხის ნაწარმისა. გვხვდება აგრეთვე ისეთი ჭურჭელიც, რომელიც გარეგნულად იმეორებს კოლხეთის დაბლობში მოპოვებულ ძვ. წ. II

ათასწლეულის შუა ხანების თიხის ნაწარმის ერთ-ერთ სახეობას. ამ ფენაშივე გვხვდება შიდა ქართლისათვის ჩვეული ჭურჭელიც. ზოგ ჭურჭლის ზედაპირზე მოცემულია ისეთი ორნამენტი, რომელიც შერწყმულია იმ პერიოდის აღმოსავლური და დასავლური ქართული კულტურებისათვის დამახასიათებელი გეომეტრიული სახეები. სამარხეულ ინვენტარში ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს, პასტის, და სხვა ნივთები, რომელიც I ფენის ორმოსამარხებს ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისი საუკუნეებით უნდა ათარიღებდეს. როგორც ჩანს, ქვედა ფენის თიხის ნაწარმი თითქოს ინარჩუნებს შუა ბრინჯაოს ხანის მეთუნეობის ტრადიციებს. ამგვარად, რველის პირველი ფენის კომპლექსები მნიშვნელოვანია შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურათა ურთიერთობის კვლევისათვის. იმ პერიოდის მეურნეობის წამროსადგენად I ფენის მასალა გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა; კერამიკულ ნაწარმში თვალსაჩინო ადგილს იკავებს ორყურა ღერგები, პირდაბალი და მუცელგამობერილი ქოთნები, ცალყურა სასმისი და სხვ. თიხის ნაწარმი გარდა იმისა, რომ განივითარებულ მეთუნეობას გვანიშნებს, იგი რამდენადმე ამსახველი უნდა იყოს მესაქონლეობისაც, რის დამადასტურებელიც ჩანს სამარხებსა და კულტურულ ფენაში მოპოვებული დიდი რაოდენობით საქონლის ძვლები (თხა, ღორი, მსხვილფეხა რქიანი საქონელი). სამელითონეო ხელოსნობაზე მიგვითითებს სამარხებში და საერთოდ სამაროვნის ტერიტორიაზე მრავლად აღმოჩენილი განათხარი და შემთხვევითი ნივთები. მეთევზეობის მანიშნებელია № 18 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ანკესი. ტომთა შორის ურთიერთობის მანიშნებელი მასალაც საკმაოდ მოიპოვება რველის სამაროვანზე. ამდენად ბორჯომის ხეობისადმი ინტერესი კიდევ უფრო იზრდება.

დამარხვის წესის მხრივ, პირველი ფენის ორმოსამარხებში ასეთი ვითარება შეიმჩნევა: უმრავლეს შემთხვევაში მიცვალებულების ჩონჩხები თავით დამხრობილია მდ. მტკვრისაკენ — სამხრეთისაკენ (მეტნაკლები გადახრით). ისინი ჩაუსვენებიათ ხელფეხმოკეცილი. გვხვდება მარჯვენა და მარცხენა გვერდზე მდებარე ჩონჩხები. ზოგიერთ სამარხში გვხვდება სასთუმლად გამოყენებული მოგრძო ქვებიც. ხშირია თხის და გოჭის ჩატანება. ზოგჯერ მათი ძვლები ზემოდან ადევს ადამიანის ჩონჩხებს. შეიმჩნევა ნახშირი და № 18-ე სამარხში დადასტურებულია კოცონის კვალი. ყურადღებას იქცევს ზოგიერთ სამარხში დაუმუშავებელი ობსიდიანის თითო-ოროლა ნატეხის ჩატანების ფაქტიც. I ფენაში აღმოჩენილ სამარხთა შორის შეინიშნება კენოტაფიც.

ამგვარად, რველის სამაროვანზედაც დასტურდება შუა და გვიან ბრინჯაოს ხანებში ჩვენში არსებული დამარხვის ზოგიერთი წესი. ქვედა ფენის ორმოსამარხებში ნიშანდობრივია ახალგაზრდა ინდივიდების დამარხვა, რაზედაც მოპოვებული ძვლოვანი მასალა და სამარხეული ინვენტარი მეტყველებს.

მომდევნო II ფენაც ორმოსამარხებითაა წარმოდგენილი (№№ 12, 13, 15, 14), ისინი სტრატиграფიულად პირველი ფენის დონეზე გვხვდება. დამარხვის წესში თითქოს განსხვავება არ გვხვდება. მიცვალებულებს თავები მიქცეული აქვთ სამხრეთისაკენ. მეორე ფენის სამარხთა ასაკი ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულისა და I ათასწლეულის დასაწყისი საუკუნეებით უნდა განისაზღვროს.

III ფენა ქვისსამარხების შემცველია (№№ 6, 8, 10, 7, 11), ხოლო ერთი ორმოსამარხია № 7. მესამე ფენის სამარხებში დამარხვის წესიც არსებითად შეცვლილია. ყველა შემთხვევაში მიცვალებულის ჩონჩხი ძვეს ხელ-ფეხ მოხრილ მდგომარეობაში, თავი ჩრდილოეთისაკენ აქვს დამხრობილი. სამარხებში აღარ ჩანს ჩატანებული საქონლის ძვლები. III ფენის სამარხები მათში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით ანტიკური ხანის წინარე საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

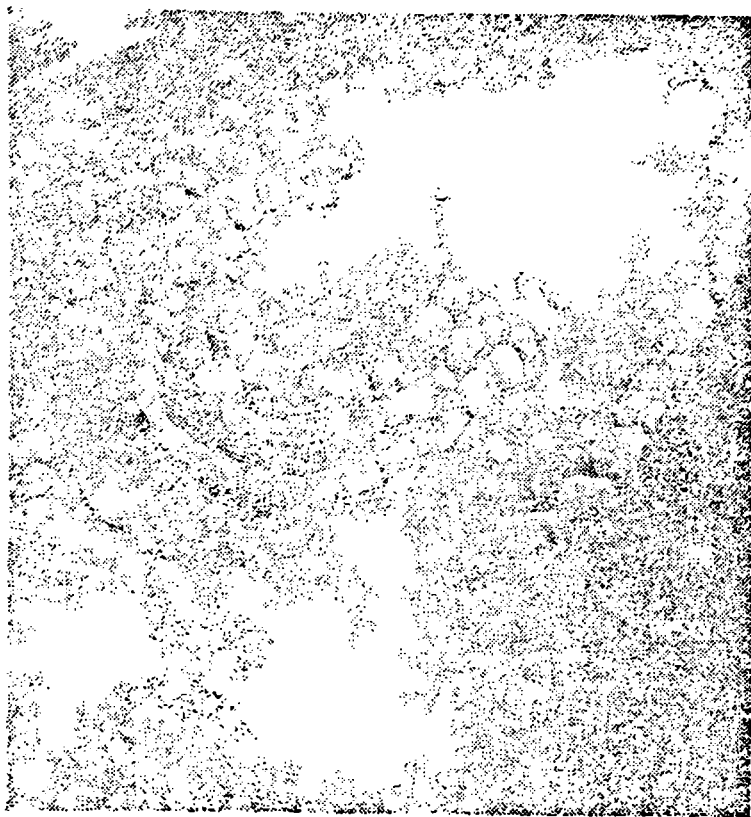
ექსპედიციის განკარგულებაშია, აგრეთვე, რველის სამაროვანზე წლების განმავლობაში შემთხვევით მოპოვებული სხვადასხვა პერიოდის მასალა, რომელსაც განათხარ კომპლექსებთან ერთად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ბორჯომის ხეობის, არამედ საქართველოს უძველესი კულტურების შესწავლის საქმეში.

ბ. შამბა

მეგალითური კულტურის ახალი ტიპი აფხაზეთში — კრომლეხები

უკვე მეორე წელია, რაც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დ. გულიას სახ. აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტი აწარმოებს. არქეოლოგიურ სამუშაოებს სოხუმის რაიონის სოფ. ეშერში. მიმდინარე წელს აქ აღმოჩნდა კრომლეხები — აქამდე უცნობი აფხაზეთის მეგალითური კულტურის ძეგლები. ისინი მდებარეობენ სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, კუტიშხასთან და გაბატონებული არიან მდ. გუმისთას ზღვისპირა დაბლობზე. გაითხარა ორი კრომლეხი (ერთი მათგანი ნაწილობრივ დარ-

ღვეულია სამეურნეო სამუშაოებთან დაკავშირებით). თითოეული მათგანი შედგება ოთხი კონცენტრული წრისაგან, რომლებიც შექმნილია ვერტიკალურად დაყენებული მასიური ქვებით. ორივე ძეგლის დიამეტრი ტოლია (პირველი 11 მ 80 სმ, მეორე 10 მ 80 სმ, უმცირესი ქვის ზომებია 30×38 სმ, უდიდესის 85×92 სმ. ორივე კრომლესის გეგმარებაში შეინიშნება ერთგვარი კანონზომიერება: გარეთა წრეები შედგება დიდი ქვებისაგან; ცენტრიდან დაშორებასთან ერთად იზრდება წრეებს შორის მანძილი.

კრომლესი.

კრომლესის ცენტრალური ნაწილი წარმოადგენდა მეორადი დამარხვის ადგილს. აქ გადმოჰქონდათ ადამიანთა ჩონჩხების ნაწილი, რომლებზედაც ყრიდნენ კენჭებს, ხოლო ზემოდან ახურავდნენ სხვა-

დასხვა ზომის ქვის ფილებს. მათი მაქსიმალური სიღრმე ხულოვახი წერტილიდან 110 სმ. სამარხეულ ინვენტარს შეადგენდა ხელით ნაძერწი თიხის ნაწარმი — მცირე ზომის ქოთნები, თასები და ა. შ. შემკული წიწვოვანი და სხვა სახის ორნამენტით. ბრინჯაოს ნაკეთობათაგან გვხვდება: კაყის ისრის მინაბაძი ისრისწვერი, მასიური ბიკონუსური მძივები, ღუზისებრი ნივთები, აყურულთავიანი საკინძები, თავხვია საყურეები, საკიდები, სპირალური მილაკები, სავარცხელი, სატყერები, ქვის მძივები და ა. შ. ფენაში ხანდახან გვხვდება ნახშირის ნაშთები. კრომლენების აგების ხანა ძირითადად შეიძლება მიეკუთვნოს შუაბრინჯაოს ეპოქას.

საინტერესოა დაკრძალვის წესი: ყველა დეტალით ის ემთხვევა აფხაზეთის დოლმენებში დაკრძალვის წესს, რომლებიც პირველად აღმოჩენილი იყო აგრეთვე ამავე სოფ. ეშერში 40 წლის წინათ არქ. მ. მ. ივაშიენკოს მიერ. თუ ეშერის კრომლენების დაკრძალვის წესი და სამარხეული ინვენტარი ტიპიურია ადგილობრივი ბრინჯაოს ეპოქის კულტურისათვის, მათი არქიტექტურა სრულიად განცალკევებით გამოიყურება, უფრო მეტიც: წრეების შეფარდების პროპორციულობით, მკვეთრად გამოსახული ცენტრალურობით, მასშტაბებით და რაც მთავარია, მნახველზე ზემოქმედების დიდი შთაბეჭდილების მოხდენის უნარით. ეშერის კრომლენებს, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, არც აფხაზეთის ძეგლებში და არც კავკასიის მსგავს ძეგლებში (თრიალეთი, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი, დაღესტანი და სხვ.) ჯერჯერობით ანალოგები არ მოეპოვება. გარდა ამისა, ეშერის კრომლენები ადასტურებენ დებულებას, რომ კრომლენების გავრცელების არეალი ემთხვევა დოლმენების გავრცელების არეალს, რასაც ადგილი აქვთ დასავლეთის მეგალითურ კულტურაში (სამხ. ინგლისი, ჩრდ. საფრანგეთი და სხვ.).

ლ. წითლანაძე

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ღუშეთის რაიონში 1969 წ.

1969 წლის ოქტომბერში ღუშეთის რაიონში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები ითვალისწინებდა დაზვერვასა და აღმოჩენის ადგილების სათანადო შემოწმებას.

უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და ღუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ამ რაიონიდან საკმაო რაოდენობით დაგროვდა შემთხვევით მოპოვებული არ-

ქეოლოგიური მასალები; ამგვარად, გამოვლინდა ახალი არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც აღვილზე შესწავლას მოითხოვდა.

პირველი ნაწილი სადაზვერვო სამუშაოებისა შეეხო არაგვის ხეობაში სოფ. ჭიკაანს, მეორე ნაწილი კი — მთისპირა ზოლში სოფ. მჭადიჯვარსა და შუახევს.

სოფ. ჭიკაანში, რომელიც არაგვის ფართო ტერასაზე ძევს, აღმოჩენილია ქვისსამარხები. ისინი შეიცავდა ბრინჯაოს ნივთებს: სატევრისპირებს, მშვილდსაქინძებს, სამაჯურებს, ხეივებს, თიხის ჭურჭელს (ნივთები დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში).

1969 წელს იქიდანვე შემოვიდა კიდევ ერთი სამარხეული კომპლექსი, რომელიც შედგება ფოთლისებრი სატევრის პირის, თავხვიასაქინძის, მასიური სამაჯურის, 2 რგოლისა და თიხის ჭურჭლის ყურისაგან. ლითონის ნივთები მაღალხარისხოვანი ბრინჯაოსაგან არის დამზადებული და გვიანბრინჯაოს ხანით თარიღდება.

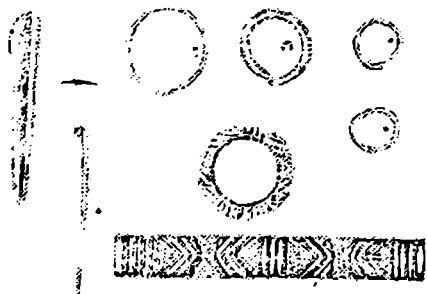
სოფ. შუახევიდან საქართველოს სახელმწიფო

მუზეუმში შემოსული იყო 2 ცალი გვერდშეჭრილი ზარაკი, მშვილდსაქინძი, აგრეთვე სპილენძის კასრში ჩაწყობილი სპილენძის ზოდები, ბრინჯაოს თოხი და ლაგმის ნაწილი.

გარდა ამისა, ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორში კერძო პირისაგან შემოვიდა საქინძები, კერამიკის ნატეხები და იშვიათი ფორმის სამაჯური, რომლის მსგავსი ერთი სამკაული დაცულია დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, მეორე კი აღმოჩენილია კახეთში, გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხეულ კომპლექსში.

ბორცვი, სადაც ეს საგნები გამოვლინდა, მთლიანად გადახნულია, კულტურული ფენები კი — დაზიანებული. ბორცვის თავზე აღმოჩნდა შემთხვევითი ქვის სამარხი, რომელიც ფეოდალურ ხანას და განეკუთვნებოდა. მთელს ფართობზე შეიკრიბა სხვადასხვა პერიოდის კერამიკა.

გათხრითი და დაზვერვითი სამუშაოები ჩატარდა სოფ. მჭადი-

სამკაული დუშეთიდან.

ჯვარში, სადაც საკმაო ხანია ცნობილია გორა-ნამოსახლარების არსებობა. აქ აკრეფილი მასალები ინახება დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმსა და არქეოლოგიის სექტორში, მაგრამ ისინი ჯერჯერობით სათანადოდ შესწავლილი არ არის. ორივე გორა ამოზიდულ, ხელოვნურ მიწაყრილს წარმოადგენს. № 1 გორაზე, რომელიც მკადიჯვარსა და შუახევს შორის მდებარეობს, 4 საცდელი თხრილი იქნა გატარებული. № 1 თხრილმა კულტურული ფენების გავრცელების არე შემოხაზა, № 2 გორის ქრილი წარმოგვიდგინა, № 3 თხრილის მეშვეობით მოვხვდით სათავსოში, საიდანაც ამოვიდა შავად გამომწვარი, ლამაზად ორნამენტირებული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, სასმისები, სიტულის მოყვანილობის პატარა თიხის ჭურჭელი, ხელსაფქვეავის ქვა, ბრინჯაოს ღერაკი და სხვ., კერამიკის მიხედვით სათავსო ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს უნდა მივაკუთვნოთ. № 4 თხრილი დანგრეულ სათავსოში მოხვდა, სადაც მრავლად იყო კერამიკისა და ბათქაშის ნატეხები.

№ 2 გორა-ნამოსახლარი მდ. ნარეკვავს გადაჰყურებს და ის სოფ. მკადიჯვარსა და ლამოვანს შორის მდებარეობს. გორის სამხრეთი კალთა დაზიანებულია მაღალი ძაბვის დენისათვის განკუთვნილი კოშკურის დაყენებისას. დაუზიანებლად შემორჩენილი პატარა ფართობი გორისა (3×4 მ) გავასუფთავეთ. ასეთი მცირე მასშტაბის გათხრაც კი საკმარისი აღმოჩნდა გორის შემადგენელი ფენების გარკვევისათვის. ჩვენ მიერ გათხრილი ფართობი (როგორც შემდეგ გამოირკვა სათავსო) ორი კულტურული ფენისაგან შედგება. ზედა კულტურული ფენა წარმოგვიდგება წითლად და ყვითლად გამომწვარი კერამიკით, რომელიც სამთავროსა და კასპის სამაროვნის მასალების მიხედვით ძვ. წ. XIII—XII სს. თარიღდება. კერამიკა აიკრიფა სათავსოს მოტკეპნილ იატაკზე, რომელსაც შუაში მომრგვალებული ფორმის თიხის კერამიკა ჰქონდა. ქვედა იატაკს გარშემო რიყის ქვები შემოუყვებოდა, რომელიც ამ სათავსოს კედლების საფუძველი უნდა ყოფილიყო. ქვედა ფენის კერამიკაში შუაბრინჯაოს ხანის ტრადიციები ჭარბობს, ამიტომ გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს უნდა მივაკუთვნოთ.

მთლიანად გორის ორივე ფენაში შეკრებილი კერამიკა გამოირჩევა ფორმათა მრავალფეროვნებითა და დახვეწილობით, ორნამენტის სინატიფით, დამზადების მაღალი ტექნიკით. ძალზე ემსგავსება სამთავროს ველის, კასპის, ნარეკვავის, ფლავისმანის სამაროვნების და ცხინვალის ნაცარგორის კერამიკას.

ორივე ფენაში მრავლად შეგროვდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები, კაჟის ნამგლის ჩასართები, სახვნელად გამოყე-

ნებული ძვლის იარაღი, გავხრეტილი ეშვები, ირმის რქისაგან დამზადებული ბუნიკის ბოლოები თუ ჩაქუჩი.

№ 2 გორის აღმოსავლეთ ფერდობზე შეიკრიბა ადრებრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი კერამიკა და შვერილიანი თიხის კერის ნატეხები, რამაც დაგვიდასტურა, რომ გორაზე ცხოვრება ადრებრინჯაოს ხანაში დაწყებულა და ადრერკინის ხანამდე გაგრძელებულა.

მკადიჯვარის გორების შესწავლა ბევრს ახალს შემატებს გვიანბრინჯაოს ხანის შიდა ქართლის, კერძოდ, და, საერთოდ, მთელი კავკასიის ისტორიის შესწავლის საქმეს.

შ. ჩართოლანი

სპილენძის ძველი სამთომადნო გამონამუშევრები მდ. ბზიფისა და კოდორის სათავეებში

დღევანდელი აფხაზეთის ასსრ ტერიტორიაზე ფერადი ლითონებით მდიდარი გეოლოგიური ფორმაციების ძიება ჯერ კიდევ რევოლუციამდელ დროში დაიწყო¹ და განსაკუთრებული ინტენსივობით წარიმართა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამ მხარეში უკვე აღრიცხულია ფერადი ლითონების ორმოცამდე გამოსავალი². ზოგი მათგანი დიდი ხანია სავანებო გამოკვლევის საგნად გახდა. ამ უკანასკნელ ხანებში საქართველოს სსსრ გეოლოგიურმა სამმართველომ, სპილენძის მადნის სამრეწველო მარაგის გამოკვლევის მიზნით, დიდი მასშტაბის მუშაობა გაშალა ბზიფისა და კოდორის ხეობებში. „ჩხალთის გეოლოგიური პარტია“ საძიებო წოლხვრელების გაყვანის დროს წააწყდა ადამიანის ხელით გამოკვეთილ მიწისქვეშა სიცირიელებს და ქვის იარაღებს. გეოლოგიის პარტიის უფროსმა ვ. ღუმბაძემ აღნიშნულის შესახებ წერილობითი ცნობა და ზოგიერთი ნივთიერი მასალა გამოგზავნა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტო-

¹ Л. К. Канушевский. Отчет о геологических исследованиях в Сухумском округе в 1909, 1910, 1911 и 1912 гг. «Материалы для геологии Кавказа». Тифлис, 1915. Н. В. Фон Дервиз. Сухумский округ. Записки Кавказского отдела императорского Русского Географического Общества. Тифлис, 1906.

² Минеральные ресурсы ССР Грузии. Тифлис, 1936, стр. 539—541. В. Г. Семенов. Полезные ископаемые и минеральные воды Абхазии. Труды АБНИК, вып. II, 1934, стр. 114—116. Отчет о геологических исследованиях 1933 г. в Абхазии. Геолого-Петрографической экспедиции АН СССР.

რიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში³. ამავე ინსტიტუტის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის განყოფილებამ ეს მასალა ლების (ზემო რაქა) ძველ სამთომადნო მღვიმეებში აღმოჩენილი იარაღების⁴ ანალოგებად მიიჩნია და მიზანშეწონილად ჩათვალა მისი მოპოვების ადგილების არქეოლოგიური დაზვერვა, რომლის ჩატარება ჩვენ მოგვანდო.

1969 წლის აგვისტოში მოვიხილეთ მდ. ბზიფისა და კოდორის სათავეების ზოგიერთი ადგილი, სადაც მოსალოდნელი იყო ძველი გამონამუშევრების არსებობა.

დაზვერვის შედეგად, რომელშიც ფასდაუდებელი დახმარება გაგვიწია ჩხალთის გეოლოგიურმა პარტიამ⁵ აღირიცხა სპილენძის ოცამდე ძველი გამონამუშევარი. ისინი განლაგებულია ზღვის დონიდან, საშუალოდ, 2.000 მ სიმაღლეზე, ადგილ შხაბზიადან დაწყებული (მდ. ბზიფის სათავე), ვიდრე ტვიბრაშერამდე (მდ. კოდორის მარჯვენა შენაკადი), დაახლოებით 80 კმ სიგრძეზე (ტაბ. I). მათი უმეტესობა თავმოყრილია მადნების მდიდარ ზედაპირულ გამოსავალ ადგილებში შხაბზიაზე და ბაშკაცარაზე (ადანგეს უღელტეხილის დასავლეთით), შედარებით ნაკლები რაოდენობით კი — პტიშზე და ტვიბრაშერაზე. აღნიშნული ტერიტორია გეოლოგიურად ეკუთვნის ფერადი ლითონებით (სპილენძი, დარიშხანი, ტყვია, თუთია) მდიდარ გეოლოგიურ ფორმაციას, რომელიც კავკასიონის მთავარ ქედს სამხრეთ ფერდობზე გაუყვება აფხაზეთის, სვანეთის და რაქა-ლეჩხუმის სუბალპურ და ალპურ ზოლს.

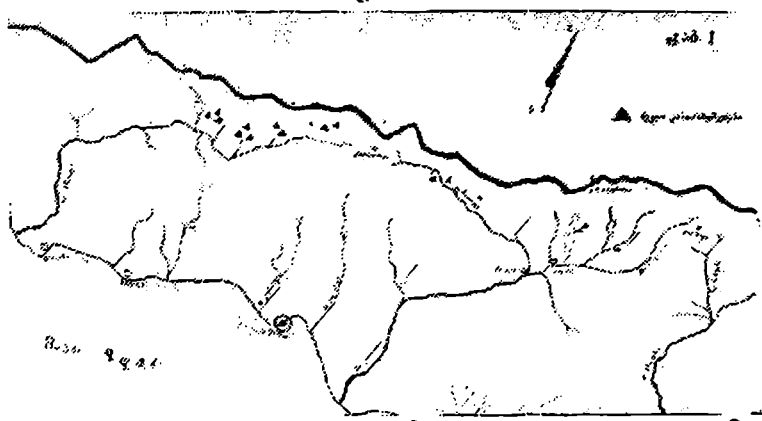
ძველი გამონამუშევრები ძირითადად ორი ტიპისაა: დახურული და ღია. დახურული გამონამუშევრების ანუ წოლხვრელების მიმართულება ჩვეულებრივ მადნის შემცველ ქანებს მისდევს, ან, იშვიათ შემთხვევაში, ფუჭი ქანების გადაკვეთით, უახლოესი მანძილით შედის მადნით მდიდარი ძარღვების კვანძებში და შემდეგ იტოტება. წოლხვრელების უმრავლესობა ფუჭი ქანების ნაყარიტაა ამოვსებული და ამიტომ მათი ზუსტი ზომისა და ურთი-

³ იხ. გ. გობეჯიშვილი, გვიანდელი ბრინჯაოსა და ადრინდელი რკინის ხანა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1967, გვ. 262.

⁴ გ. გობეჯიშვილი, ძველი ქართული სამთომადნო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები სოფ. ლებთან. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIII, № 3, თბ. 1952 წ. გვ. 184—185.

⁵ ადგილზე დამატებითი ცნობების მიწოდებისა და დაზვერვების დროს გაწეული პრაქტიკული დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვანხსენებთ ჩხალთის გეოლოგიური პარტიის უფროსს ვახტანგ დუმბაძეს და უბნის უფროსს აკაკი პირეულს.

ერთ მიმართების დადგენა ხშირად შეუძლებელი ხდება, თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული საბუთების მიხედვით ზოგიერთის სიგრძე 56 მეტრს მაინც ჭარბობს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ბაშკატარას ერთ-ერთი გამონამუშევარი ორი იარუსისა და ოთხი ტოტისაგან შედგება,

გამონამუშევრების განლაგების რუკა.

ბაშკატარა, (მღვიმეში შესასვლელი აღნიშნულია ისრით)

სამუშაო იარაღები.

რაც გვანიშნებს ცალკეულ ადგილებში რთული წოლხვრელების არსებობას.

საგანგებო ყურადღებას იქცევს იმავე ბაშკაცარაზე მიკვლეული ერთი ვრცელი მღვიმე. გარედან იგი მოგვაგონებს შვეულ კლდეში გამოკვეთილ მცირე გამოქვაბულს (ტაბ. II); მისი შესასვლელი ხერელის განივკვეთი დაახლოებით $3 \times 2,5$ მ უდრის. მღვიმის მაქსიმალური სიგრძე, სიგანე და სიმაღლე, შესაბამისად 43, 12 და 14 მ აღწევს. მღვიმის კედლებში, სხვადასხვა სიმაღლეზე, მადნის ძარღვების გაყოლებით, მეტნაკლები ზომის ერდო-ხერელებია შექრილი. სიღრმეში იატაკი მნიშვნელოვნად დაქანებულია და ფუჭი ქანების სქელი ნაყარითაა დაფარული. ეს ნაყარი მხოლოდ ნაწილია მადნის მონგრევის დროს დაგროვილი ფუჭი ქანებისა, რომელიც უმეტესად მღვიმის გარეთაა გატანილი და შესასვლელის ქვემოთ მისგან ვეებერთელა ყრილია წარმოქმნილი.

ღია, ანუ კარიერის ტიპის გამონამუშევრებიდან მხოლოდ ერთი დიდი მოცულობის ფარდული დავათვალიერეთ. იგი შხაბზიაზე მდებარეობს. დანარჩენები კლდეში ამოკვეთილ მომცრო ზომის ორმო-ღრმულებს წარმოადგენს, რომელთა გარკვეული ნაწილი, ალბათ მადნის ძარღვის სიმძლავრის დასადგენი საძიებო ხერელებია. ღია და დახურული გამონამუშევრები შერეულად ერთსა და იმავე მიკრო უბნებში მდებარეობს და მათი გავრცელების სხვა რაიმე კანონზომიერება შენიშნული არ ყოფილა.

ზემოაღნიშნული სამთომადნო წარმოების ძეგლების დაზვერვის დროს ნაპოვნია მნიშვნელოვანი რაოდენობის ნივთიერი მასალები: ქვის უროები და ხელკვერები, ხის ძელები. მადნის წილები. ხის ნახშირი და სხვა. წამოვიღეთ აგრეთვე მადნის ნიმუშები, ლაბორატორიული წესით მათი ქიმიური შედგენილობის დასადგენად.

იარაღები დამზადებულია საგანგებოდ შერჩეული ქვის მაგარი ქანებისაგან (გრანიტი, გაბროდიაბაზი და სხვა). ისინი სხვადასხვა ზომა-წონისა⁶ და მოყვანილობისა არიან (ტაბ. III). გაირჩევა ცალკვრდღაბრტყელებული, მრგვალი, მოკლე და წაგრძელებული უროები, რომლებსაც კარგად ეტყობათ ხის ტარზე თოკით ან თასმით დასამაგრებელი გარდიგარდმო თითო დარი (ჭირჭალი). მრგვალგანივკვეთიან იარაღებს იგი უწყვეტად შემოუყვებათ, ბრტყელგვერდიან ნიმუშებს კი ამოღარული აქვთ მხოლოდ მომრგვალებული წიბოები. ქვის უროები და ხელკვერები, მსგავსად ზემო რაჰის მონაპოვრებისა, აქაც მაგარი ქანების დასანგრევად და მად-

⁶ მაქსიმალური სიგრძე — 0,22 მ, წონა — 0,5 კგ-დან 2,6 კგ-მდე.

ნის საფხვენელად არის განკუთვნილი. მათ უმრავლესობას კარგად ეტყობა ხანგრძლივი გამოყენების კვალი. ქვის იარაღების განსხვავებული ზომა-მოყვანილობა განპირობებულ უნდა იყოს შესასრულებელი სამუშაოს კონკრეტული თავისებურებებით.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამ ტიპის ქვის იარაღების აღმოჩენის შემთხვევები აფხაზეთისა და რაჭის გარდა, კავკასიის სხვა ადგილებიდანაც არის ცნობილი და მათი ფუნქციონალური მნიშვნელობა, ცალკეული ავტორების მიერ, სხვადასხვა მადნეულის შემცველი მაგარი ქანების ნგრევის პროცესთანაა დაკავშირებული. ამ მონაპოვართაგან საგანგებო ყურადღებას იქცევს იმავე დასაყვამთ კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ყუბანის სათავეებში ნაპოვნი ქვის ხელკვერი,⁷ რომელიც ჰგავს შხაბზიაზე აღმოჩენილ ზოგიერთ იარაღს (ტაბ. III—6). ჩრდ. კავკასიური იარაღი, მკვლევართა სამართლიანი შენიშვნით, ლითონის მადნის მოსანგრევად არის განკუთვნილი⁸. ანალოგიური დანიშნულებისაა აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მარილის საძიებო მადაროებში ნაპოვნი ქვის უროები⁹.

აფხაზეთის ძველ მადაროებში ნაპოვნი ხის მასალებიდან აღსანიშნავია სხვადასხვა ზომის ძელების ნატეხები, რომლებიც წოლხვრელების კედლებისა თუ ჭერის გასამაგრებლად ჩანს უპირატესად გამოყენებული, გამოიცნობა წიფლის, არყისა და ზოგიერთი წიწვიანი ხის (ნაძვი, სოჭი) ჯიშები. რაც შეეხება ხის ნახშირს, იგი ფუჭი ქანების წვრილ ნაყარშია გარეული და მადაროების იატაკის მთელ ფართობზეა გავრცელებული. რაჭის ძველ გამონამუშევრებში დამოწმებული ასეთივე მასალების შესწავლის შედეგად გ. გობეჯიშვილი ასკვნის, რომ ჩვენი წინაპარი მემთამადნენი მადნის მოსანგრევად ხმარობდნენ ცეცხლსა და წყალს. — ცეცხლით ახურებდნენ ქანებს, ზედ წყალს ასხამდნენ და ამგვარად დანაპარალებულ კლდეს ქვის უროებით ანგრევდნენ¹⁰. ეჭვი არ არის, რომ ახლად აღმოჩენილ ძეგლებში ნაპოვნი ხის ნახშირიც წარმოადგენს მადნის შემცველი ქანების გასახურებლად და ღვიმეების გასაშუქებლად დანთებული ცეცხლის ნაშთს.

ბზიფისა და კოდორის სათავეებში განლაგებული ძველი გამონამუშევრები და იქვე მოპოვებული მასალები ბევრი ნიშნით მო-

⁷ МАК. IX, გვ. 104, სურ. 62.

⁸ იქვე, გვ. 153.

⁹ Коллекции Кавказского Музея, т. V, Тифлис, 1902, стр. 192, таб. XII, № 63—87. Я. Н. Гумель, Археологическая разведка на Киликдаче, Изв. Азерб. ФАН, 1938, № 2, стр. 21.

¹⁰ გ. გობეჯიშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

გვაგონებენ არქეოლოგებისათვის კარგად ცნობილ რაჭის სპილენძისა და ანთიმონის ძველ მღვიმეებსა და მათში აღმოჩენილ იარაღებს.¹¹ ასეთი სიახლოვე საფუძველს გვაძლევს, რომ აფხაზეთის ძველი სამთომადნო გამონამუშევრების ზოგად თარიღად ბრინჯაოს ხანა მივიჩნიოთ. ამ სამთომადნო საწარმოს მოქმედების დასაწყისისა თუ დასასრულის ზუსტი თარიღების დადგენა კი მხოლოდ საგანგებო კვლევა-ძიების ჩატარების შედეგად გახდება შესაძლებელი. ამ საშუალებით გაირკვევა აგრეთვე გამონამუშევრების ყველაზე აქტიური ექსპლოატაციის პერიოდი და სხვა მნიშვნელოვანი საკითხები.

აფხაზეთის მთიან ზოლში ძველი სამთამადნო გამონამუშევრების აღმოჩენის ფაქტი მხარს უბამს დასავლეთ კოლხეთის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებს. აფხაზეთისა და მის მომიჯნავე რაიონებში გამოვლენებულია მეტად მდიდარი ნივთიერი მასალა. რომელიც ამ მხარეში ბრინჯაოს მეტალურგიის თანამიმდევრულ განვითარებას მიუთითებს. აქ დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი არა მარტო ბრინჯაოს მრავალფერვანი იარაღ-სამკაული, არამედ სპილენძის გამოდნობა-ჩამოსხმასთან დაკავშირებული ნივთიერი ნაშთებიც. მათ შორის საგანგებო ყურადღებას იქცევს ალ. კალანდაძის მიერ, 1951 წ. სოხუმის მთაზე აღმოჩენილი და შესწავლილი სპილენძის სადნობი ლუმელი¹².

სოხუმის მთაზე და მის ახლო მდებარე მიდამოებში სხვადასხვა დროს ნაპოვნია აგრეთვე მეტალურგიული საწარმოს კუთვნილი სხვა მასალები: ქვის უროები, ნაყარი წიდეები, ლუმელის შენაღესი ბათქაში, თიხის ტიგელების ნატეხები, სპილენძის ზოდები და სხვა ნახევარფაბრიკატები (უტილ-ნედლეული).¹³ ანალოგიური მასალა ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე, როგორც უკვე ითქვა, სხვაც ბევრია ნაპოვნი, მაგრამ ამაზე სიტყვას აქ არ გავაგრძელებთ: აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ სპილენძის სადნობი ლუმელის ნაშთი აღმოჩენილია მდ. ენგურის ქვემო წელზე, ენგურპესის კაშხალის მშენებლობის ტერიტორიაზე, ე. წ. მაქსონიას გამოქვაბულში.

¹¹ გ. გობეჯიშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 184—186. მისივე, ძველი სამთამადნო წარმოების ძეგლები, რაქაში, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, № 6, 1966, გვ. 16—20.

¹² ალ. კალანდაძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1964 წ. 1957 წ. გვ. 106. ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58—66.

¹³ Б. Рухтин. Материалы к археологии Колхиды, II, стр. 278, таб. 69—3, Л. Соловьев, Диоскурия — Севастополисы — Цхум, Труды Абх. Госмузея, Вып. I.

მის სტრატეგრაფიულ კრილში დამოწმებულია მდ. ენგურის და-
ნალექი მძლავრი სტერილური შრეებით ერთმანეთისაგან გამოყო-
ფილი 3 კულტურული ფენა, რომლებში აღმოჩენილი მასალებიც
მიუთითებენ გამოქვაბულის ინტენსიური გამოყენების ქრონოლო-
გიურ დიაპაზონს ადრებრინჯაოს ხანიდან (ძვ. წ. III ათასწ. დასაწ-
ყისი), ვიდრე ძველი წელთაღრიცხვის უკანასკნელ საუკუნეებამდე.

სპილენძის სადნობი ქურის ნაშთის შემცველი შუა ფენა ძი-
რითადად გვიან ბრინჯაოს ხანისაა. ამ ფენის უდიდესი სიმძლავრე
0,65 მ აღწევს და უპირატესად ლითონის წილებისა და ძლიერი
ცეცხლის ნაშთებისაგანაა წარმოქმნილი. როგორც ჩანს, აქ ხანგრძ-
ლივი დროის მანძილზე წარმოებდა ლითონის გამოდნობა. გათხრის
პროცესში გაირკვა, რომ ამ დონეზე შემორჩენილი უნდა ყო-
ფილიყო მეტალურგიასთან დაკავშირებული სხვა მასალაც, მაგ-
რამ მისი შემცველი მოედნის მნიშვნელოვანი ფართობი
სადნობი ქურის ნაწილითურთ უკვე განადგურებულია ენგურ-
ქესის შენებასთან დაკავშირებული აფეთქებისაგან.

მაქსანიას სპილენძსადნობი ღუმელი ჯერ საგანგებოდ შეს-
წავლილი არ არის, მაგრამ სავარაუდოა, რომ სოხუმის მთის
ზემოხსენებული ძეგლის მსგავსად, იგი ლითონის ზოდების ჩა-
მოსხმისათვისაც იყო განკუთვნილი.

დასავლეთ კოლხეთის მთასა და მთის წინა ზოლში, ზემო აღ-
ნიშნულის გარდა მიუთითებენ სპილენძის დასამუშავებელი ქუ-
რებისა და ლითონსახმელი სახელოსნოების არსებობას, რო-
მელიც თუმცა მეცნიერულად შემოწმებული ჯერ არაა, მაგრამ
ფრიად სავარაუდებელია. ამ მიმართულებით მომავალ კვლევა-ძიე-
ბას უთუოდ დადებითი შედეგები უნდა მოჰყვეს.

საკვლევ ტერიტორიაზე მეტალურგიული საწარმოების ნაშ-
თების და ბრინჯაოს მზა ნაწარმის ძლიერ ხშირი აღმოჩენის საფუ-
ძველზე ზოგიერთი მკვლევარი ადრევე ვარაუდობდა ამ მხარეში
სამთომადნო გამოანამუშევრების არსებობას. გ. გობეჯიშვილის აზ-
რით, თუმცა მის მიერ შესწავლილი ღების სამთომადნო-მეტა-
ლურგიული წარმოების ძველი კერა ისე მძლავრი იყო, რომ „მისი
პროდუქცია რაიონის სათავეების გარეთაც ვრცელდებოდა, მაგრამ
კავკასიის მეტალოგურ ზონებში სხვა კერების აღმოჩენასაც უნ-
და მოველოდეთ“.¹⁴ აფხაზეთში ძველი სამთომადნო წარმოების ძეგ-

¹⁴ გ. გობეჯიშვილი, ძველი ქართული სამთომადნო და მეტალურგიული წარ-
მოების ნაშთები სოფ. ლებთან, გვ. 190.

ლთა აღმოჩენილობას ალ. კალანდაძე 1954 წ. საძიებო-არქეოლო-
გიური მუშაობის უკმარობით ხსნიდა¹⁵.

ახლა, როგორც ზემოთ აღნიშნულიდან ჩანს, კავკასიის მთა-
ვარი ქედის სამხრეთ კალთაზე, სახელდობრ აფხაზეთში, სამთომად-
ნო წარმოების მეორე ძველი კერა გამოვლინდა. რაკი სოხუმის
მთაზე გამოვლინებულია მეტალურგიული წარმოების ნაშთებიც,
ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთში სპილენძის მადნის
მოპოვება-გადამუშავების კერების თანაარსებობა ამჟამად უკვე
დასაბუთებული სინამდვილე გახდა.

ახლად აღმოჩენილი სამთომადნო წარმოების ძეგლების შეაწავ-
ლილობის დღევანდელ დონეზე არა გვაქვს საშუალება ზუსტად
განვსაზღვროთ მათი საწარმოო სიმძლავრე და იქ მოპოვებულ
ლითონის გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრები, მაგრამ ის კი
ცხადია, რომ გამონამუშევრების რაოდენობის შესახებ ზემოთ ნო-
ტანილი ციფრი არ არის სრული და საბოლოო. გამონამუშევრე-
ბის რაოდენობა გაცილებით უფრო მეტი უნდა იყოს, მათი გავრ-
ცელება დასავლეთ კავკასიონის სამხრეთი ფერდობის მთის წრე-
ზოლშიაც არის საგულეებელი. ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს რო-
გორც სპეციალურ ლიტერატურაში დაცული საბუთები¹⁶, ისე არ-
ქეოლოგიური დაზვერვების დროს შეკრებილი ნივთიერი მასალები
და ზეპირსიტყვიერი გადმოცემები.

ჩვენი წინასწარი ვარაუდით, ბზიფისა და კოდორის ხეობებში
ამჟამად უკვე მიკვლეულ მალარობებში მოპოვებული ლითონი აღ-
გილობრივი მოთხოვნილების დაკმაყოფილების გარდა, უფრო
შორსაც გადიოდა. ყოველ შემთხვევაში ამ სამთომადნო კერით ნე-
ედლო ესარგებლა კოლხეთის მთისა და ბარის მნიშვნელოვან ნა-
წილს და მათ შორის ენგურის ხეობის მეტალურგებაც. ამ ვარა-
უდის გამოთქმის საშუალებას იძლევა, ერთი მხრივ, აფხაზეთის
სვანეთში აღმოჩენილი ბრინჯაოს იარაღების დიდი სიახლოვე, და
მეორე მხრივ, მათი უშუალო ტერიტორიალური მეზობლობა
კოდორისა და ენგურის წყალგამყოფ ქედზე იოლად სავალი საფ-
ლელტეხილო გზების არსებობა. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ
ბრინჯაოს ხანაში კავკასიელი მეტალურგები მაღალმთიანი გადა-
სასვლელებით ახერხებდნენ მკიდრო ურთიერთობას. ჩვენს ხელ-
არსებული არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ასეთი ურთიერ-

¹⁵ ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

¹⁶ Минеральные ресурсы ССР Грузии, Тифл., стр. 539—541.
В. Г. Семенин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114—116.

თობა ყუბანისპირეთისა და ენგურის ხეობის მოსახლეობას შორის ჯერ კიდევ ბრინჯაოს მეტალურგიის საწყის საფეხურებზე არის დამოწმებული. ადვილი შესაძლებელია, რომ მაქსანიას გამოქვაბულში აღმოჩენილი ლითონსაღნობი ლუმელისათვის ნედლი მასალა სწორედ აფხაზეთის მალაროებიდან მოეზიდათ¹⁷.

აფხაზეთის გამონამუშევრების სრული აღრიცხვა, გეოლოგიური აღწერის დეტალური შესწავლა და წარმოების ზუსტი მასშტაბების დადგენა მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა და ამიტომ აქ სიტყვას არ ვავაგრძელებთ, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ მხოლოდ ზოგიერთი გარემოება, რომელსაც შეეძლო გაეძლირებინა ან დაეზარალებინა მადნის მოპოვების ინტენსივობა. ამ საწარმოო პროცესის გამაადვილებლად უნდა მივიჩნიოთ გამონამუშევრების განლაგება მთავარი ქედის სამხრეთ ფერღობზე, სადაც უხვადაა მალაროების გასამაგრებელი და საწვავი ხე-ტყის მასალა. მადნის ამოღებას უთუოდ აზარალებდა: მალაროების განლაგების დიდი სიმალლით (2000 მ) განპირობებული რამდენადმე მოკლე სამუშაო სეზონი, დასახლებული ადგილებიდან მათი სიშორე. ძნელად მისაღვომი, კარსტულ რელიეფზე გამავალი სახითათო გზები, პრიმიტიული სატრანსპორტო საშუალებები და სხვა ფაქტორები. თუ გავითვალისწინებთ, რომ მადნის გამოღობის საბოლოო პროცესები და ნივთების ჩამოსხმა მკვიდრ სამოსახლო ადგილებზე წარმოებდა, ადვილად წარმოვიდგენთ სიძნელეებს, რომლებიც ახლდა მოპოვებული მადნის მეტალურგიულ სახელოსნომდე მიტანას და მის შემდგომ დამუშავებას. ამ რთული პროცედურის გამარტივების მიზნით მემთამადნენი გარკვეული სახის სამუშაოს უთუოდ მადნის კარიერებთან ახლოს ატარებდნენ. სოხუმის მთაზე აღმოჩენილი სპილენძის საღნობი ლუმელის განხილვასთან დაკავშირებით ალ. კალანდაძე იმოწმებს უძველესი მეტალურგიის ევროპელ მკვლევარებს კ. ცმოკეს და ე. პრეიშენს, რომლებიც მადნის გამოღობამიღების შემდეგნაირ წესს ვარაუდობენ: ჯერ წარმოებდა ერთად თავმოყრილი მადნის გამოწვა, ხოლო შემდეგ გამომწვარი მადნის ორგზის გამოღობა. პირველი დნობა ხდებოდა საღნობ ლუმე-

¹⁷ ზემოაღნიშნული ვარაუდები, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავენ სვანეთსა და სამეგრელოს ტერიტორიაზე ძველი სამთომადნო ძეგლების აღმოჩენის შესაძლებლობას, პირიქით, საამისოდ მეტად სიამელო არგუმენტებიც მოგვეპოვება, მაგრამ წერილის რეგლამენტის სიმციროს გამო ამჯერად ამაზე არ ვილაპარაკებთ.

ლებში და ამრიგად მიიღებდნენ შტეინის, უკანასკნელი დნობა კ შესაძლებელია ტიგელებში და მაშინ მიიღებდნენ სპილენძს.., რომელიც გამოიყენებოდა ნივთის ჩამოსასხმელად¹⁸.

ა. იესენის მოსაზრებით, აღრეულ ხანაში ა/კავკასიის მეტალურგები სპილენძის მისაღებად მიმართავდნენ ე. წ. „აზიურ წესს“, რომელმაც მეცხრამეტე საუკუნემდე მიაღწია. ავტორი ფიქრობს, რომ შტეინის და სპილენძის მიღებას წინ უძღოდა მადნის ხანგრძლივი და მრავალჯისი გამოწვა დნობის დამაბრკოლებელი გოგირდის მოსაშორებლად¹⁹.

გ. გობეჯიშვილმა, რაჭის სამთომადნო წარმოების ძეგლების შესწავლის საფუძველზე ნათელჰყო, რომ ჯერ ტარდებოდა მონგრეული მადნის პირველადი მექანიკური გამდიდრება, ანუ მადნისათვის ფუჭი ქანების მოცილება, შემდეგ მისი მიტანა საწვავი მასალით მდიდარ ტყის ზოლში, ბოლოს გამოწვა და საგანგებო ღუმელებში გამოდნობა²⁰.

აღ. კალანდაძის მოსაზრებით, სოხუმის მთის სპილენძსადნობი ღუმელი ლითონის წარმოების ხანგრძლივი პროცესისთვის, ე. ი. შტეინისაგან სპილენძის ზოდებად ჩამოსხმისა და შემდეგ პროდუქციის დასამზადებლად იყო განკუთვნილი²¹. ანალოგიური დანიშნულება უნდა მიეანიჭოთ მდ. ენგურის ხეობაში აღმოჩენილ სპილენძის სადნობ ქურასაც.

ნიშანდობლივია, რომ რაჭის მსგავსად ბაშკაცარაზე და შხაბ-ზიაზე მოხილული ფუჭი ქანების ზოგიერთი ნაყარი, სწორედ პირველადი გამდიდრების პროცესში ჩანს წარმოქმნილი, ამასთან ყურადღებას იქცევს გეოლოგ ა. პირველისაგან მიღებული ცნობა და ნაწილობრივ ჩვენს მიერ დამოწმებული, კლდეზე გადასხმული ნალვენთები, წიდეები, ძლიერი ცეცხლის კვალი და სხვა ნიშნები, რომლებიც ბაშკაცარაზე მადნის გამამდიდრებელი ქურის არსებობას გვანიშნებს.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ. რომ ბზიფისა და კოდორის სათავეებში შემონახულია სპილენძის (შესაძლოა აგრეთვე სხვა ფერადი ლითონების) მომპოვებელი სამთომადნო წარმოების კერა, რომელიც რაჭის შემდეგ, მეორე უძველესი

¹⁸ H. Zschocke und E. Preuschen. Das urzeitliche Bergbagggebiet von Mühlbach—Bischofshofen. Materialien zur Urgeschichte österreichs, 6. Wien, 1932, s. 106.

¹⁹ A. A. Нессен. Л. Н. Лев. К истории горного дела, СА, № 1. 1935, стр. 304.

²⁰ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

²¹ ა. კალანდაძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

საწარმოო კულტურის ძეგლია საქართველოში. ამ ძეგლის სათანადო გამოკვლევა საქართველოს არქეოლოგებისა და სამთამაღნო წარმოების ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევართა საპატიო მოვალეობაა.

ს. გოგიტიძე, ნ. ვაშაქიძე, ა. ინაიშვილი,
ა. კახიძე, ლ. ჩხეიძე, დ. ხახუტაიშვილი

ბათუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის შედეგები

საანგარიშო წელს ბათუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ¹ აწარმოა დაზვერვები ქვის ხანის ძეგლების გამოვლენის მიზნით. ქობულეთის რაიონის სოფ. ჯიხანჯურში (მდ. ჩოლოქის მარცხენა სანაპირო) მიკვლეული იქნა ადრენეოლითური ხანის სადგომი, რომელიც მასალების ხასიათის მიხედვით სიახლოვეს იჩენს სოფ. ქობულეთის, ხუცუბნისა და კვირიკეს თანადროულ სადგომებთან.

წინასწარი სადაზვერვო-გათხრითი სამუშაოები განხორციელდა ბათუმის რაიონის სოფ. მახვილაურში, სადაც ჯერ კიდევ 1968 წელს ზედაპირულად შეგროვებული იქნა ნეოლითური ხანის მასალები. საანგარიშო წელს კოლმეურნის, სახლის სამშენებლო მოედნის მომზადებისას აღმოჩნდა ნეოლითური ხანის მრავალფეროვანი მასალა: კაყის, ობსიდიანის, რიყის ქვის და ბაზალტის იარაღები (საფხეკები, საზოკები, დანები, გეომეტრიული ფორმის იარაღები, სათლელები, ცულები, ქვის თოხები, სალესები, ქვის საწაფები, ხელსაფქვავეები, შურღულის ქეები და ა. შ.).

ბრინჯაოს ხანაში აღნიშნული ტერიტორია გამოყენებული ყოფილა სამაროვნად. შესწავლილია 13 ქვაყრილიანი ორმოსამარხი. მოპოვებულია: ბრინჯაოს სამკაულები, შუბის პირი, ანტიმონის, სარდიონისა და მინის მძივები.

ძირითადი სამუშაოები წარმოებდა გონიოს (აფსაროსის) შიდაციხის ტერიტორიაზე. სარესტავრაციოდ მომზადებული იქნა გვიანფეოდალური ხანის საინტერესო კონსტრუქციის მქონე საკმაოდ კარგად დაცული აბანო. როგორც ჩანს, აბანო აგებულია თურქთა

¹ ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: ა. ინაიშვილი (ხელმძღვანელი), დ. ხახუტაიშვილი, ა. კახიძე, ლ. ჩხეიძე, ს. გოგიტიძე, ნ. ვაშაქიძე, ნ. შევარდნაძე (ფოტოგრაფი), ა. ჭაველიძე (მხატვარ-არქიტექტორი), გ. სეიდიშვილი (მძღოლი).

ბატონობის ხანაში. საძირკველად გამოუყენებიათ რომაული ხანის (?) უფრო დიდი ზომის ნაგებობის კედლები. გამოვლენილია ამ შენობის კედლის კონტურები. აბანოს კედლებში დატანებულია თიხის მილები ცივი და ცხელი წყლისათვის. ერთ-ერთ სათავსში შადრევნის არსებობაც დასტურდება.

აღნიშნულ ნაგებობათა ახლოს, დასავლეთით, შენიშნული იქნა მეორე აბანოს კედლის კონტურები და საცეცხლური; აუცილებელია ამ ნაგებობის შემდგომი არქეოლოგიური შესწავლა. გათხრებისას მრავლად ჩნდებოდა სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების კერამიკული ნაწარმი, აგრეთვე, მიწის ჭურჭლების ნატეხები.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე საკონტროლო თხრილების საშუალებით გამოვლენილია წყალმომარაგებისა და კანალიზაციის რთულ სისტემათა ცალკეული მონაკვეთები.

შიდაციხის ცენტრალურ ნაწილში მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩენილ იქნა ქვის მოზრდილი ბაზა (145 სმ X 125 სმ X 60 სმ). რომლის ირგვლივ ხშირად ჩნდებოდა ე. წ. სოლენის ტიპის კრამიტის და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. თითქმის მთლიანადაა დაცული ადრეფეოდალური ხანის წელშეზნეკილი ამფორა.

1969 წლის მუშაობის საყურადღებო მონაპოვარი იყო იმის დადგენა, რომ გონიო-აფსაროსის ნაქალაქარის ქვეშ წარმოდგენილია საქართველოს შავიზღვისპირეთის დიუნური ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელი მასალა.

ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გაგრძელდა გორანამოსახლარ „ნამჭედურის“ სტრატეგრაფიული კრილის შესწავლა. მე-4 და მე-5 კულტურულმა ფენებმა მოგვცა ძვ. წ. II ათასწლეულის კოლხური გორანამოსახლოებისათვის დამახასიათებელი მასალები: მდიდრულად შემკული და მაღალი გემოვნებით ნაკეთები თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ადრეული რქისებრი სადგარები, ბადის საძირაკებად გამოყენებული რიყის ქვის საწაფები, კვირისტავები და ა. შ.

ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიაძე,
ვ. თოლორაშვილი, ა. ზუგდიდი

არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს

საანგარიშო წელს ვანის არქეოლოგიური ექსპედიცია გათხრებს ნაქალაქარის რამდენიმე უბანზე განაგრძობდა.

კარიბჭის აღმოსავლეთით გრძელდებოდა ძვ. წ. II—I სს. ნაგე-

ბობათა და კულტურული ფენების შესწავლა. გაგრძელდა, აგრეთვე 1966-67 წლებში გამოვლენილი ძვ. წ. II ს. მოზაიკურიატაკიანი ტაძრის აღმოსავლეთით მდებარე მონაკვეთის შესწავლა, მთლიანად გაიწმინდა ტაძრის აღმოსავლეთის კედელი და მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე. ტაძრის აღმოსავლეთით, მისგან 80 სმ-ის დაცილებით აღმოჩნდა თირში ამოკვეთილი საძირკველი ნაგებობისა, რომელიც ტაძარზე ადრე ყოფილა აგებული და ძველადვე დანგრეულა. მისი სიგრძე 9 მ-ია, სიგანე კი ჭერჭერობით არაა ცნობილი. შენობას შეღებილი კედლები ჰქონია — აღმოჩნდა წითლად, ლურჯად, შავად

თხრილის ხედი.

და ყვითლად შეღებილი ბათქაშის ნატეხები. ამ ნაგებობას დაუზიანებია ადრეანტიკური ხანის კულტურული ფენა, რომელიც მრავლად შეიცავს კოლხური თიხის ჭურჭლის ნატეხებს.

ძირითადი სამუშაოები მიმდინარეობდა ცენტრალურ ტერასზე, სადაც აღმოჩენილია ძვ. წ. III—I სს. ნაგებობანი და გალავნის კედლები.

თითქმის მთლიანად დასრულდა „მრგვალი ტაძრის“ არქეოლოგიური შესწავლა. აღდგინდა მშენებლობის ორი ძირითადი საფეხური. თავდაპირველად (ძვ. წ. IV ს. დასასრული, III ს. დამდეგი) ნაგებობა იყო სწორკუთხა (11 მ X 10 მ) და ამოყვანილი იყო შესანიშნავად გათლილი და დამუშავებული სწორკუთხა ფილებით. უფრო გვიან (ძვ. წ. III ს. მეორე ნახევარში) სწორკუთხა შენობის საძირკველზე ამოყვანილია მრგვალი ნაგებობა (ტაძარი). სტრატეგრაფიული მონაცემებით, მრგვალ შენობას დასაწყისში დასავლეთი მხრიდან თირის ქვებით მოგებული მისასვლელი ჰქონია, რომელიც ძვ. წ. II—I სს. მოზაიკური იატაკით შეუცვლიათ. მრგვალი ტაძარი ძვ. წ. I ს. შუა ხანებშია დანგრეული (კარიბჭის ხუროთმოძღვრულ კომპლექსთან ერთად). მის ნანგრევებზე მიწა დაუყრიათ და შემდეგ სასწრაფოდ აუგიათ გალავნის კედელი, რომელიც, აგრეთვე სულ მალეა

დანგრეული (ძვ. წ. I ს. შუა ხანებში). ქალაქის ცხოვრების ამ უკანასკნელ ეტაპს ეკუთვნის აგრეთვე „მრგვალი ტაძრის“ სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მის ნანგრევებზე ამოყვანილი ნაშთები გვეგმით მრგვალი წყობისა. ძვ. წ. II—I სს. კედლის ნაშთები გამოვლინდა აგრეთვე ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ელინისტური ხანის კულტურულ ფენებში მოპოვებული მასალა ძირითადად წინა წლების ანალოგიურია (კოლხური ქვევრებისა და ამფორების ფრაგმენტები, წითლადმოხატული ჭურჭლის ნატეხები. შავი და წითელლაკიანი კერამიკა, როდოსისა და სინოპეს ამფორათა ფრაგმენტები). საგანგებოდაა აღსანიშნავი თეთრი კირქვისაგან გამოკვეთილი კედლის მოსართავი ჰიდრია (მსგავსი 1966 წელს აღმოჩენილისა) და პატარა ჭურჭელი.

საანგარიშო წელს ვრცელ ფართობზე განხორციელდა წინარე-ელინისტური (ძვ. წ. VI—IV სს.) და უფრო ადრეული ფენების შესწავლა. ამ ხანის კულტურული ფენები მერმინდელ მშენებლობათა მიერაა ძლიერ დაზიანებული, ამიტომაც ძვ. წ. VI—IV სს. კულტურულ ფენაში წარმოდგენილია კოლხური კერამიკის ყველა ძირითადი ტიპი (ქვევრები და ღერგები, ყურმილიანი დოქები, მაღალფეხიანი და კონუსისებრძირიანი სასმისები, ირიბკალთიანი ბრტყელძირა ჯამები). გვხვდება რამდენიმე ფრაგმენტი იმპორტული კერამიკისაც (ძირითადად V ს-ის ანტიკური შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები). საგანგებოდაა აღსანიშნავი საკმაოდ ადრეული (ძვ. წ. VII ს. დასასრული თუ VI ს. დასაწყისი) როდოსური კილიკის მცირე ზომის ფრაგმენტი.

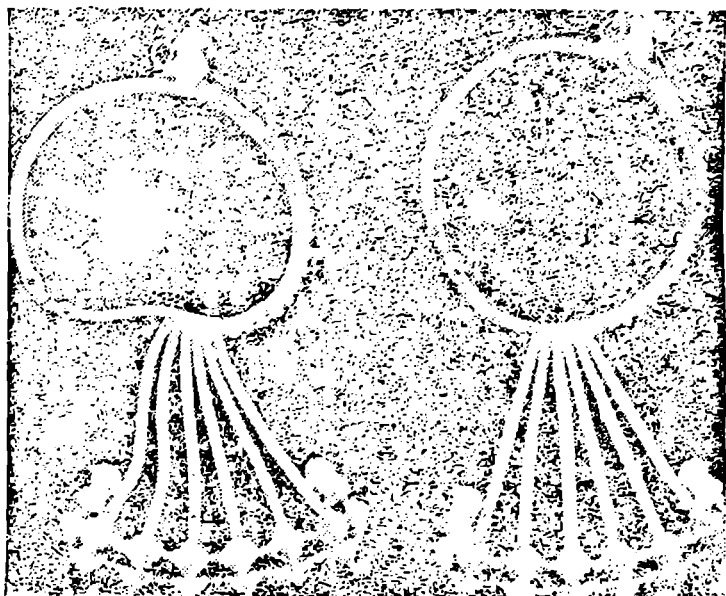
აღნიშნული კულტურული ფენების შესწავლისას აღმოჩნდა სამი სამარხი. პირველი სამარხი ე. წ. 17 მეტრიანი კედლის საძირკვლის ქვეშაა ნაპოვნი. სამარხი ორმო (4 მ X 2 მ) ამოკვეთილია კლდოვან დედაქანში (თირში), რომელშიც მდგარა ხის სარკოფაგი (შემორჩენილია რკინის ლურსმნები) და ზემოდან გადახურული ყოფილა მიწითა და ქვაყრილით. ეს სამარხი წარჩინებული მეომრისაა (დაკრძალულია თავით ჩრდილოეთისაკენ). სამარხი სამი მხრიდან შემორაგული იყო სხვადასხვა ზომის მასრიანი რკინის შუბისპირებით (მათი საერთო რაოდენობა 50 აღწევს). სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე რკინის მახვილი და სატევარი, რკინის ფარის ფრაგმენტები, ბრინჯაოსა და რკინის ისრისპირები. მეომრის ქვედა კიდურებს ფარავდა ბრინჯაოს „საწვივე“ და „საბარკული“.

საკმაოდ მდიდრულია მეომრის სამკაულიც. თავსაბურავი, როგორც ჩანს, შედგებოდა ცხენოსნისა და მასზე მირჩილული ფრინველების ოქროს ფიგურებისაგან (15 ც.), ჰქონდა, აგრეთვე, ოქროს მთვარისებრი საკიდები, ოქროს საყურე (1 ც.), ოქროსა და ვერცხ-

სამკაული ვანიდან.

ლის სამაჯურები, ოქროს, ვერცხლისა და რკინის ბეჭდები (ოქროს საბეჭდავ ბეჭედზე ამოკვეთილია სახელი — „დედატოს“), ოქროსთავიანი სალესი ქვა. მიცვალებულს ჩატანებული ჰქონდა აგრეთვე ფილიპე II მაკედონელის ოქროს სტატერი (ძვ. წ. 359—336 წწ.), ბრინჯაოს ლანგარი, ანტიკური შავლაკიანი კილიკი (ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრისა), კოლხური თიხის ჯამი, წითლადმოხატული დოქი და ამფორა (ე. წ. სოლოხა I ტიპისა).

სამკაული ვანიდან.

მეომრის ფერხთით დასვენებული იყო კიდევ ორი ჩონჩხი (ქალისა და მამაკაცისა). საფიქრებელია, რომ ისინი იყვნენ წარჩინებული მეომრის მსახურნი თუ ტყვე-მონები (ისინი თითქმის ყოველგვარი სამკაულის გარეშე იყვნენ ძაღლის ჩონჩხზე დასვენებული). ფიქსირებულია, აგრეთვე, ხის ბორბლის ანაბეჭდი. იქვე კუთხეში იდგა ხუთი ამფორა: ორი ე. წ. სოლოხა I ტიპისა, ორი — კოლხური და ერთი სინოპური, რომლის დამლა განეკუთვნება სინოპური დამღების პირველი ქრონოლოგიური ჯგუფის (ძვ. წ. 370—320 წწ.) მეორე ქვეჯგუფს.

მთელი ეს სამარხეული კომპლექსი, ამრიგად, ფილიპე II მაკე-

დონელის ოქროს სტატერით, შავლაკიანი კილიკითა და ამფორაზე შემორჩენილი დამლით საკმაოდ ზუსტად თარიღდება ძვ. წ. IV ს. მეორე ნახევრის დასაწყისით.

რამდენადმე უფრო გვიანდელი უნდა იყოს იქვე ახლოს ნაპოვნი მეორე სამარხი (ბავშვის სამარხად მიჩნეული), რომელიც, აგრეთვე, თირშია ამოკვეთილი (1,40 × 0,8 მ). სამარხში ნაპოვნია ოქროს სასაფეთქლე რგოლები, ოქროსა და ბრინჯაოს (თუ ვერცხლის?) სამაჯურები, ვერცხლის ფარაკიანი ბეჭდები, პასტის მძივსაკიდები, კოლხური ლეგად გამოძწვარი და გაპრიალებული ყელმადალი დოქები, ცალყურა ქოთანი, წითლად მოხატული დოქი (მეომრის სამარხში ნაპოვნის ანალოგიური) და მუცელგამობერილი სანელსაცხებლე.

მესამე სამარხი ცენტრალური ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა. სამარხი ორმო (3,10 × 3,40 მ) კლდოვან დედაქანშია ამოჭრილი. ხის სარკოფაგისაგან შემორჩენილია მხოლოდ რკინის დიდი ზომის ლურსმნები, მაგრამ შესაძლებელია მისი ზომების სავარაუდებელი აღდგენა (სიგრძე — 3,10 მ, სიგანე — 2,25 მ, სიმაღლე — 1,50 მ). სარკოფაგის გარეთ აღმოჩნდა საკმაოდ კარგად შენახული ცხენის ჩონჩხი, აგრეთვე რკინის ლავის ძლიერ დაქანგული ნაშთები. სამარხში ოთხი ადამიანის ჩონჩხის ნაშთები აღმოჩნდა, მათგან ერთი (ყველაზე ცუდად შენახული) ძალზე მდიდრულად დაკრძალული ქალისაა.

მიცვალებულის თავთან (სამარხის აღმოსავლეთი კედლის გასწვრივ) ელაგა იმპორტული (ბერძნული) ბრინჯაოს ენოხოია და პატერა, რომლის ტარი კუროსის ტანს წარმოსახავს, თიხის ორყურა სანელსაცხებლე, ვერცხლის სფერული ჭურჭელი, რომლის ტანი შემკულია ენების ორნამენტით და ფანტასტიურ არსებთან გრავირებულ გამოსახულებიანი სარტყელით. კოლხური ბრინჯაოს მცირე ზომის (სიტულის ფორმის) ჭურჭელი, რომლის ძირი სვასტიკის, ხოლო სახურავი ცხოველთა გრავირებული გამოსახულებითაა შემკული, აგრეთვე ბერძნული ვერცხლის სარწყულა, რომლის ყური სფინქსის, ხოლო მის ქვემოთ ვერძის სკულპტურული გამოსახულებებითაა შემკული, აგრეთვე, ბერძნული ვერცხლის მაღალფეხიანი კილიკები (2 ც.) ე. წ. ფინიკიური მინის თასები (2 ც.) და მოზრდილი შავპრიალა კოლხური დოქი (ტალღოვანი ორნამენტით შემკული).

სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ოთხ კოლხურ თიხის ჯამს და ერთ ანტიკურ, მაღალფეხიან შავლაკიან კილიკზე ელაგა საქონლისა და ფრინველის ძვლები, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში — დიდი კოლხური ბრინჯაოს სიტულები (ერთი მათგანის ძირზე სვასტიკაა გამოსახული).

ქალის სამკაული თითქმის მთლიანად ოქროსი და ვერცხლისაა. თავს უშვობდა ოქროს დიადემა, რომლის გრებილი რკალი რომბისებრი ფირფიტებით და შესაკრავი კაეებითაა დაბოლოვებული. ამ ფირფიტებზე ამოტვიფრულია ორ რიგად განლაგებული ცნოველთა ბრძოლის სცენები: ერთზე — ლომები გლეჯენ ზურგზე განრთხმულ ხარს, ხოლო მეორეზე კი წინა ფეხებზე წამოჩოქიდ ჯიხვს (?). თავის არეში აღმოჩნდა და თავსამკაულის ნაწილებს წარმოადგენს მსხლისებრი საკიდებისა და ტანდალარული მძივების მონაცვლეობა, ოქროს სხივანა სასაფეთქლეები, რომლის რგოლს ვარდულა ამკობს, ხოლო სხივებს კი ცვარათი შედგენილი პირამიდები და ჩიტის მინიატურული გამოსახულებანი. იქვეა ნაპოვნი ე. წ. ჰვირულბურთულანი საყურეები და მშვილდსაკინძი, აგრეთვე ოქროს ღერო (ზოდი?).

აღმოჩენის პირობების საფუძველზე აღდგენილია 5 სხვადასხვა ყელსაბამი: პირველი შედგება კუს გამოსახულებებიანი საკიდებისა და სადა სფერული მძივებისაგან, მეორე — ჩიტის გამოსახულებიანი საკიდებისა და წვრილი ტანდალარული მძივებისაგან, მესამე — ვერძის თავის გამოსახულებიანი საკიდებისა და წვრილი ტანდალარული მძივებისაგან, მეოთხე — სიმინდის ტაროსებრი საკიდებისა და წვრილი და საშუალო ზომის ტანდალარული მძივებისაგან, მეხუთე — დოლისებრი საკიდებისა (ცვარათი გამოყვანილი სვასტიკებითა და სხვა გეომეტრიული სახეებით შემკული) და მსხვილი ტანდალარული მძივებისაგან. შესაძლოა მასვე ეკუთვნოდნ ქარვის სწორკუთხა მძივები. საერთოდ კი საფიქრებელია, რომ ოქროს საკიდებთან და მძივებთან ერთად ყელსაბამებში მონაცვლეობდა ფერადი პასტისა და სარდიონის მძივსაკიდები, იქვე რომაა მრავლად ნაპოვნი.

დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა, აგრეთვე, ვერცხლის მილაკები და სადა სფერული მძივები, სხვადასხვაგვარი საკიდები (დაცვარული ბიპირამიდული, დალარული, ტანის მინიატურული გამოსახულებანი).

მაჯებთან აღმოჩნდა სამაჯურები, რომელთაგან ერთი წყვილი ტანის გამოსახულებით, ხოლო მეორე — ვერძის თავებითაა შემკული. სამაჯურებთან ერთად, როგორც ჩანს, მკლავს (იდაყვს ქვემოთ) ამკობდა ოქროსა და სარდიონის მძივები. იქვეა ნაპოვნი ხუთი ბეჭედი, რომელთაგანაც ერთი ფარაკიანია და საბეჭდავს წარმოადგენს. საფიქრებელია, რომ სარტყლის მოსართავს წარმოადგენდა არწივის ოქროს ორი გამოსახულება, რომელთაც უთუოდ ჰერალდიკური მნიშვნელობა ჰქონდა.

მიცვალებულს, როგორც ჩანს, ეფარა სუდარა, რომელიც ოქროს დილაკებით და მილაკზე ასხმული. სამკუთხა ორნამენტირებული ფირფიტებით იყო გაწყობილი. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სამარხის ოქროს სამკაული ხასიათდება მკაცრი სტილისტური ერთიანობით, ამასთან მხოლოდ კოლხეთისათვის ჩვეული ფორმებით (დიადემა, საყურეები და სხვ.) და მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით გენეტური კავშირი უფრო ადრე ვანშივე ნაპოვნ შედარებით გვიანდელ სამკაულებთან სრულიად უცილობელს ხდის მათ ადგილობრივ წარმოშობას.

მიცვალებულის ჩონჩხის ქვეშ და მის გვერდით (სამარხი ორმოს ძირის დონეზე) აღმოჩნდა ძლიერ დამსხვრეული თიხის ჭურჭლები (ამჟამად აღდგენილია): დიდი ზომის ორყურა ბრტყელძირიანი ჭურჭლები (წნეხვით გამოყვანილი ზოლებით შემკული). სხვადასხვა ზომის ნატიფი, ბიკონუსური ფორმის ცალყურა და უყურო შევპრიალა ჭურჭლები (ორნამენტი — ტალღოვანი, ირიბი ჭდეებით), ყურმილიანი დოქი.

მეორე მიცვალებულს აღმოაჩნდა ვერცხლის ორი დიადემა ერთად (!), ოქროს სხივანა საყურეები, პასტის სხვადასხვა ზომის მძივსაკიდები, ვერცხლის ბრტყელი სამაჯურები (სპირალისებრი ორნამენტით შემკული), მესამეს — ვერცხლის დიადემა, ოქროს სხივანა საყურეები, ყელსაბამი — ოქროს და პასტის მძივებისაგან შემდგარი. მეორე და მესამე მიცვალებულებს შორის აღმოჩნდა ვერცხლის კოვზი (სფინქსის სკულპტურული გამოსახულებით შემკული).

მეოთხე მიცვალებულს მხოლოდ ოქროს ერთადერთი საყურე აღმოაჩნდა.

სამარხში ნაპოვნი იმპორტული ნივთების ერთი ნაწილი ძვ. წ. V ს. 70-იანი წწ. თარიღდება (ანტიკური შავლაკიანი და ვერცხლის კილიკები), ხოლო ზოგიერთი — V ს. 80-იანი წლებით (ბრინჯაოს პატერა), მაგრამ რიგი მომენტების გათვალისწინება გვაფიქრებინებს, რომ სამარხი არ უნდა ეკუთვნოდეს ძვ. წ. V ს. შუა ხანებზე ადრეულ პერიოდს.

ნ. კილურაძე

არქეოლოგიური გათხრები სოფელ დაფნარში

ვანის არქეოლოგიური-ექსპედიციის დაფნარის რაზმი 1969 წელს ძირითადად ორი მიმართულებით განაგრძობდა არქეოლოგი-

ურ კვლევა-ძიებას, რის შედეგად დადგინდა სამაროვნის საზღვრები და მიკვლეული იქნა თანადროული ნამოსახლარები.

სამაროვანს უჭირავს სოფელ დაფნარის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი როგორც გორაკები და მათი კალთები, ისევე ვაკე ადგილებიც. სამაროვნის ბუნებრივ საზღვარს სამხრეთიდან და დასავლეთიდან წაბლარის ღელე წარმოადგენს, ჩრდილოეთიდან — რიონის ველი, სადაც ქვევრსამარხების არსებობის ფაქტი ჯერჯერობით არ არის დადასტურებული. აღმოსავლეთით სამაროვნის საზღვარს წარმოადგენს დაფის გორის აღმოსავლეთი განშტოებები ჩაის პლანტაციებამდე. ამგვარად, სამაროვანს საკმაოდ მოზრდილი, დაახლოებით 50 ჰა ფართობი უჭირავს. სამაროვნის სხვადასხვა ნაწილში გავლებული იქნა ოცი 1 მ X 1 მ ზომის საძიებო შურფი, რამაც საშუალება მოგვცა დაგვედგინა შემდეგი გარემოება: სამაროვანზე ქვევრსამარხები ძირითადად განლაგებულია ბუდეების სახით, ჯგუფებად. ასეთ შემთხვევაში სამარხები ერთი საგვარეულოს წარმომადგენლებს ეკუთვნის. ხშირ შემთხვევაში, ასეთი საგვარეულო სამარხები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მანძილითაა დაშორებული. მხედველობაში მისაღებია ის გარემოებაც, რომ სამაროვნის ტერიტორიის დიდი ნაწილი მომდევნო პერიოდში დიდი ხნის განმავლობაში მუშავდებოდა და ამის გამო ქვევრსამარხები სისტემატურად ნადგურდებოდა. განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა ეს გარემოება დაფის გორის დასავლეთი განშტოებების ჩრდილოეთ კალთებზე. ამჟამად აქ, მაღლობის თავზე სოფლის სასაფლაოა, ხოლო კალთებზე ყანები და ვენახებია. საძიებო თხრილებმა გვიჩვენა, რომ ქვევრსამარხების ფენა აქ უკვე ზედაპირზე მოქცეულა. ანაკრედ მასალაში დიდი რაოდენობით გვხვდება ქვევრებისა და სხვა კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები, მათ შორის სინოპური და ე. წ. სამხრეთბონტური ამფორების ნატეხები, რომლებიც შესაძლოა დანგრეულ ქვევრსამარხებს უკავშირდებიან.

ა. სიმონიას საკარმიდამო ნაკვეთზე, რომელიც მდებარეობს ვანისკენ მიმავალ გზასა და სოფლის სასაფლაოს შორის, გავლებული იქნა 8 მ X 1 მ ზომის ტრანშეა, რომელმაც არ დაადასტურა ხელუხლებელი კულტურული ფენის არსებობა. აქ, 40 სმ სიღრმეზე აღმოჩნდა ობსიდიანის მიკროლითი, იქვე ზედაპირზე კი ობსიდიანის საჭრისის ნატეხი. ტრანშეამ მოგვცა შემდეგი ხასიათის სტრატეგრაფიული კრილი:

1) 40 სმ სისქის შავი ფერის მიწის ფენა. აქ აღმოჩნდა ბრტყელი, გვერდებაკეცილი კრამიტის ორი ნატეხი, ქვევრის ძირის ფრაგმენტი და უსახო კერამიკული ჰურჭლის ფრაგმენტები. ეს ფენა

სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების დროს მრავალჯის ყოფილ-
გადაბრუნებული.

2) ღია ყავისფერი თიხნარი ფენა, რომლის ზედა ნაწილში
გვხვდებოდა კერამიკის მცირე, უსახო ნატეხები. შემდეგ მოდიოდა
იმავე მიწის ერთგვაროვანი ფენა, ყამირი, რომელიც არავითარ მა-
სალას არ შეიცავდა და რომელიც დედაქანი უნდა იყოს. ტრანშეის
სიახლოვეს აკრეფილი იქნა ალიზისა და ბათქაშის ფრაგმენტები,
რაც ძველი ნამოსახლარის სიახლოვეზე უნდა მიუთითებდეს,
თუმცა შესაძლებელია კრამიტი ქვევრსამარხთანაც იყოს დაკავში-
რებული (კრამიტი ჰქონდა აფარებული ძვ. წ. III ს. დათარიღე-
ბულ ჰორიზონტალურად ჩაწვენულ №32 ქვევრსამარხს).

ქურჭელი დაფნარიდან.

საანგარიშო წელს გათხრილი
იქნა შვიდი ქვევრსამარხი (№ 26—
№ 32), რომლებიც თანმხლები
ინვენტარით ძვ. წ. IV—III სს. თა-
რილდებიან. განსაკუთრებით უნი-
კალურია ქვევრსამარხი № 31. სა-
მარხი აღმოჩნდა დაფის გორის და-
სავლეთ კალთების შუა ტერასა-
ზე გავლებულ ერთ-ერთ შურფში.
მის სიახლოვეს სხვა ქვევრსამარ-
ხები არ ყოფილა გამოვლენილი.
სამარხად გამოყენებული პატარა
ქვევრი, ქოცო, პირით იყო ჩადგ-
მული კირქვიან დედაქანში ამოჭ-

რილ ორმოში. ქვევრისთვის ძირი გადაუხერხავთ და შიგ შვიდ
წლამდე ასაკის გოგონა დაუკრძალავთ. ქვევრის დასავლეთ ნაწილ-
ში აღმოჩნდა თავის ქალის ნაშთები და ჩონჩხის ცალკეული ძვლე-
ბი.¹ სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოსა და რკინის თავგახსნილი სამა-
ჯურები, სასაფეთქლე რგოლები, საყურეები, წვრილფეხა საქონლის
ფლანგებისაგან შედგენილი ავგაროზი, რომელიც ბრინჯაო-ვერ-
ცხლის ზარაკებთან ერთად ყელსაბამს ქმნიდა. ვერცხლის სამკა-
ულის ნატეხები, მინის „ამფორისკისებრი“ მძივსაკიდები, ბრინ-
ჯაოს „ნახევარმთვარისებრი“ გულსაკიდი, თიხის ორი ქურჭელი.
ერთი მათგანი ყურმილიანი პატარა კოჭობია, რომელსაც გუტუსის

¹ მიცვალებულის ჩონჩხის ძვლები შეისწავლა ექიმმა პ. ფირფილაშვილ-
მა. მისი მონაცემების მიხედვით № 28 ქვევრში, რომელიც ძვ. წ. IV საუკუნით
თარიღდება, დაკრძალული იყო 40 წელს გადაცილებული ქალი, ხოლო ქვევრ
სამარხ № 32-ში მამაკაცი.

დანიშნულება უნდ ჰქონოდა. სამარხში აღმოჩნდა სელის ქსოვილის ნაშთებიც. განსაკუთრებით საინტერესოა ძვლისაგან გამოთლილი ცხოველის ფლოქვი, რომელიც კვერთხის თავს მოგვაგონებს. ყურადღებას იპყრობს სამარხად გამოყენებული ქვევრი ($h=52$, $d=56$), რომლის მხრები მდიდრული დეკორითაა შემკული. აქ გეომეტრიული ფიგურების ფონზე გამოხატულია ცხენების და სხვა ფანტასტიკური ცხოველების მსვლელობა. ასეთი ცხოველების გამოსახულებები ცნობილი იყო დაბლაგომსა და ვანში აღმოჩენილი ცალკეული მცირე ფრაგმენტების მიხედვით. თვალახინოა მათი არქაულობა და გარკვეული მსგავსება კოლხურ ბრინჯაოს ნივთებზე გამოხატულ გამოსახულებებთან. აღნიშნული სამარხეული კომპლექსი ძვ. წ. IV ს. თარიღდება.

სამაროვნის თანადროული ნამოსახლარი აღმოჩნდა წაბლარის ღელედან დასავლეთით, სოფლის ჩრდილო-დასავლეთ გარეუბანში. სამოსახლოდ გამოყენებული ყოფილა ბუნებრივი გორა, რომელსაც ორი მხრიდან ხრამი საზღვრავს. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს „წყვეტილ გორას“ ეძახის. როგორც ჩანს, ამ ხასიათის ტოპონიმის წარმოშობა განაპირობა იმან, რომ გორა მეზობელი მდლობებისაგან, მართლაც, განცალკევებით დგას, თითქოს ხელოვნურადაა მათგან გამოყოფილი, მოწყვეტილი. აქ, სოფლის განაპირას ბიძინა ზაქარაძის საკარმიდამო ნაკვეთის ზემოთ, ტყისკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს, დაახლოებით 30 მ-ის გაყოლებაზე შეიმჩნევა კულტურული ფენა. აქ გავლებული იქნა 3 მ X 2 მ ზომის თხრილი, რომელსაც უნდა გაერკვია აღნიშნული ფენის ხასიათი. გათხრების შედეგად აღმოჩნდა მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმი: კოლხური ქვევრებისა და დერგების ვარიანტების პირ-ყელის ნატეხები. კოლხური სასმისების ძირები, ყურმილიანი დოქის, ჯამების, სამზარეულო კერამიკის ფრაგმენტები. შედარებით მცირეა ამფორების ნატეხები. იმპორტული კერამიკა წარმოდგენილია შავლაკიანი კილიკის ერთი მოზრდილი და სამი მომცრო ნატეხით, ანაკრფ მასალაში შეგვხვდა წითელლაკიანი ჭურჭლის მცირე ფრაგმენტიც. ამრიგად, არსებული მასალის მიხედვით ნამოსახლარი სამაროვნის თანადროულია და შესაძლებელია ძვ. წ. V—III სს. დავათარილოთ. საძიებო თხრილმა მოგვცა შემდეგი ხასიათის სტრატეგრაფიული კრილი:

1. კორდოვანი ფენა.
2. მოწითალო იერის თიხნარი, 40 სმ სისქისა.
3. მოწითალო იერის თიხნარი, მცირე რაოდენობით შეიცავდა კერამიკის უსახო ფრაგმენტებს, 35 სმ სისქისა.

4. ნახშირნარევი ბაცი ფერის თიხნარის მძლავრი კულტურული ფენა, რომელიც შინაური ცხოველის ძვლებსაც შეიცავდა. 45 სმ. სისქისა.

5. დედაქანი — თირის მსგავსი კლდის ნამტვრევი ქვები.

წყვეტილი გორის ნამოსახლარი ზემოდან გადაჰყურებს სამაროვანს. რომელიც მისგან დასავლეთით მდებარეობს. საზღვარს აქ წაბლარის ღელე წარმოადგენს. მეორე ნამოსახლარი მიკვლეული იქნა დაფის გორის აღმოსავლეთით, მადლობების რიგის გაგრძელებაზე, კოლმეურნეობის ჩაის პლანტაციასთან. პლანტაციის გამო ნამოსახლარის დიდი ნაწილი თითქმის განადგურებულია. მიუხედავად ამისა რამდენიმე ადგილას დადასტურდა ნახანძრალი ალიზის აგურის და ბათქაშის ნაყარისაგან შედგენილი ფენის არსებობა. შეგროვებულ იქნა ბათქაშის, კრამიტისა და ამფორების ფრაგმენტები. უდავოა, რომ აღნიშნულ ნამოსახლარებთან, რომლებიც შესაძლოა ერთი გვარის წარმომადგენლებს ეკუთვნოდა, დაკავშირებულია დაფნარის ვრცელი სამაროვანი. არ არის გამორიცხული ის გარემოებაც, რომ მის გარშემო გორაკებზე გაფანტული ნამოსახლარები შეადგენდა ერთ თემს, სოფელს. რადგან სამაროვანს ეკირა მათ შორის არსებული ვრცელი და სასოფლო-სამეურნეო თვალსაზრისით გამოსადეგი ფართობი, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ანტიკურ ხანაში ძირითადად სახნავ-სათესი რიონის პირას იყო განლაგებული. ანტიკურ ხანაში ამ სამოსახლოებს, მათ შორის დაბლაგომის დაწინაურებას ხელს უწყობდა სავაჭრო გზების სიახლოვე. ამით უნდა აიხსნას სამაროვანზე აღმოჩენილი მონეტების, უმთავრესად კოლხური თეთრის სიმრავლე.

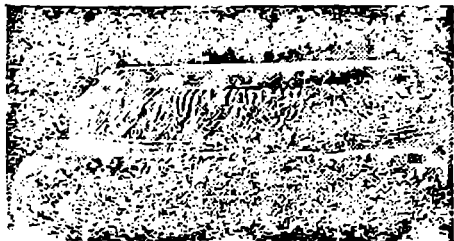
ჟ. ნადირაძე

საჩხერის არქეოლოგიური ექსპედიციის გათხრების შედეგები

საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1969 წელს გათხრები გააგრძელა საჩხერის რაიონში ციხე მოდინახის სამხრეთ ფერდობზე და სოფელ საირხეში. საირხეში ადგილ ლომინაურში გაითხარა მეტად ცუდად შემონახული მცირე ნაგებობის საძირკველი, სადაც აღმოჩნდა ფალიური საგნები და ცხოველის თავის სკულპტურული გამოსახულების ფრაგმენტები. უნდა აღინიშნოს, რომ კირქვისაგან გამოკვეთი-

ლი ფალიური საგნები ლომინაურში ადრეც იყო მოპოვებული და ისინი ჩვენ მივიჩინეთ კტეისისა და ფალოსის გამოსახულებად. აქ აღმოჩენილი ცხოველთა სკულპტურული გამოსახულების ფრაგმენტები მხატვრული სტილითა და ცალკეული დეტალებით სრულიად შეესატყვისება ლომინაურში შემთხვევით მოპოვებულ ლომისთავის ქანდაკებას. ფრაგმენტები ზომებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ქანდაკებები ლომინაურში მრავლად ყოფილა. ნ. ლამბაშიძის კოლექციაში დაცულია ლომინაურში აღმოჩენილი კირქვისაგან გამოკვეთილი ბოძის, ან ხის ტანის ფორმის საგნები. მათი ზედაპირი შემკულია ტალღისებრი ლილვებით. შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ ეს დეტალები ნაყოფიერების ხის იმიტაცია არის და მათი სახით წმინდა ხის სტილიზაციის ცდასთან გვაქვს საქმე. წმინდა ხე: ფალოსი, კტეისი და ლომი, როგორც ძალისა და ძლიერების სიმბოლო, ქართულ და სხვა ძველი ქვეყნების წარმართულ რელიგიებში განუყრელად არის დაკავშირებული ნაყოფიერების კულტთან და ამდენად ნაყოფიერების ღვთაებასთან.

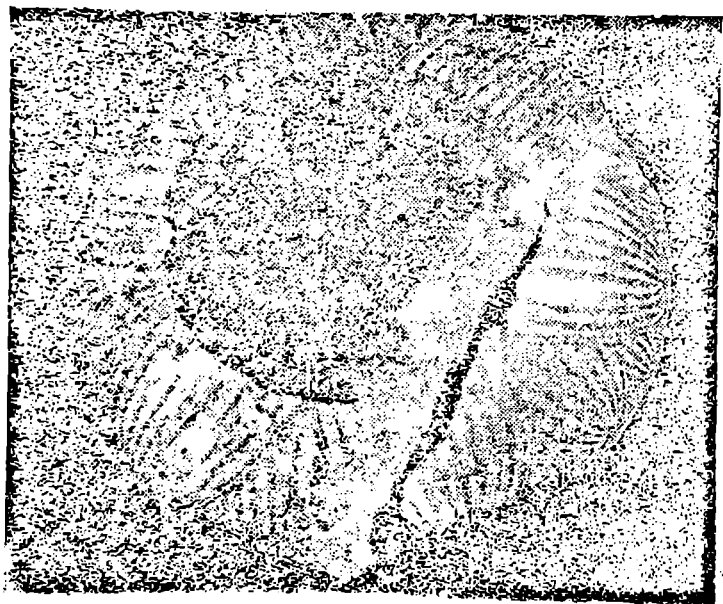
საირხეში აღმოჩენილი მასალების მნიშვნელობა დიდია, საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სხვა ამგვარი შინაარსის შემცველ არქეოლოგიურ ძეგლებთან შედარებით, იმის გამო, რომ აქ ღვთაებისადმი კულტმსახურება დაკავშირებულია სატადრო რიტუალთან. საგნების გამოკვეთა ტრადიციულად შემუშავებულ

ბაზა, საირხე.

მხატვრულ სტილს ემორჩილება, რაც ერთგვარად ფალიური კულტის კლასიკურ სახეზე უნდა მიუთითებდეს. ასეთ მოსაზრებას განსაკუთრებით, ადასტურებს საირხეში მოპოვებული ტაძრის ფრაგმენტები. მკვლევართა ერთი ჯგუფი აღნიშნულ დეტალებს სვეტის კვარცხლბეკებად მიიჩნევს (შ. ამირანაშვილი, ი. ციციშვილი, დ. ღუმბაძე), ხოლო არქ. გ. ლეჟავას ისინი დორიული ტაძრის სვეტისთავებად აქვს წარმოდგენილი. ასეთი მოსაზრება მთლად მართებული არ ჩანს, თუნდაც იმის გამო, რომ დორიულ ორდერში, საირხელისაგან განსხვავებით, სვეტისთავები მოჩუქურთმებული

ეკინით თითქმის არ გვხვდება. ეკინმოჩუქურთმებული სვეტისთავებით გაწყობილი ტაძრის ფასადი დორიული ორდერისაგან განსხვავებულ მხატვრულ სტილს მოგვცემდა, რაც თავისთავად გულისხმობს ხუროთმოძღვრების ჩვენთვის ჯერ კიდევ სუსტად ცნობილ ახალ სინთეზს და არა დორიული ტაძრის სრულ ასლს. ასეთი მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს კვარცხლბეკებზე ამოკვეთილი ორნამენტი და ძალზე სტილიზებული ლომის თავის ქანდაკებები, რომლებიც სრულიად განსხვავდებიან კლასიკური ხანის ბერძნული ხელოვნების ამგვარი ნიმუშებისაგან და უფრო მეტ საერთოს პოულობენ აქემენდური ხანის მცირეაზიულ ძეგლებთან. ლომინაურში კიდევ აღმოჩნდა ქვის ერთი ფრაგმენტი. ჩუქურთმი ქარგით იგი საირხეში აღრე მიკვლეული ნახევარი ბოძის საყრდენის ზუსტ ასლს წარმოადგენს. გ. ლეჟავას მიხედვით, მისი სახით ჩვენ ხელთა გვაქვს სვეტისთავის ეკინისა და აბაკას ნაწილი. ფრაგმენტის არსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ საირხეში ლომისთავები ქანდაკების მსგავსად სვეტის კვარცხლბეკებიც მრავლად ყოფილა.

ბაზა, საჩხერე.

ლომინაურში მოპოვებული თითქმის ყველა საგანი ნამზადის საწარმოო წუნის შთაბეჭდილებას ტოვებს, რაც გვაფიქრებინებს.

რომ ლომინაური ის ადგილია, სადაც მზადდებოდა საკულტო საგნები და ტაძრის ასაგები ცალკეული ნაწილებიც. აღნიშნულიდან გამომდინარე სავარაუდო ტაძარი საირხეში ისევ ლომინაურის ტერიტორიაზეა საძებნელი. ასეთი ძიების შესაძლებლობა ჯერჯერობით არ არსებობს იმის გამო, რომ ძეგლის მიმდებარე ტერიტორია მთლიანად ვენახებს უჭირავს.

ლომინაურში აღმოჩენილი პირმოყრილი ჯამების ფრაგმენტები, აღმოსავლური წითლად მოხატული კერამიკა და ბერძნული ანტიკური სახელოსნოების კურკლის ნატეხები საშუალებას იძლევა ძეგლის აბსოლუტურ თარიღად ძვ. წ. V—IV სს. მივიჩნიოთ.

მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზე გათხრების დროს მთავარი ყურადღება ეთმობოდა ძეგლის სტრატეგრაფიას. ვფიქრობთ, რომ სადღეისოდ იქ დადასტურებულია სამი სხვადასხვა ხანის ნამოსახლარი ფენა. პირველი ფენა ბ. კუფტინისა და ო. ჯათარიძის მიერ საჩხერის ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლებისათვის მიღებული თარიღის შესაბამისად III ათასწლეულის მეორე ნახევრით უნდა განისაზღვროს (XXV—XX სს.), მეორე ფენა კოლხური გვიანბრინჯაოს გვიან საფეხურსა და ადრეულ რკინის ხანას მიეკუთვნება (ძვ. წ. XII—VII სს.), ხოლო მესამე ფენა ადრეანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთებით ხასიათდება (ძვ. წ. VI—IV სს.).

ი. ბაბოშიძე

ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს აგრძელებდა სამადლოს ელინისტური ხანის ნამოსახლარის გათხრებს.¹

სამადლო I-ის დასავლეთ, ქვედა ნაწილში აღმოჩენილი აკლდამის აღმოსავლეთით DB, DC და EC კვადრატებში დასრულდა წინა წელს გამოვლენილი სათავსოს თიხატყეპნილი რატაკის პრეპარაცია. იატაკი აკლდამის ძირის დონიდან ორი მეტრის სიმაღლეზეა და სამხრეთიდან მოზღუდულია რიყის ქვის 0,6 მ-ის სიგანის ერთფენიანი წყობით, რომელიც, ალბათ, ალიზის კედლის სა-

¹ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე, ე. მაჭავარიანი, ნ. გააზე, ე. ცხადაია, რ. შვედლიძე და ი. გავოშიძე.

ფუძველს წარმოადგენდა. სათავსო ჩრდილოეთიდან (MC კვადრატში) ნაწილობრივ მიწაში ყოფილა ჩასმული, ხოლო მის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, უშუალოდ აკლდამის კედლის თავზე ალიზის წყობის ფრაგმენტი გადარჩა. დაახლოებით სათავსოს ცენტრში აღმოჩნდა მიწაში იატაკის პირად ჩასმული - ოთხკუთხა კვადრატული, შესაძლებელია, დედაბოძის საყრდენი ყოფილიყო. სათავსოს ჩრდილო ნაწილში, იატაკის დონეზე, გადამწვარი ალიზის ნანგრევებს ქვეშ, ნაცრიან ფენაში, რომლითაც მთელი იატაკი იყო დაფარული, რუხი ფერის თიხის ცალყურა ცეცხლზე ნაწმარი ქო-

ქურქელი ქსანიდან.

თან და ტუფისაგან დამზადებული წყვილი ნავისებრი ხელსაფქვავე აღმოჩნდა.

სათავსოს - სამხრეთით, EB კვადრატში, საღივ თხრილი გრუნტამდე დავიყვანეთ, აკლდამის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედლის გარეპირი გამოჩნდა. როგორც გაირკვა, აკლდა-

მა მიწისზედა ნაგებობა ყოფილა. მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი და ნაწილობრივ გადარჩენილი სამხრეთ-დასავლეთი კედლების სისქე ორ მეტრს აღემატება. კედლების გარეპირი ისევე, როგორც შიდაპირი, ფლეთილი ქვიშაქვითაა ამოყვანილი, ხოლო „პერანგებს“ შორის სივრცე შევსებულია თიხისა და წვრილი რიყისქვის ნარევით. აკლდამის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედელი, როგორც ჩანს, ზემოთაღწერილი სათავსოს იატაკს ქვეშ შედის.

აკლდამის კედელს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჰფარავს მსხვილი რიყის ქვების შემცველი მძლავრი კულტურული ფენა, რომელშიც კრამიტისა და თიხის ჭურჭლის უამრავი ნატეხი და ერთი ქვიშაქვის სატყორცნი ბირთვი აღმოჩნდა. ბირთვის დიამეტრია 0,16 და 0,19 მ. ფენამ იმპორტული მასალაც მოგვცა: შავლაკიანი, ძირზე ჭდეულორნამენტიანი პირმოყრილი ლანგრისა და შავი ლაკითვე დაფარული უნგვენტარიუმის კედლის ფრაგმენტები.

სამადლო I ზედა, აღმოსავლეთ ნაწილში გრძელდებოდა ე. წ.

კონტრაქტორებიანი ნაგებობის გათხრა. № 1 სათავსოს აღმოსავლეთით, მის გაგრძელებაზე, EN და FN კვადრატებში გაიწმინდა ალიზის ორი ურთიერთ პარალელური კედელი, რომელთა შორის სივრცე ალიზისავე ნანგრევით იყო ამოვსებული. ნანგრევებში, სათავსოს იატაკიდან 1,20 მ-ის სიმაღლეზე ბრინჯაოს სამფრთიანი სკვითური ტიპის ისრისპირი აღმოჩნდა.

სამადლო I გათხრების პარალელურად 1969 წელს დავიწყეთ გათხრები ნასახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, რომელსაც პირობითად სამადლო II ვუწოდეთ. აქ საანგარიშო წელს გაიწმინდა ფლეთილი ქვის მსხვილი ბლოკებით ნაგები მძლავრ, 4 მ სიგანის, ბურჯი, რომელიც ალიზის გალავანთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ბურჯის დასავლეთით, მტკვრისაკენ მიმართულ ციცაბო ფერდობზე გაითხარა 0,5 მ სიძლავრის ნაცრიანი ფენა, რომელიც დიდი რაოდენობით შეიცავდა თიხის ქურჭლის ნატეხებს. კერამიკა. როგორც მოსალოდნელი იყო, სავსებით იმავე ხასიათისა გამოდგა, როგორც სამადლო I მოგვეცა.

ამჟამად, სამადლოზე მოპოვებული კერამიკული ინვენტარის რესტავრაციის შემდეგ, ჩვენს ხელთაა პირველხარისხოვანი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც მეტნაკლები სისრულით წარმოგვიდგენს ელინისტური ხანის ქართული კერამიკის მთელ მრავალფეროვნებას. სრულიად განსაკუთრებულია სამადლოს მონაპოვრის მნიშვნელობა ელინისტური ხანის ქართლში მხატვრული (მოხატული) კერამიკის წარმოების შესწავლისათვის.

საქართველოს სსრ არქეოლოგიური ატლასისათვის მასალების მოძებნის მიზნით ექსპედიციამ 1969 წლის საველე კამპანიის დასასრულს განახორციელა ერთგვირიანი დაზვერვითი სამუშაოები ქსნის ხეობაში.² მიუხედავად ჩატარებული სამუშაოების მცირე მასშტაბისა, ქსნის ხეობის მარტო ერთ პატარა მონაკვეთზე, ლენინგორიდან იკოთამდე და ზემო ბოლიდან წირქოლამდე, აღირიცხა ორ ათეულამდე მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური ძეგლი: გვიანი ბრინჯაოს, ადრერკინის, ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ნა-მოსახლარები და სამაროვნები.

² დაზვერვებში მონაწილეობას იღებდა დ. თუშაბრაშიშვილი:

ბიკვინტის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969
წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში

ექსპედიცია მუშაობას განაგრძობდა შიდაციხის ტერიტორიაზე (XIX თბრილი). სულ გაიწმინდა 325 კვ. მეტრი ფართობი. გამოვლინდა სხვადასხვა ზომის სათავსოთა ნაშთები, რომელთაგან უმრავლესი აბანოს კომპლექსს ეკუთვნის. ყველაზე კარგად შემორჩენილია აბანოს ქვედა. იატაკქვეშა განყოფილება — ჰიპოკაუსტი. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება (ფართობი = 18 მ. X 5 მ.). იატაკი ვარდისფერი ჰიდრავლური ხსნარის სქელი ფენითაა მოკირწყლული; რომელზედაც მრგვალი და ბრტყელი აგურების კალორიფერის სვეტებისაგან შემდგარი მწკრივები გადის. სვეტების სიმაღლე ნახევარ მეტრამდე აღწევს. ისინი 37—40 სანტიმეტრით არიან დაცილებული ერთმანეთს.

აღნიშნული სათავსოს კედლები შემორჩენილია ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე. კედლები ნაგებია ზღვური კონგლომერატით — კირხსნარზე. წყობაში ზოგჯერ (კუთხეებში) ურევია ბრტყელი აგურებიც. ჰიპოკაუსტი გაყოფილია ტიხრით, რომელშიც სამ ადგილას ნახევარი მეტრის სიგანის დიობია გაჭრილი. ჰიპოკაუსტის აღმოსავლეთ ნაწილში — იქ, სადაც აგურის დიდი ბრტყელი ფილებია დაგებული, იატაკი რამდენადმე ამაღლებულია. აღნიშნულ მონაკვეთზე მკაფიოდ შეინიშნება ცეცხლის კვალი, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ აბანოს ცხელი განყოფილების (caldarium) იატაკქვეშა ნაწილთან გვაქვს საქმე. მისგან ჩრდილოეთით გვიან ჩამუშენებული კედელი გადის (საერთოდ, ამ ფართობზე სამი სამშენებლო პორიზონტი შეინიშნა).

კალორიფერებიან ნაგებობას სამხრეთის მხრიდან მიშენებული აქვს ორგანყოფილებიანი სათავსო, რომლის იატაკის დონე ჰიპოკაუსტის სავარაუდო ჰერის დონეზე გადის. სათავსოს აღმოსავლეთ მხარის ცენტრალური ნაწილი აგურის ბრტყელი ფილებითაა მოკირწყლული; დასავლეთის მხარე მოზაიკის იატაკიანი ყოფილა. ეს ორგანყოფილებიანი სათავსო აბანოს დამხმარე ნაგებობა უნდა იყოს. ჰიპოკაუსტს დასავლეთის მხრიდან ებმის მკირე ზომის სათავსო, რომლის დასავლეთი კედელი აბსიდის გარშემო გამავალ წყლის ღარს უერთდება. აბსიდიანი ნაგებობა აღმოჩნდა აღნიშნული სათავსოს ჩრდილო-დასავლეთით. აბსიდის შიდა იატაკი აგურის ფი-

ლებითაა მოფენილი, რომელიც მასზე მიდგმული ოთხკუთხა ნაგებობის იატაკს უერთდება. ნაგებობის ცენტრალურ ნაწილში აბაზანაა აშენებული, აბსიდიან ნაგებობას ჩრდილოეთიდან ეკვრის იატაკში ჩაჭრილი აუზი. ისიც აბანოს კომპლექსთან ჩანს დაკავშირებულნი: საერთოდ, ზემოთ აღწერილი სათავსოების დიდი ნაწილი ძლიერ არის დანგრეული.

საანგარიშო წელს გათხრილ ფართობზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა (წითელლაკიანი კერამიკა, მონეტები) საშუალებას იძლევა ნაგებობათა კომპლექსი ზოგადად IV—VI საუკუნეებს მივაკუთვნოთ.

ჰიპოკაუსტის აღმოსავლეთის კედლის გასწვრივ სტრატეგრაფიის დასადგენად გავლებულმა ტრანშეამ გამოაკვლინა ადრეული ნაგებობის ნაშთი და დამწვარი ფენა, რომელმაც II—III საუკუნეების შემცველი მასალა მოგვცა.

ბ. ლეჟავა

ანტიკური „დიდი მცხეთის“ ზოგიერთი არქიტექტურის ძეგლი

ს. ძეგვიდან სამხრეთით თუ ავეყებით „ნადარბაზევის ხევს“, სამი კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს მცირე ვაკე. ადგილობრივი მცხოვრებლები ამ ვაკეს „ნადარბაზევის“ უწოდებენ. ვაკის ჩრდილოეთით ოთხკუთხი ადგილია, ოდესღაც კედლით მოცული. ეხლა მარტო ამ კედლის საძირკველია შემორჩენილი. ამ ადგილის გრძივი ღერძი ზუსტად დასავლეთ-აღმოსავლეთის რუმბაზე ძევს. შემოფარგლულ ადგილში ჩრდილო-აღმოსავლეთით ერთნავეიანი მცირე ეკლესიის სამხრეთი კედლიდან ერთი მეტრის მოშორებით მიწაში ჩაფლული იყო კანელიურებული სვეტი, რომელიც გადახრილიყო და მიყრდნობილიყო სათავსოს. სვეტის ზედაპირზე მეტად მკრთალად ჩანდა კანელიურები, მაგრამ იმ მხარეზე, რომელიც შედარებით დაფარული იყო, კიდევ შემორჩა 3—4 ზოლი. სვეტი ბაზაში იყო ჩაჭდობილი. საფიქრებელია, რომ სვეტი ბაზაზე ჯერ თავისუფლად იყო დაყრდნობილი, შემდეგ კი ჩაუჭდვიათ.

ბაზის ფორმა, მისი სტილი ეკვს არ იწვევს, რომ ეს მიდიურ-აქემენიდური სტილის ბაზაა. კანელიურებს შორის მახვილკუთხიანი ღარი ჩაჰყვება. სვეტის სიგრძე 3 მ, სვეტის ზედა დიამეტრი 320 მმ, ქვედა — 390 მმ. სვეტის სისქეში ენტაზისი არ შეიმჩნევა.

კანილიურები სწორი დახრილი ხაზით მიემართება ქვევიდან ზევით. სვეტს ზედა ნაწილში ფოსო აქვს. კანილიურის მრუდი წრის 1:6 სეგმენტს წარმოადგენს, რაც ელინურ არქიტექტურის კანონების დამახასიათებელია. მეტად საყოფადღებო სტილისტურ ხერხს წარმოადგენს კანილიურებს შორის დამუშავება. იქ სდაც კანონით, სადა ზოლი ან მახვილი კუთხე უნდა ჩამოჰყვებოდეს, ამ ზოლში ამოჭრილია სწორკუთხა ღარი. ბაზა წარმოადგენს ორსაფეხურიან ბრტყელ ქვას, მასზე შრგვალი ლილვია დადებული. ეს ბაზა ანალოგიურია პასარგადის პერიოდის არქიტექტურის, რომელიც მოგვიანებით პერსეპოლისშიაც გვხვდება.

შესაძლებელი ხდება სვეტის ორდერის აღდგენა. ამნაირად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ბაზა და სვეტი ეკუთვნის აქემენიდური კლასიკური პერიოდის არქიტექტურას (V ს.). აღდგენილი ორდერი ეკუთვნის ან მისაღები დარბაზის შენობას ან მცირე ტაძარს.

სოფელ სათოვლიაში, ადგილ „ციხეში“, აღმოჩენილი კანილიურებული სვეტიც თავისი დამუშავებით, სტილით ნადარბაზვევის სვეტის ანალოგიურია. აქვე ნანგრევებს შორის მიწის ზედაპირზე მიმობნეულია შრგვალი სადა ანტიკური სვეტების ბაზის, კაპიტელის ფრაგმენტები. სავარაუდოა, რომ მეხუთე, მეოთხე და მიმდევრო საუკუნეებში, ანტიკურ ეპოქაში, აქ იყო მნიშვნელოვანი სატაძრო ეკრა.

აქემენიდური სტილის სვეტის ნაწილებს უნდა მიეკუთვნოს წრომის ტაძარში დაცული სვეტების სამი დოლი. აქ კანილიურების დამუშავება კარგად შეიმჩნევა, გარკვეულია სვეტის დიამეტრი — ყველა ფრაგმენტს ოცი-ოცდაერთი კანილიური აქვს. მათ შორის ღარი ჩაჰყვება, ისეთი როგორც ეს „ნადარბაზვევის“ და „ციხის“ სვეტზეა.

აქემენიდური სტილის ზარისებრი ბაზის ზედა ნაწილი აღმოჩნდა შიომღვიმის მონასტრის ეზოში (სარკინეს მიდამო). ფრაგმენტი თუმცა დაზიანებულია, მაგრამ იმდენად შემონახულია, რომ შესაძლებელი გახდა მისი ზუსტად აღდგენა. ბაზის მთლიანად რესტავრაცია შესრულებულია ანალოგიური ბაზების მიხედვით, რომლებიც მოპოვებულია არქეოლოგების მიერ სხვა და სხვა დროს. აღდგენის მიხედვით, ბაზის სიმაღლე 0,49 მ უდრის, ძირი — 0,63 მ ხის სვეტის დიამეტრი, რომელიც ბაზაზე იდგა, — 0,39 მ.

აზერბაიჯანში, სარი-თეფეს ბორცვზე, გათხრების შედეგად აღმოჩენილი აქემენიდური სტილის ზარისებრი ბაზა შიომღვიმის ბაზის სრული ანალოგია.

სარკინის იონიურ კაპიტელში სრულყოფილადაა გამოსახული იონიური სტილის მხატვრული და კონსტრუქციული თვისებები. კაპიტელი შუალედ სვეტს ეკუთვნის. მისი საერთო ზომა ვოლიუტებში 405×350 მმ-ია, აბაკის — 332×332 მმ, კაპიტელის ყელის დიამეტრი — 240 მმ, სიმაღლე — 160 მმ. კაპიტელის ვოლიუტების ბაფთის შეერთების სიბრტყის ქვევით გაშლილი ფოთლის ფონზე ვარდულია დასმული.

1968 წელს ალბანეთში არქ. ბლავატსკიმ აღმოაჩინა თითქმის ასეთივე ზომის იონიური კაპიტელი, რომელიც შემკულია ვარდულით.

როგორც აღვნიშნეთ, სვეტისთავი მაღალ დონეზეა შესრულებული, ყველა პროპორციის დაცვით. კარგად იკითხება სვეტის ყელის დიამეტრი. ამით შესაძლებელი ხდება შენობის ორდერის აღდგენა. სვეტები კანელიურებული უნდა ყოფილიყო. ასეთი ზომის კაპიტელი შეიძლება ეკუთვნოდეს სამი სხვადასხვა ტიპის შენობის მცირე ფორმის ტაძარს.

„სვეტებიანი დარბაზი“ მთელი თავისი არქიტექტურის გამოსახვით წარმოადგენს განძის ან სამხედრო იარაღის საცავს — არსენალს. კედლის წყობა რეგულიარული, ზუსტად გათლილი ოთხკუთხი ბლოკებიდან შესდგება. ბლოკები არ არის შეერთებული უწყვეტებით. შენობის შუაში ექვსი ხის სვეტი დგას, ბაზა და კაპიტელი ქვისაა. შენობა ორქანობიანი სახურავით უნდა ყოფილიყო გადახურული და კრამიტით დაფარული. აღმოსავლეთ კედლის მხარეზე ორი ყვრიმალნიანი კედელი აქვს გამოშვებული. ნაპირებიდან ყვრიმალის შვერილების ზომა თითქმის ორ მეტრს უდრის.

შიგნითა კედლების დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხარეზე ფოსოებია გაკეთებული; ფოსოები ნივთების დასალაგებელი თაროების სამი რიგის ასაშენებლად იყო გათვალისწინებული, რომლის სიგანე ორ-მეტრნახევარი შეიძლებოდა ყოფილიყო. აღმოსავლეთის ფასადის გასწვრივ მოწყობილი იყო ფარდული, რომლის სიგანე ორ მეტრს უდრიდა, სიგრძე კი 20 მეტრს.

ფარდული ხის სვეტებზე იყო დაყრდნობილი. ყვრიმალნიანი კედლები ფარდულის განაპირა საყრდენებს წარმოადგენდნენ.

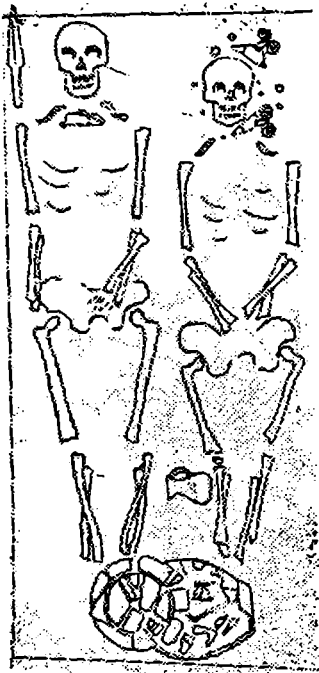
საინტერესოა საკითხი: თავიდანვე იყო თუ არა ეს მონუმენტური შენობა შერეული წყობით, ქვა და ალიზით აგებული, თუ შემდეგ გაიძარცვა.

არქეოლოგიური გათხრა სოფ. წებელდაში 1969 წელს

1969 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის, აფხაზეთის დ. გულიას სახ. ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტი განაგრძობდა თხრას სოფ. წებელდაში, აფიანჩას სამაროვანზე. გამოვლენილი 18 სამარხიდან 12 ინჰუმაციური, ხოლო 6 კრემაციული აღმოჩნდა. სამარხების ეს ორი ტიპი თითქმის ყველა თხრილში ერთად არის წარმოდგენილი, ამასთანავე ორთავეს ინვენტარი თანადროულია და არ განსხვავდება ერთიმეორისაგან.

დაკრძალვის ეს ორგვარი წესი არ უნდა მოასწავებდეს „ერთი ეთნიკური მასივის ორი ტრადიციის შერეული კულტურის“ არსებობას, როგორც ზოგ მკვლევარს ჰგონია.

ამ ორი წესის თანაარსებობა შეინიშნება ახლანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII საუკუნიდან, ხოლო „შერეული კულტურები“ ვერ იარსებებდენ 1000 წლის მანძილზე ურთიერთშერწყმის გარეშე. დაკრძალვის ორი წესის თანაარსებობის ნამდვილი მიზეზი ჯერჯერობით გაურკვევლად უნდა ჩაითვალოს აფიანჩას სამაროვან კრემაციულ სამარხებში, ისევე როგორც წებელდის სხვა სამაროვანებზე. დამწვარ ძვალთა ნაშთები და სამკაული გვხვდება სამარხ ურნებში — ქვევრებში ანუ პითოსებში და ორყურა დიდ დერგებში, იარაღი კი უფრო ურნების გვერდით. კრემაციული სამარხების

სამარხი. წებელდა.

სარქველებს წარმოადგენენ თევზები, პატარა ღოჭები და დამტვრეულ ჭურჭელთა ძირები.

ქვევრებსა და ორყურა დერგებს ინჰუმაციურ სამარხებშიც დგამდნენ, მაგრამ იქ მათ ჩვეულებრივ არა აქვთ სარქველი და ისინი არ შეიცავენ ინვენტარს. გამონაკლისს წარმოადგენს ერთი ინ-

პუმაციური წყვილადი სამარხი (№ 22), რომელშიც, ალბათ, ცოლ-ქმარია დასაფლავებული; ქალის ჩონჩხი მამაკაცის მარცხნივ ძევს. მამაკაცს თავის მარჯვნივ ედო რკინის მასრიანი შუბისპირი, ხოლო მკერდზე — მშვილდსაკინძი. ქალის თავის არეში მოიკრიბა მრგვალი მავთულის მშვილდის მქონე ორი მშვილდსაკინძი, რომელთაც წვრილი მავთული აქვს შემოკრული ზურგზე ხეიბად, ორი საყურე და 16 მძივი. ქალისა და კაცის წვივის ძვლებს შორის იყო ძაბრისებრპირიანი ხელადა. ორივე მიცვალებულის ფალანგის ძვლებთან იდო პირით ჩრდილოეთისკენ მიქცეული ორყურა დერგვი, რომელსაც მჭიდროდ ეხურა პირზე წითელლაკიანი თეფში. დერგში იყო: ძაბრისებრპირიანი ხელადა, ხალიანი მინის ჭურჭელი, წებელდიური ტიპის რკინის ცული და ორი მშვილდსაკინძი (ბრინჯაოსი და რკინისა).

უქვევლია, ის ჭურჭელი წყვილად სამარხს მიეკუთვნება. ინჰუმაციურ სამარხში ნივთების შემცველი თავსახურიანი დერგის აღმოჩენის ასახსნელად საჭირო ხდება იმ ეთნოგრაფიული მასალის მოშველიება, რომელიც დაკავშირებულია ტრაგიკულად დაღუპული ადამიანის „სულის დაჭერასთან“. ამგვარი წესი გავრცელებული იყო არა მარტო აფხაზებში. არამედ კავკასიის სხვა ხალხებშიც. ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში „სულის დაჭერა“ ხდებოდა ტიკის მეშვეობით. მართალია, მაშინ ტიკი მიწაში არ იდებოდა და მხოლოდ დაღუპულთა სულს „უშვებდნენ“ საფლავში, მაგრამ ეს არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ ძველად „დაჭერილ სულს მარხავდნენ“ იმ თიხის ჭურჭლით, რომლითაც იგი მაშინ მიჰყავდათ დასაფლავების ადგილზე. ჩვენი აზრით, მხოლოდ ამგვარად შეიძლება აიხსნას ის, რომ ურნაში, რომელშიც ყოფილა „მოთავსებული“ დაღუპულ ცოლ-ქმართა სულები. იყო „იმქვეყნიური“ ცხოვრებისათვის აუციელებელი საგნები (ჭურჭელი, მშვილდსაკინძები და ცული). წარმართული რწმენა-წარმოდგენით, გარდაცვლილის „სული“ უთუოდ საჭიროებს კვებას და საჭირო საგნების ჩატანებას.

სათუთა, მაგრამ შესაძლოა ამისავე მაგალითს წარმოადგენდეს № 24 სამარხი, რომელშიც კრემაციის რიტუალთან დაკავშირებული წესი უნდა იყოს განხორციელებული, მაგრამ არ აღმოჩენილა ძვლების ნატამალიც კი. დერგში იდო ფიქლის ფირფიტის ნატეხი და კაეი, ხოლო დერგის გვერდით აღმოჩნდა ჯვარედინად განლაგებული მასრიანი შუბისპირები და ერთი ხელადა. ძვლების აღმოჩენილობა იმას ნიშნავს, რომ გარდაცვლილის ნათესაეებს ვერ მოუხერხებიათ გვამის პოვნა და იძულებული გამხდარან დასჯერებოდ-

ნენ სულის „დაქერას“ და საგვარეულო სასაფლაოზე „დამარხვას“. ჩვენი ვარაუდი ამ არც სულმთლად ნათელი საკითხის შესახებ საკურობებს შემდგომი შესწავლით დასაბუთებას.

აფიანჩას სამაროვანი ქრონოლოგიურად ა. წ. II—V საუკუნეებს მიეკუთვნება. ამას მოწმობს შემდეგი საგნები: ბრინჯაოს ერთწილადი მშვილდსაკინძები — გავრცელებული უმთავრესად II საუკუნეში და ნაწილობრივ III საუკუნის პირველ ნახევარში. იმავე დროს ისინი გვხვდება დაფნის ფოთლის მოყვანილობის მქონე შუბისპირებთან ერთად, რომლებიც სწორედ III საუკუნეში ქრებიან. მას შემდგომ ამგვარი შუბისპირები აღარ ჩანს საქართველოს ტერიტორიაზე. პირიქით, ჩვენთვის ცნობილი ისეთი შუბისპირები, მომდინარე როგორც აფხაზეთიდან (სოხუმი, წებელდა), ისე საქართველოს სხვა მხარეებიდან (თრიალეთი, მცხეთა, კლდეეთი, კამარახევი და სხვ.), თარიღდება ახ. წ. II საუკუნითა და უფრო ადრეული პერიოდით.

ერთწილადი მშვილდსაკინძებისა და დაფნის ფოთლის მოყვანილობის მქონე შუბისპირების მიხედვით, აფიანჩას სამაროვნის სამი სამარხი (№№ 18, 20 და 21) შეიძლება დათარიღდეს სწორედ ახ. წ. II საუკუნით.

სამარხთა მეორე ჯგუფი (№№ 8, 9, 10, 12, 15, 16, 19) მიეკუთვნება III საუკუნეს და IV საუკუნის დასაწყისს. ამის საყრდენია ორწილადი მშვილდსაკინძები, რომელთაც მრგვალი განივკვეთი აქვს.

მესამე ჯგუფს მიეკუთვნება IV—V საუკუნეთა ძეგლები, რომელთაც ათარიღებს იმპორტული წითელლაკიანი თეფშები, ლურჯხალიანი და უხალო მინის ჭურჭელი და აგრეთვე ორწილადი ჯვრის გამოსახულების მქონე მშვილდსაკინძები (სამარხები №№ 22 და 25).

თ. ქარუმიძე

უფლისციხე

1968-69 წლების ხაველე მუშაობის ანგარიში

(არქიტექტურა. შიდა-ქალაქის სამშენებლო ფენები)

არქეოლოგიური კვლევის შედეგად, რომელსაც საქართველოს ხლოვნების სახელმწიფო მუზეუმი აწარმოებს აკად. შ. ამირანაშვილის ხელმძღვანელობით, შესაძლებელი გახდა უფლისციხის კლდე-

ში ნაკვეთ შიდა-ქალაქის ძირითადი მშენებლობის-დროის ქალაქ-გეგმარებისა და არქიტექტურის დადგენა, მისი შემდგომი აღდგენისა და მრავალრიცხოვანი გამოყენების სამშენებლო ფენების გამოყოფა.

მცირე რაოდენობის განათხარი მასალის მიხედვით, ადამიანის თავდაპირველი ყოფნა უფლისციხის კლდეებში ძვ. წ. XI—IX სს. დასტურდება, მაგრამ ამ დროის მშენებლობა და ხალხის აქ ყოფნის მიზეზი არ არის. გარკვეული.

უფლისციხის ძირითად მშენებლობას კლდეში ნაკვეთი ანსამბლი ეკუთვნის. იგი სამი ნაწილისაგან შედგებოდა და შეიცავდა იმ დროის განვითარებულ შიდა-ქალაქისათვის ყველა საჭირო ნაწილსა და კეთილმოწყობას (ზღუდე, თხრილი, რამდენიმე შესასვლელი, გვირაბი, წყალსადენი, ნახმარი წყლის გასაყვანი სისტემა და სხვა).

შიდა-ქალაქის ერთი პრინციპით წარმოებული გაშენება, თითქმის ყველა ნაგებობისათვის გამოყენებული ერთიდაიგივე რთული არქიტექტურული კომპოზიცია, მთელი ანსამბლის ერთიანი მხატვრული სტილი, დეკორისა და კლდის ზედაპირის დამუშავების იგივეობა უდაოდ ამტკიცებს უფლისციხის ერთდროულ მშენებლობას; განაშენიანობის თავისებურება, არქიტექტურის საზეიმო ფორმათა სიდიადე და გრანდიოზულ ანსამბლის კლდეში ამოკვეთის ფაქტი მის განსაკუთრებულ დანიშნულებას და სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობას ადასტურებს.

გაირკვა, რომ შიდა-ქალაქის მთელ ტერიტორიაზე აღდგენითი სამუშაოები უწარმოებიათ ამავე ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელ სამშენებლო წესებითა და მასალით, იმ ქალაქმშენებლობისა და არქიტექტურის პრინციპების და ფორმების მიხედვით, როგორც ძირითად მშენებლობისათვის იყო მიღებული.

მეორე სამშენებლო პერიოდი ქართლის გაქრისტიანების დროს ეკუთვნის. უკვე პირვანდელი მნიშვნელობა დაკარგულ უფლისციხეში, ქრისტიანობის გამარჯვების ნიშნად, იმ დროისათვის მიღებული ტიპის ეკლესია აღუმართიათ (დარბაზული გარშემოსავლელით) და, ალბათ, ზოგიერთი კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი გადაუკეთებიათ მათი დანიშნულების შეცვლასთან დაკავშირებით.

მიუხედავად იმისა, რომ წერილობით წყაროებში არაბობის დროს უფლისციხე აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქად არის ცნობილი, არქეოლოგიურმა გათხრამ არც დედაქალაქის არსებობის რაიმე ნიშანი მოგვცა და არც თუ ნაგებობის ნაშთი ან ფრაგმენ-

ტი — დამახასიათებელი იმ დროის ქართული არქიტექტურისათვის.

XIII—XIV საუკუნეების არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი დეკორით და ამ დროის კლდეში ნაკვეთ ძეგლების გეგმისა და ზედაპირის დამუშავების მსგავსად შესრულებულია ორი მცირე ეკლესიის კომპლექსი და ერთსვეტიანი დარბაზის გადაკეთება.

XII—XIII სს. ეკლესიის სარკმელის მოჩუქურთმებული ჩარჩოს ნაწილი და კარნიშის ქვები XVI ს. კედლებში იყო დატანებული. აგურის ზომისა და ფორმის მიხედვით ამავე ხანას ეკუთვნის დარბაზული ეკლესიის კაპიტალური რეკონსტრუქცია და ზღუდის კედლის აღდგენა.

უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი დარბაზები, ნანგრევების სამშენებლო მასალის გამოყენება და ზღუდით თავდაცვის შესაძლებლობა, როგორც ჩანს, ყოველთვის იზიდავდა მუდმივ მცხოვრებს თუ დროებით თავშეფარებულ ხალხს.

გათხრის შედეგად, შიდა-ქალაქის მთელი ტერიტორია მკიდროდ დაფარული აღმოჩნდა ფეოდალური ხანის სხვადასხვა დროის სახლების ნანგრევითა და კედლებით.

მათ შორის თვალსაჩინოდ გამოიყოფა გარკვეული მიზნით ერთდროულად წარმოებული მშენებლობა, ნაწილობრივ დანგრეულისა და რამდენჯერმე გადაკეთებულ შიდა-ქალაქის მთელი ტერიტორიის რეკონსტრუქცია სახლ-კარმიდამოებით, სოფლის შეურნეთა ხანგრძლივი ცხოვრებისათვის. ეს მშენებლობა ხასიათდება კლდის ანსამბლის რაციონალური გამოყენებით, მრავალ-ოთახიანი და ეზოიანი სახლების გეგმის დახვეწილი ორგანიზაციით და მათი სიდიდით. ანტიკური დროის კლდეში ნაკვეთი ყველა ღია დარბაზი ორ სართულად გაუყვიათ ხის კოჭებით. ქვემო ნაწილი მთავარ ოთახად გამოუყენებიათ, რომლის ფართობი წინ გამოწეული ქვის კედლებით გაუდიდებიათ. ამ ოთახის ბანზე ღია დარბაზის სივრცეში ლოჯი მოუწყვიათ მის წინ კი აივანი. ამ ოთახის ირგვლივ დანარჩენი ოთახები და დამხმარე სათავსოები უშენებიათ. ფართობის გადიდების მიზნით დაუნდობლივ უჭრიათ კლდეში ნაკვეთი საზეიმო დარბაზების კედლები. ამ ალბათ, XVI ს. სამშენებლო პერიოდის მაცხოვრებლებს ქვევით მამულები ჰქონიათ, სადაც კლდის ნიადაგში სამეურნეო სათავსოები გამოუკვეთიათ.

განათხარი მასალიდან ღირსშესანიშნავია დიდი ოსტატობით შესრულებული მინისაგან ჩამოსხმული ადრეანტიკური ხანის გემათენას გამოსახულებით.

მეორე არქეოლოგიური კამპანია ვარდციხეში (1960 წ.)

ინსტიტუტის შუასაუკუნეთა განყოფილება განაგრძობდა არქეოლოგიურ, არსებითად დაზვერვითს, თხრას ვარდციხის ნაქალაქარზე. კერძოდ, გაგრძელდა № 4 თხრილში ჯერ კიდევ გასულ წელს გამოვლენილი „ზღურბლიანი შენობის“ (B ნაგებობის) თხრა-წმენდა. ითხრებოდა ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, რომელიც გვიანდელ გალავანს გარეთ აღმოჩენილა მოქცეული. მსგავსად ნაგებობის ჩრდილო აღმოსავლეთი ნაწილისა, აქაც თვალნათლივ გამოიკვეთა გადამწვარი კირქვიანი ფენა, რომელიც ნაგებობის მთელ შიდა არეზე ვრცელდება, დაახლოებით 30—40 სმ სისქეზე. იგი მრავლად შეიცავდა თიხის ქურქლის ნატეხებს, რომელთაც აშკარად ეტყობათ ცეცხლში ყოფნის კვალი. წლებადღელი არქეოლოგიური მონაპოვარი (წითელლაკიანი ჯამის გვერდის ნატეხი, დაღარულგვერდიანი ამფორის ნატეხები) გვაძლევს დამატებით საბუთს ნაგებობის ხნოვანების ქვედა საზღვრად IV—V საუკუნეების მიჩნევისათვის.

„ზღურბლიანი ნაგებობის“ სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის გარშემოწმენდამ გამოკვეთა ნაგებობის გარეთა კუთხეები და გვიჩვენა, რომ მას არ ებმის მომიჯნავე ნაგებობის კედლები და ამდენად, იგი თითქოს განმხოლოებით არის გამოწვდილი ნაქალაქარის სამხრეთ ნაწილში. ამას გარდა, ქალაქს ირგვლივ შემოვლებული უძველესი თხრილის ფლატედან B ნაგებობამდე და გვიანდელი გალავნის მართობ გავლებულ საძიებო თხრილებს ნაქალაქარის იმ უბანში არ გამოუვლენია „ზღურბლიანი ნაგებობის“ თანადროული. უძველესი გალავნის რაიმე ნაშთი.

საკუთრივ ნაქალაქარის შიდა ფართობზე გავლებულმა მე-15 საძიებო თხრილმა გამოავლინა ნაგებობა, ჩანს, გვიანდელი, რომლის კედლები რიყის ქვითაა ნაგებო. იმ ნაგებობის სრულად გამოვლენის მიზნით ჩატარებულმა მუშაობამ მოიცვა მხოლოდ 60 კვ. მ ფართობი. ნაგებობის იატაკი წარმოადგენს აგურფენილს. მის გარდა, იატაკისთვის გამოყენებული ყოფილა ჰიდრავლიკური ხსნარის ფილები. ნაგებობის შემორჩენილი კედლებიცა და იატაკის

¹ ექსპედიციაში, ანგარიშის ავტორთა გარდა, მონაწილეობდნენ: უფრ. მეცნ. თანამშრ. არქიტ. კ. მელითაური; უმცრ. მეცნ. თან. თ. ბერაძე და ზ. ჰელიძე (გეოფიზიკოსი), უფრ. ლაბ. მ. გოჩიაშვილი და ზ. კალანდაძე.

ფენილიც მიწის ზედაპირიდან 50—60 სმ ღონეზე მდებარეობს. ამდენად კულტურული ფენა მიწის გვიანდელი სამუშაოების შედეგად დარღვეულია და მოპოვებული მასალის — უმთავრესად ადგილობრივი კერამიკის დათარიღება სიფრთხილეს მოითხოვს. ის კი მაინც ცხადია, რომ ფეოდალურ ხანაში ამ ნაგებობის მშენებლებს გვიანანტიკური ხანის ფენა დაურღვევიათ; ამას მოწმობს იატაკის დარღვეული ნაწილიდან მომდინარე წითელლაკიანი ჭურჭლის ძირ-გვერდის ნატეხები, რომლებიც IV—V საუკუნეებით თარიღდება. რაც შეეხება იატაკზე დასაფენად გამოყენებულ აგურებს, რომელთა ნატეხები რიყის ქვის წყობაშიც აღმოჩნდა, ჰიდრავლიკური ხსნარისაგან დამზადებული ფილის რამდენიმე ნატეხს და თხრილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში გამოვლენილ, კალორიფერის (?) მრგვალ აგურს, ისინი უფრო ადრინდელი, შესაძლოა, ძველი „როდოპოლისის“ დროინდელი ნაგებობიდან (აბანოდან?) მომდინარეობდნენ.

ნაქალაქარის ჩრდილო ნაწილში, უშუალოდ ფლატესთან გაჭრილმა თხრილმა გვიჩვენა, რომ იქაც ყოფილა ნაგებობანი. კერძოდ, გამოვლინდა რიყის ქვითა და კირით ნაშენი კედლის ნაშთი, რომელიც ქალაქის შიგნით მიემართებოდა. მოპოვებული მონაპოვარი მეტწილ თიხის ჭურჭლისა და სამშენებლო კერამიკის ნატეხებითაა წარმოდგენილი.

გრძელდებოდა საძიებო თხრს ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ადრე გამოვლენილი უძველესი გალავნის მიმართულების დასადგენად. გამოირკვა, რომ იმ გალავნის კედელი სწორხაზოვნად კი არ მიემართება ფლატემდე, არამედ მისგან 50-ოდე მეტრის მანძილზე კუთხეს ჰკრავს და ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს იმგვარად, რომ „ბარბალეს“ ეკლესია არა მარტო გვიანდელი, არამედ უძველესი გალავნის გარეთაც რჩება. ეკლესიის ზომა, გეგმა და ახლახან აღნიშნული გარემოება საეკვოდ ხდის მის მიჩნევას ვარდციხე-„როდოპოლისის“, ეგრისის ანუ ლაზიკის ერთ-ერთი საეპარქიო ცენტრის ძირითად ტაძრად. ჩანს, სათანადო ნაგებობის აღმოჩენა მომავლის საქმეა.

ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდგარი, გალავანზე მიდგმული აგურისსარტყლიანი ნაგებობის რაგვარობის დადგენა სამუშაოს დიდი შრომატევადობის გამო, უმთავრესად მექანიზმების გამოყენებით წარმოებდა. გაირკვა, რომ ნაგებობის სამხრეთი კედლის ქვედა ფენაც, მსგავსად ჩრდილო კედლისა, ხასიათდება აგურის სარტყლით, მაგრამ კონსტრუქციულად განსხვავდება ამ უკანასკნელისაგან. თვით ნაგებობა კოშკს არ უნდა წარმოადგენდეს.

გალავანს შიგნით, აგურისსარტყლიანი ნაგებობის გასწვრივ ჩატარებულმა თხრამ გვიჩვენა, რომ იგი შვეული „ნაკერი“ უნდა უკავშირდებოდეს უფრო გვიანდელი გალავნის კომპლექსს. ნაგებობის ხნოვანების საკითხი ჭერ-ჭერობით გაურკვეველი რჩება.

განზრახული მასშტაბით ვერ განზორციელდა გათხრა ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც უძველეს ნაგებობათა ნაშთებთან უნდა გვეკონდეს საქმე. ახალი სასაფლაო იქ დიდ ტექნიკურ დაბრკოლებას უქმნის ექსპედიციის მუშაობას. მსგავსი ვითარება გვაქვს ნაქალაქარის შუა უბანშიც. ეს გარემოება დიდად აძნელებს ნაქალაქარის უძველეს ნაგებობათა გამოვლენის მიზნით თანამედროვე გეოფიზიკური მეთოდების მოხმარებასაც. სხვა მხრივ, იმ მეთოდების — კერძოდ, არქეომაგნიტურის — გამოყენების მიზნით ექსპედიცია აწარმოებდა სამშენებლო კერამიკის ნიმუშების ზუსტ ფიქსაციას. აღნიშნული მასალა, სპეციალური ღამუშაების შემდგომ, ალბათ თავის სიტყვას იტყვის ნაქალაქარის გარკვეული უბნების ნაგებობათა ხნოვანების თვალსაზრისით.

გათხრით სამუშაოებს გარდა ექსპედიცია აწარმოებდა ზვერვან ვარდციხის მიდამოებში. მომავალში ამგვარი მუშაობის ფართოდ გაშლა ნათელს მოჰფენდა ვარდციხის გაქალაქების მიზეზების საკითხს, გამოავლენდა სამაროვანს და ა. შ., რაც შეეხება საკუთრივ ნაქალაქარს, აქ შემდგომი მუშაობა უთუოდ ფართო, დიდი მასშტაბის გათხრის სახით უნდა წარიმართოს.

6. უზრელიძე. ჯ. ამირანაშვილი

მარტაზისხევის 1900 წლის ექსპედიციის მუშაობის შედეგი

მარტაზისხევის ანუ სანგრისხევის შესართავთან, ბაქან ნავთსადენთან (მცხეთის რაიონი) მდებარე ტერიტორიაზე არაერთი არქეოლოგიური ძეგლია აღმოჩენილი (1902 წ. თაყაიშვილმა გათხარა აღრეფეოდალური ხანის ქვისსამარხები; 1946 წ. არმაზისხევის ექსპედიციის რაზმმა გაწმინდა ოთხი, ფრიად საყურადღებო ნივთების შემცველი, VI—VII სს. ქვისსამარხი; 1951 წ. შემთხვევით აღმოჩნდა VI ს. ქვისსამარხი და ა. შ.). ბოლო დროის ნამუშევართაგან საყურადღებოა 1963 წ. მთა-ქართლის ექსპედიციის რაზმის მიერ გათხრილი IV—V სს. ქვისსამარხები და სამეურნეო ნაგებობათა ნაშთები. 1967 წ. მარტაზისხევის შესართავთან მარცხენა ნაპირას ბორცვზე გაითხარა ჭერ შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხები, ხოლო შემდეგ — შუასაუკუნეთა არქეოლოგიის განყოფილების ექს-

პელიცამ გათხარა-39 ქვისსამარხი (რომელთაგან 37 მიეკუთვნება IV—V სს, ხოლო 2 — VI—VII სს.). მიუხედავად იმისა, რომ აქ აღმოჩენილ ძეგლებს გარკვეული წელიწადი შეაქვთ როგორც მარტაზისხევის. ისე საერთოდ მცხეთისა და ქართლის ნივთიერი კულტურის ისტორიის შესწავლის საქმეში, ისინი უკლებლივ მაინც გარკვეულ ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოში ექცევიან და გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანით შემოიფარგლებიან. ამ მხრივ 1969 წლის განათხარა მნიშვნელოვანი სიახლე შემოიტანა და მცხეთის ამ უბნისათვის უცნობი, ადრეული ხანის ძეგლებიც გამოავლინა.

საანგარიშო წელს გრძელდებოდა მარტაზისხევის პირას მდებარე ბორცვზე 1967 წელს გამოვლენილი სამაროვნის თხრა. ბორცვი (ზომა 55×55 მ) დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, ითხრებოდა მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი და შუა ნაწილი.

გათხრილი ოცი სამარხიდან ჩვიდმეტი ქვისსამარხი ეკუთვნის ადრეფეოდალურ ხანას (თორმეტი — IV—V სს., ხუთი კი VI—VII სს). ეს სამარხები ზედმიწევნით მსგავსია 1967 წელს გათხრილი სამარხებისა. ქვისსამარხთა კედლები ნატეხი ქვებით და თიხამიწით არის ამოყვანილი და გადახურულია სამ-სამი დიდი ფილაქვიძე უმეტესობა საოჯახო სამარხებია და უკლებლივ ყველა ქრისტიანული წესითაა დაკრძალული. სამარხში აღმოჩენილმა ნივთებმა მაინც და მაინც ბევრად არ შეავსო 1967 წ. მონაპოვარი.

საყურადღებოა, რომ ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, აღნიშნული გვიანდელი სამარხების გვერდით და თითქმის იმავე სიღრმეზე აღმოჩნდა რამდენიმე უფრო ადრინდელიც. გაითხარა ერთი ქვევრსამარხი, რომელიც, მიუხედავად ინვენტარის მცირერიცხოვნებისა (აღმოჩნდა მხოლოდ რამდენიმე ოქროფერილი მინის მძივი) კარგად თარიღდება სამარხის ტიპის მხედვით დ. წ. I!—I სს. ბორცვის აღმ. ნაწილში აღმოჩნდა ორი ბავშვის სამარხი, თხელი ფიქალით ნაგები. სამარხები დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთით. თითოეულში თითო ბავშვის ჩონჩხი ესვენა, მოკუნტვით. ერთში (მე-40 ქვისსამარხში) აღმოჩნდა შავპრიალა თიხის ყელძაბრიანი, ძირწვეტიანი ჭურჭელი და მინის მძივები. ჭურჭელი ანალოგიათა მხედვით დ. წ. IV—III სს. თარიღდება. ზოგადად ამავე დროს მიეკუთვნება 42-ე ქვისსამარხი, რომელშიც უაღრესად საინტერესო ნივთები აღმოჩნდა (ოქროს მოცვარული საყურეები, ეგვიპტური მინის სკარაბეი, გაურკვეველი დანიშნულების ძვლის ნივთი, რომელზედაც ამოკაწრულია სახლი და ფასკუნჯი, მინის სხვადასხვაგვარი მძივები, ბრინჯაოს ზანზალაკები, ბრინჯაოს ზურგ-შედრეკილი სამაჯურები და სხვ.).

ზემოაღწერილ სამარხთა ძირში აღმოჩნდა რაღაც შენობის რიყის ქვებით მოფენილი იატაკი (3×1,5 მ.), რომელიც აქა-იქ დარღვეული იყო გვიანდელი სამარხების ჩაქრის დროს. იატაკზე იu siliu აღმოჩნდა ორი საკინძის თავი, ბრინჯაოსი, გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი.

ამრიგად, 1969 წელს მარტაზისხევის შესართავთან წარმოებულ იქნა შედეგად გაირკვა, რომ სამაროვანი წარმოადგენს მრავალფენოვან ძეგლს. უძველესი არის გვიანბრინჯაოს ხანის ნაგებობის ნაშთი, ხოლო უახლესი—IV—VII სს. ქვისსამარხები, აღსანიშნავია, რომ ძვ. წ. ბოლო საუკუნეთა სამარხები პირველად აღმოჩნდა მცხეთის ამ უბანზე.

რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე. ლ. ასათიანი

ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1960 წ. მუშაობის ანგარიში

1969 წელს ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია სავალე კვლევა-ძიებას აწარმოებდა რამდენიმე ადგილას.

1) ერწოს სოფელ მაგრანეთში, ქუშანაანთ გორაზე, დასრულდა V—VII საუკუნეთა დიდი საცხოვრებელი ნაგებობის თხრა, რომელიც 1966 წელს იყო წამოწყებული. სულ გაითხარა 1 000 კვ. მ. ფართობი, რის შედეგადაც გაშიშვლდა არა მარტო საკუთრივ საცხოვრებელი ნაგებობის ყველა სათავსო, არამედ ერთი მცირე დამხმარე ნაგებობაც, რომელიც აღმოსავლეთიდან ეკვროდა ძირითადს. საბოლოოდ გაირკვა, რომ რამდენადმე უფრო ძველი ყოფილა შენობის სამხრეთი ნახევარი, რომელიც გეგმით კვადრატს უახლოვდებოდა. აქ შუა ადგილი უჭირავს დიდ, სწორკუთხა ოთახს. რომელსაც სამი მხრივ გარს ერტყმის შედარებით მცირე და ვიწრო სენაკები. რაც შეეხება ნაგებობის ჩრდილო ნაწილს, იგი წარმოქმნილი ჩანს სახლის გაფართოების შედეგად, ამიტომ ნასახლარის ჩრდილო ნახევარი თითქოს არც შეესაბამება შენობის საერთო გეგმას. გარდა ამისა, ნაგებობის იმავე ნაწილში შეიმჩნევა გადაკეთების ნიშნებიც. მაგრამ ყოველივე ეს (ე. ი. მოგვიანებით შენობის გაფართოება და გადაკეთება) მომხდარი იმ მძვინვარე ხანძრამდე, რომლის შემდეგაც, ჩანს, საცხოვრებელი ნაგებობა აღარ განახლებულა.

თხრის დროს თითქმის ყველგან ჩნდებოდა კრამიტის ნატეხები, მაგრამ განსაკუთრებით უხვად იყო იგი ჩახვავებული შენობის ჩრდილო ნახევარში, სადაც, ეტყობა, ჩაქცეულა სახლის სახურავის დიდი ნაწილი. თიხის ჭურჭლის ნატეხებს შორის განსაკუთრებით უხვად არის წარმოდგენილი სამზარეულო კერამიკა — დიდრონი ღერგები, სხვადასხვა ზომის ქოთნები, სადღვებელი, კოჭბები. საყურადღებოა, რომ სამზარეულოდ მიჩნეულ მე-5 ოთახში, სადაც კერის ნაშთები დადასტურდა, თავმოყრილი იყო ადგილზევე ჩალეწილი დიდძალი სამზარეულო ჭურჭელი. ამათგან ერთ, შემთხვევით გადაარჩენილ ხელადაში შემონახული აღმოჩნდა ტყის ხილის — მაქალოსა და პანტის ნაშთები. იქვე, ნახანძრალი ფენის ქვეშ, იატაკის დონეზე, მე-5 სენაკის ჩრდილო ნაწილში აღმოჩნდა ბიზანტიის კეისრების კონსტანტინე II (641—668 წწ.) და კონსტანტინე IV „პოგონატის“ (668—685 წწ.) ვერცხლის 4 მონეტა.

ს. მაგრანეთი. საცხოვრებელი ნაგებობის ნაშთი.

გორის ნამოსახლარი განადგურებულა VII საუკუნის 80-იან წლებში, შესაძლოა, ხაზართა ერთ-ერთი გამანადგურებელი ლაშქრობის დროს.

2) ნაყოფიერი გამოდგა თხრა სოფ. თრანის ჩრდილო ნაწილში, სადაც ჯერ კიდევ 1967 წელს იყო მიკვლეული ვრცელი სამაროვანი. ამ სამაროვნის შუა ნაწილში 1969 წელს გაითხარა ადრეფეოდალური ხანის 4 სამარხი. მათ შორის სამი შირიმის ფილებით იყო ნაგები, ხოლო ერთი — ქვიშაქვის ბრტყელი ქვებით. სამარხებში, გარდა ადრეფეოდალური ხანისთვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი ინვენტარისა (ბრინჯაოს საკინძები, მინის მძივები, მშვილდსაკინძი და სხვა), აღმოჩნდა ორი თავისებური საკინძი, რომლებსაც აქვთ გრანატის თვლებით შემკული ოქროს მო-

ძრავი თავები და ბრინჯაოს ღეროები. მათთან ერთად აღმოჩნდა კიდევ ერთი საკინძის მრგვალი თავი ოქროსი, რომელიც დაფარულია მილაკისებრი „ხორკლებით“. ამ საკინძს ღერო რკინისა უნდა ჰქონოდა. ამ ნივთებს აშკარად ეტყობათ მჭიდრო კავშირი გვიანანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის, არქეოლოგიურად უკვე კარგად ცნობილ ტრადიციებთან. ეს კი საშუალებას გვაძლევს თრანში გათხრილი ქვისსამარხები ადრეფეოდალური ხანის შედარებით ადრეულ საფეხურს მივაკუთვნოთ.

3) გარდა ამისა, იმავე თრანში გაითხარა სოფლის სამხრეთით, „ოდინანთ ნასახლარზე“ მდებარე სათუნე სახელოსნოს ნაშთი, სადაც აღმოჩნდა შუაფეოდალური ხანის ქურები. ქურები ნიადაგის პლანტაჟის დროს ძალიან დაზიანებული იყო, მაგრამ მაინც შევძელით ერთი შედარებით მოზრდილი ქურის მოცულობისა და მასთან დაკავშირებული თიხის ნაწარმის ხასიათის გარკვევა. მონაპოვარში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს თიხის სამფეხა სადგარები, რომლებიც ქურაში გამოუწვავ ჭურჭლებს შორის „ტიხრებად“ იხმარებოდა.

4) თ ი ა ნ ე თ შ ი რაიონული ცენტრის ჩრდილო-დასავლეთ განაპირას მომადლო ბორცვზე მდებარე „თიანეთის ცხრაკარაზე“ ჩავატარეთ საცდელი თხრა. თიანეთის ცხრაკარა მკვლევართა მიერ გაიგივებულია კახეთის მეფე კვირიკე დიდის მიერ ნაგებ ბოდოჯის სასახლესთან და ითვლება XI საუკუნის დასაწყისის ქართული ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვან ძეგლად.

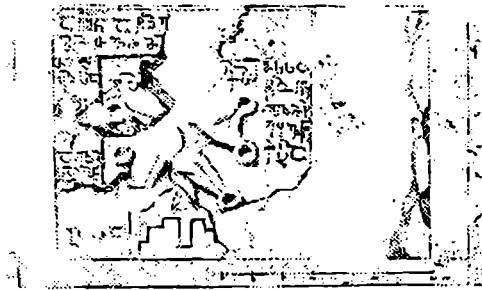
საცდელი თხრილები, რომლებიც გაჭრილ იქნა ყველაზე დიდ ნაგებობათა შიგნით, ძალზე ღარიბი გამოდგა არქეოლოგიური მასალით. თანაც ჩანს, რომ „ცხრაკარა“ არ წარმოადგენს მრავალფენიან ძეგლს. კულტურული ფენის ასეთი სიღარიბე მიგვითითებს რომ აღნიშნულმა სამოსახლომ იარსება მცირე დროს.

თიანეთის ცხრაკარას ნანგრევთა გასუფთავება და დაცვა მაინც საშური საქმეა, რადგან იგი მოუვლელია და იქიდან ახლაც ეზიდებიან სამშენებლო მასალას.

ამასთანავე საანგარიშო პერიოდში ექსპედიცია აწარმოებდა ერწო-მცხეთის დამაკავშირებელი გზების შესწავლას.

აფხაზეთის სამეფოს უცნობი ძეგლები სოფ. ხუაფში
(აფხაზეთის ასსრ გუდაუთის რ-ნი)

1966 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში სოფ. ხუაფის მცხოვრებლებმა მეროდ ვოებამ და არსენ ანჭვამბა ჩამოიტანეს წარწერიანი ფილაქვის ნატეხები. როგორც გამოიკვია, ეს ფილაქვა მთლიანად კვადრატს წარმოადგენდა. მასზე გამოყვანილი ასომთავრული ქართული წარწერა იუწყება ტაძრის აგებას „მეფობასა გიორგისა“ და თავდება წმ. ნიკოლოზისადმი ვედრებით. ეს გარემოება გვაპარაუდებინებს, რომ ტაძარი ხსენებული წმინდანის სახელობაზე ყოფილა აგებული, ხოლო ფილა ტაძრის ფასადის პერანგის ნაწილს წარმო-

ფილაქვა ხუაფიდან.

ადგენდა, ფილაქვის შუა, ჩაღრმავებული ნაწილი მთლად უკავია კვარცხლებეკზე შეყენებულ ჯვარს. წარწერა პალეოგრაფიულად ეკუთვნის X საუკუნეს, რაც ფილაქვაზე გამოსახულ ჯვრის სტილისტური ანალიზითაც მტკიცდება, ძეგლის ასე დათარიღება საშუალებას გვაძლევს, დავაზუსტოთ მასში მოხსენიებული მეფე გიორგის პიროვნება.

X საუკუნეში იგი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ გიორგი II (929—957 წწ.), აფხაზეთის მეფეთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი პიროვნება, ხოლო თუ ეს ასეა, წარწერის ქვედა რამდენიმე ბუნდოვანი პწკარიც გაგებული უნდა იქნას, როგორც მოხსენება ამ მეფის ასულის გურანდუხტისა, რომელიც იყო ტაო-კლარჯეთის მფლობელის გურგენ ბაგრატიონის მეუღლე და ბაგრატ მესამის. გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის, დედა.

ფილაქვაზე ამოკვეთილმა სამშენებლო წარწერამ უფლება მოგვცა გვეგულისხმა მისი აღმოჩენის ადგილას თვით ტაძრის ნაშთების არსებობა. ეს აზრი დადასტურდა ადგილის დათვალიერების

დროს. როდესაც ხშირ ბარდებში გამოჩნდა შენობის ნანგრევი. თითქმის მთლიანად, 2,5—3 მეტრ სიღრმეზე მიწით დაფარული.

გაწმენდილი ძეგლი მდებარეობს სოფ. ხუაფის უბნის ალციფსრას ფარგლებში. იგი წარმოადგენს ერთნაიან დარბაზულ ეკლესიას, რომელსაც სამხრეთიდან უფრო გვიანდელი მინაშენი აქვს. ფასადები მოპირკეთებულია წმინდად თლილი და გულმოდგინედ მორაგებული ქვებით. შიგნით კედლის ნაღესობას მოხატულობის კვალი ეტყობა. ნაგებობის გეგმა, პროპორციები და არქიტექტურული „გადაწყვეტა“, აგრეთვე მრავალი დეტალი პარალელურ პოლობენ X ს. ზოგიერთ ძეგლში (მაგ., დარკვეთში), ხოლო ცალკეული — ჩანს, ნამდვილად ადგილობრივი წარმოშობის — მომენტებისათვის შესაფერისი პარალელების მოძებნა არ ხერხდება.

ძეგლის წმენდისას აღმოჩნდა ნივთიერი კულტურის სხვადასხვა ნაშთი: თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რკინის საგნები და სხვა. მათ შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ბრინჯაოს საცეცხლურის ნატეხი და ვერცხლის მცირე ხატი. XI საუკუნისა, რომელზედაც ერთობ მაღალი რელიეფით არის გამოსახული ტახტზე მჯდომარე ღვთისმშობელი, რომელსაც კალთაში მაკურთხეველი ყრმა უზის.

ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ ძეგლის გაწმენდასთან ერთად იმავე რაიონის უფრო მაღალ ნაწილში (ამბარას მთის ტყიან ფერდობზე) გამოვლინდა ნაშთები კიდევ ერთი ტაძრისა, რომელიც თითქმის მთლიანად დაფარული იყო მიწით და ემსგავსებოდა ჩვენ მიერ გაწმენდილს.

ეს მეორე ძეგლი მდებარეობს სოფ. ხუაფის ჩრდილოეთით, 4—5 კმ-ზე. იგი გამოვლენილ იქნა 1967 წელს, იმ სოფლის მცხოვრებთა, კუასტა ხაშიგისა და მიროდი გოყბას დახმარებით. წყაროს, ქვის წყობის ნაშთებისა (ე. წ. აცანგურის) და საკირეს ნაშთების არსებობა ძეგლის მაზლობლად მიგვანიშნებენ, რომ წინათ იქ სამოსახლო ყოფილა.

ეს ძეგლიც წარმოადგენს დარბაზული ტიპის ეკლესიას. ის ნაწილი, რომელიც უკავია საკურთხევილიან აბსიდას, თვითონ აღმოჩნდა ძალიან პატარა ადრეული ეკლესია საკურთხევილიანი აბსიდიტურთ, რომელსაც აქვს თავისი, კედელთან მიდგმული ტრაპეზი. დროთა ვითარებაში მისთვის დასავლეთიდან მიუშენებიათ ახალი დარბაზული, სამკარიანი ნაწილი, ხოლო ძველი პატარა ეკლესია მთლიანად უქცევიათ ღრმა აბსიდად და შიგ დაუდგამთ ახალი ტრაპეზი.

პირველადი ეკლესიის კედელთა წყობა ამოყვანილია ტლანქად თლილი ქვებით, რომელნიც მეტწილ სწორკუთხა კვადრებს წარმოადგენენ. ასევეა შემოსილი ეკლესიის კედლები შიგნით. ეს წყობა განკუთვნილი იყო შელესვისათვის და ნალესობის ნაშთები შემორჩენილიც არის.

ნაგებობას აქვს ორსაფეხურედი ცოკოლი. მინაშენის კედელთა წყობა ძლიერ განსხვავდება ძირითადი ეკლესიის კედელთა წყობისაგან: ქვები ძალიან ტლანქად არის მოჭრილი, დიდ-პატარაა, წყობაში არ არის დაცული რიგების, ჰოროზონტალობა. ასევე განსხვავებულია ცოკოლი. ძირითადი ეკლესიის კონქი და თალები ნაგებია შედარებით მსუბუქი მასალით, შირიმისაგან. იმავე ქვისაგან არის გამოთლილი აფსიდის სარკმლის საპირე. ძირითადი ეკლესიის გრძივ კედელთა ტორსები გადაკეთების შემდეგ ქცეულა აფსიდის განიერ, რამდენადმე დამრეც მკლავებად, აბსიდის ორივე მხარეს ასეთი დაცერება უეჭველად განზრახ იყო შექმნილი, ერთი შენობის მეორეში გადასვლის შთაბეჭდილებას აძლიერებდა.

ძეგლის გაშენდისას აღმოჩნდა ნაშთები ქვევრებისა (რომლებიც ასრულებდნენ რეზონატორების მოვალეობას) და VII—XI სს.-თა სხვადასხვაგვარი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები; ნატეხები სარკმლის მრგვალი ლურჯი მინისა, რომელნიც სპეციალისტების ნ. უგრელიძისა და მ. ჩხატარაშვილის დასკვნით მიეკუთვნებიან VIII—IX სს. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ძეგლის ჩუქურთმიანი ფირფიტის ნატეხების აღმოჩენა (ეს პირველია აფხაზეთის ავტ. რესპუბლიკაში), რომელზედაც არის ვაზის ლერწის სტილიზებული ბარელიეფური გამოსახულება. ფირფიტა შეიძლება მიეკუთვნოს ადრეულ შუასაუკუნეებს და ადგილობრივ იყოს ნაკეთები.

დასავლეთის კარის ზღურბლთან აღმოჩნდა შვლის რქები. ისინიც წარმოადგენენ მონადირეთა შენაწირავს, რაც ჩვეულებრივ უკავშირდება წმ. გიორგის კულტს, რომელმაც დაიმკვიდრა ნადირობის წარმართული ღვთაების ფუნქციაც. ეს საშუალებას გვაძლევს შესწავლილი ეკლესიის პატრონად სწორედ ეს წმინდანი ჩავთვალოთ.

სარკმლის მინის ნატეხები, რომლებიც მინაშენის გარე კედელთან აღმოჩნდა, ამ ნაგებობას ათარილებენ VIII—IX სს.-ით, ხოლო პირველადი ეკლესია შეიძლება მიეკუთვნოს უფრო ადრინდელ ხანას.

ხუაფის ტაძრები, თავისთავად საინტერესო არიან, როგორც შუასაუკუნეების, აქამდე სრულიად უცნობი ძეგლები. ამას გარდა, ისინი განსაკუთრებულ ინტერესს იმით იწვევენ, რომ მდებარეობენ

მთიანი აფხაზეთის იმ კუთხეში, რომელშიც მსგავსი ნაგებობანი აქამდე არ ყოფილა ცნობილი და იმითაც, რომ ისინი მიეკუთვნებიან ძეგლებით არც ისე მდიდარ ხანას აფხაზეთის სამეფოს არსებობისა. ამასთანავე, ერთ-ერთ ამ ძეგლთაგანს აქვს კიდევაც წარწერა, რომელშიც იხსენიება იმდროინდელი ცნობილი პიროვნება.

ბოლოს, ის გარემოება, რომ სოფ. ხუაფში არსებობს ტოპონიმი „ხუნინა“, რაც ნიშნავს „ხუთ საკურთხეველს“, შესაძლოა, ნებას გვაძლევს ვივარაუდოთ იქ კიდევ სხვა ანალოგიური ძეგლები.

პ. ზაქარაია, ვ. ლემვინაძე

არქეოლოგიური გათხრები ჭაქვინჯასა 1960 წ. და გულავაში

ორ ზემონტსენებულ პუნქტში მუშაობდა ს. ჯანაშიას სახელობის საქ. სახ. მუზეუმის ფეოდალური პერიოდის მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილების ექსპედიცია.

ჭაქვინჯაში (ზუგდიდის რ-ნი) მიმდინარეობდა დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი დიდი ციხე-სიმაგრის გათხრები, რომლის ციტადელში გასულ წელს გამოვლინდა პალატის ნაშთები ორი სწორკუთხა შიდა სვეტითა და შესანიშნავი მოპირკეთებით. წელს პალატის ახალი დეტალები გამოჩნდა. იგი უნდა იყოს კარიბჭის ან აივნის ნაწილები, რომელიც სამი მხრით ეკვროდა ნაგებობას. გაგრძელდა, აგრეთვე, დარბაზული ტიპის ეკლესიის გათხრები, ორივე ძეგლი განეკუთვნება განვითარებულ ფეოდალურ ხანას. ციხე-სიმაგრის ციტადელი კი თავისი ოთხი კოშკით მრავალფენოვან ძეგლს წარმოადგენს, რომლის უძველესი ნაწილი გვიანანტიკური ან ადრეფოდალური ხანისაა. ამავე წელს ციტადელში გაითხარა კიდევ ერთი დიდი საცხოვრებელი ნაგებობის ნაშთი, რომელიც გვიანფეოდალურ ხანას განეკუთვნება და ხსენებულ პალატს ემიჯნება. ამ ნაგებობის შიგნით აღმოჩნდა მიწაში ჩაფლული ქვევრები. დადგინდა აგრეთვე ქვედა ციხის გვერდის კონტურები, რომელიც ციტადელს ჩრდილოეთიდან ეკვროდა.

ციტადელის კულტურული ფენა არეულია. მასობრივი არქეოლოგიური მასალა ძირითადად წარმოდგენილია სამშენებლო კერამიკისა და თიხისა და მინის ჭურჭლის ფრაგმენტებით. კერამიკულ ნატეხებში ჭარბობს დასავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელი ნიმუშები, რომელთა თავისებურება მკვეთრად გამოხატული

დოქების ღარებიან სახელურებში. ძალიან ბევრია ქვევრის მასიური, ამფორის მსგავსი ძირები. ასეთი ქვევრის ერთ ნატეხზე შემორჩენილია მისი დამამზადებელი ოსტატის სახელი „ესტატე“. კერამიკიდან გამოიყოფა მოჭიქული ჭურჭელი, რომელშიც ორი ქრონოლოგიური ჯგუფი შეიმჩნევა: XI—XIII და XVI—XVIII სს. მოჭიქულის ფრაგმენტებში გამოირჩევა როგორც აღმოსავლურ-ქართული წარმოების ნიმუშები, ასევე ჯერჯერობით დაუდგენელი ცენტრების პროდუქცია.

ციხე ქაქიანო.

გვიანფეოდალური ჭიქური კი ძირითადად ირანული წარმოშობისაა.

დანარჩენ მონაპოვრებში უნდა აღინიშნოს იმპორტული ფაიანსისა და ჩინური სელადონების ნიმუშები, თურქული მონეტებისა და ორნამენტირებული თიხის ყალიბები, ისრისპირები,

კანკელის ფრაგმენტები, ვერცხლის ხატის მოჭედილობის ფრაგმენტები, წმ. გიორგის გამოსახულებიანი ვერცხლის ხატის მოჭედილობა, ბეჭედი-საბეჭდავი, რომელზედაც იკითხება გვარი „ასათიანი“ და ა. შ. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ადრეანტიკური პერიოდის შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხი.

ქაქიანოში წარმოებდა ინტენსიური დაზვერვითი სამუშაოებიც, რომლის შედეგებია: სოფ. სკურში მცირე ზომის, გვიანანტიკური პერიოდის სათვალთვალო კოშკის გაწმენდა და ფიქსაცია; ადრეფეოდალური ხანის მარმარილოს დეტალების გამოვლენა მოგვიანო ხანის ეკლესიებში და ა. შ.

სოფ. გულდავაში (გალის რაიონი), სადაც გათხრები დაიწყო მხოლოდ იმ წელს, გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური წერილობითი წყაროების მიერ მოხსენებული ზიგანოსი ლოკალიზდება. აქ ჯერ რომაული გარნიზონი იდგა, შემდეგ კი — VII—IX სს. — მდებარეობდა ეგრისის (ლაზიკის) საკათალიკოსოს ერთ-ერთი საეპისკოპოსო კათედრა. გათხრები აქ ჯერჯერობით ძირითადად სადაზვერვო ხასიათისა იყო. დადგენილ იქნა ძეგლის საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია, რომელზედაც ინტენსიური კულტურული ფენების მქონე მონაკვეთები გაფანტულია და, როგორც წესი, პატარა ბორცვებითაა წარმოდგენილი. კულტურული ფენები

გვიანანტიკური და შედარებით უფრო ახალი პერიოდისაა. გვიანანტიკური პერიოდის მასალაში არის რომაული მონეტები, შინის კურკლის ნატეხები, ამფორების, წითელლაკიანი თეფშების, სამზარეულო კურკლისა და სამშენებლო კერამიკის ფრაგმენტები.

გვიანანტიკური ფენის ქვეშ არის მარილის წარმოებასთან დაკავშირებული უამრავი ნატეხის ფენა. იგი წარმოდგენილია ზღვის წყლიდან აორთქლების შედეგად მარილის მიღებისათვის განკუთვნილი ფართე სწორკუთხა კურკლის ფრაგმენტებითა და ორკაპა კერამიკული საყრდენებით.

ამ წელს დასრულდა მხოლოდ მდ. ოქუმის მიერ ჩამოშლილი, შვერილაფსიდიანი დარბაზული ტიპის ძველი ეკლესიის ნანგრევების გაწმენდა. ეკლესიიდან გადარჩენილია მხოლოდ საძირკვლის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე და შიდა საძვლე.

ბ. ლომთათიძე, ო. ტყეშელაშვილი, ვ. ართილაყვა

მესამე კამპანია თბილისის დედაციხეზე (1969 წ. შემოდგომა)

თბილისის დედაციხეზე 1968 წლის უნებური, ტექნიკური სიძნელით გამოწვეული ხარვეზის შემდეგ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის და თბილისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციამ 1969 წელს იმუშავა ორი თვის განმავლობაში. მთლიანად გაიწმინდა ადრე — პირველი კამპანიისას, 1966 წელსვე — აღმოჩენილი ტაძრის ნანგრევი და მის დასავლეთით მდებარე ფართობი, 20×8 მ.

თხრის შედეგები მოკლედ შემდეგნაირად შეიძლება შეჯამდეს:

1. ტაძრის დასავლეთ ფასადზე გამოვლინებულმა ახალმა, კარგად შემონახულმა ნიშებმა და კარ-სარკმელთა პილასტრებმა კიდევ ერთხელ დაუკრეს კვერი ადრევე გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ტაძარი XII—XIII საუკუნეებში აგებული გუმბათიანი ნაგებობაა და ზოგადად თბილისის მეტეხის ტაძრის თანადროულ ძეგლს წარმოადგენს.

ტაძრის შიგნით ბოლომდე გაწმენდამ დაადასტურა აგრეთვე

¹ ექსპედიციაში, ანგარიშის ავტორთა, ხელმძღვანელთა გარდა მონაწილეობდნენ: ინსტიტუტიდან მ. მიწიშვილი, ნ. მამაიაშვილი, მ. ჩხატარაშვილი და თ. არჩვაძე, მუზეუმიდან კი ნ. გოძიაშვილი, მ. ბოქოლიშვილი, ზ. მკვდლიშვილი და ლ. ნებიერაძე.

ადრინდელი ვარაუდი, რომ ეკლესია XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა დანგრეულიყო. ჩანს, მაშინვე გაუჭრიათ მისი ნახევარწრიული საკურთხეველი და იქიდან უვლიათ შენობაში, რომელსაც თითქოს რაღაც სამხედრო დანიშნულებაც კი მინიჭებია. იმავე ხანაში ქვა-ტალახითა და აგურით ამოუშენებიათ სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კარები.

რაც შეეხება ტაძრის დასავლეთ ფასადს, იგი დაუფარავთ აგურისა და დუღაბის მყარად ნაშენი კედლით, ხოლო სივრცე ბუნებრივ კლდესა და ტაძრის ამ ფასადს შორის შეუვსიათ მიწითა თუ სხვადასხვა დროის ნაგვით და ამგვარად შეუქმნიათ შემაღლებული მოედანი, რომელზედაც დაუდგამთ აგურით ნაშენი აბანო. ეს უკანასკნელი ნაწილობრივ ზედ ადევს ტაძრის მთავარ დასავლეთ კარს, რომელიც დაუქმებულ-ამოქოლილია.

2. გამოვლინებული აბანოსგან დღემდე მოაღწია მისი იატაკის ნაწილმა, საცეცხლე განყოფილებამ და კანალიზაციამ. აღნაგობით ეს აბანო ემსგავსება თბილისშივე, ერეკლე II მოედანზე, როსტომ ქართლის მეფის სასახლის მცირე ნაშთებს შორის შემორჩენილ აბანოს, რომელიც XVII ს. პირველ ნახევარშია აგებული; აგრეთვე გრემის ნაქალაქარში გათხრილ იმდროინდელ აბანოსა და კუხეთის რუსთავის ციხეზე იმავე ხანებში აგებულ (ერეკლე I მიერ) აბანოს. მიუხედავად გეგმის მხრივ მსგავსებისა, თბილისის დედაციხის აბანო აგებული უნდა იყოს მოგვიანებით, როდესაც იქაური ტაძარი სავსებით დანგრეულა, დაუზოგავად გადაუკეთებიათ და აბანო, როგორც ითქვა, ნანგრევზე დაუფუძნებიათ.

ეს შეიძლებოდა მომხდარიყო მას აქეთ, რაც, XVII საუკუნეში, როსტომ მეფემ თბილისის ციხე სასახლითურთ გადასცა სპარსელებს. მაგრამ თან ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, თბილისის „მაღალი ციხის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია“ ჯერ არ ჩანს დანგრეული XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ აბანო აშენებულია ტაძრის დანგრევის შემდეგ, რაც ვახუშტი ბაგრატიონის რუსეთში წასვლის მომდევნო დროში უნდა ვიგულისხმოთ.

3. დედაციხის ტაძრის შიგნით წმინდისას მოპოებული ნივთები ასე ჯგუფდება: კერამიკა (კერძოდ ფაიანსიც), მინა, ლითონის საგნები, ცხოველთა ძვლები და 9 მონეტა. ამ უკანასკნელთა შორის არის თამარისა, 1210 წელს მოჭრილი, სპილენძისა; ჯერ გაურკვეველია ორი აღმოსავლური, სპილენძისა; თურქული ახჩა XVII ს.; ეკატერინე II-სა, 4, სპილენძისა, 1784 წელს მოჭრილი და სხვა მონეტები.

კერამიკა წინანდებურად შეიძლება მიეკუთვნოს ოთხ სხვადასხვა ხანას. ყველაზე ძველია მოჭიქულ ჯამთა ნატეხები, რომლებზედაც შემორჩენილია ადამიანის, ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებისა და მცენარეული ორნამენტის ნაწილები. ეს ჯამები მოგვაგონებენ 300 არაგველის ბაღის განათხარში 1948-49 წწ. აღმოჩენილთ, რომლებიც XII—XIII სს. თარიღდებიან და უფრო კი XIII საუკუნეს მიეკუთვნებიან. მათთანვე თავსდება რამდენიმე ნატეხი მწვანედ მოჭიქული ჯამებისა და ორიოდ ნატეხი საწყლე ქურკლისა.

გვიანფეოდალურ ხანას ეკუთვნის ტაძრის შიგნით და აბანოს ნანგრევების წმენდისას ნაპოვნი ფიალა-ჯამთა ნატეხები, რომლებიც ბაკოს შიგნით ოდნავ ჩაზნექილობით, სიღრმითა და მაღალი, სწორად მოკვეთილი ქუსლით ხასიათდება. ისინი და წინა კამპანიათა დროს იქვე ნაპოვნი ჯამები მსგავსია დმანისის და გრემის ნაქალაქარებზე გამოვლინებული ჯამებისა, რომლებიც XVII საუკუნის დასაწყისით თარიღდება.

XVI ს. ბოლოს და XVII საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს წითელკეციანი, წერნაქით შეღებილი, ქუსლგანიერი ფრიალა თეფშების ნატეხები, რომელთა ანალოგები, გარდა თვით დედაციხისავე აღჩინდელი განათხარისა, 1965 წელს დმანისის ნაქალაქარის პირველ უბანზე მოპოებულ მასალებშიც გვაქვს.

ტაძრის შიგნით თხრისას მოპოებულ მასალებში ყურადღებას იქცევს სამი ნატეხი წითელკეციანი, მწვანედ მოჭიქული ხელადებისა, რომლებიც შემკულია თითო წვეროსანი მამაკაცის დაბალ-რელიეფური სახით. ორი ამგვარი ხელადა დედაციხეზე აღმოჩენილია პირველი კამპანიის დროსაც. ეს ხელადები მოყვანილობით, მაღალი წვრილი ყელით, პირით, მხარსა და ყელზე შებმული ყურით, თხელი ფაქიზი კეცით უახლოვდებიან ქ. გრემში განათხარის მსგავს, XVI—XVII საუკუნეებით დათარიღებულ ხელადებს.

ცალკე აღსანიშნავია ტაძრის შიგნით და გარეთ თხრისას ნაპოვნი, ათიოდ ნატეხი წითელკეციანი, მონაცისფრო-მოცისფროდ მოჭიქული ფიალებისა და ერთი მთელი ფიალა, რომელთაც მაღალი, ამოღარული, ბორბლისებრი ქუსლი აქვთ. ისინი, ერთი შეხედვით, მოგვაგონებენ XII—XIII საუკუნეთა თბილურ და დმანურ ჯამებს, მაგრამ ასეთი ფიალის ქუსლი საანგარიშო წელს აღმოჩნდა XVIII ს. ფენაში, ეკატერინე II სპილენძის მონეტასთან ერთად და ეს კი საეჭვოს ჰყოფს, რომ საქმე გვქონდეს შუაფეოდალური ხანის კერამიკასთან. ამას უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ეკატერინეს მონეტასთან ერთად პოვნაც და თვით მისი შემცველი მკვიდრი ფენაც

XVIII საუკუნისა. ძნელი დასაშვებია, რომ XVIII საუკუნეში კვლავ აღორძინებულიყო ძველი ქართული ჭურჭლის ერთი სახეობა. სხვაგან ასეთი ჯამი აღმოჩენილია ვარდისუბანში (დმანისის რაიონი).

შესაძლოა მაღალი და ბორბლისებრი ქუსლის მქონე ფიალა-ჯამები საერთოდ XVIII საუკუნის საკუთრებაა და ასე უნდა დათარიღდეს აღმოსავლეთ საქართველოს მუზეუმებში შემთხვევით მოხვედრილი ამგვარად მოჭიქული სხვა ჭურჭელიც.

მოჭიქული საწყლე ჭურჭლიდან ყურადღებას იქცევს წითელკეციანი, წერნაქიანი თიხის პატარა „კულა“, რომელიც აბანოს ნანგრევის წმენდისას აღმოჩნდა — თიხისავე, თავისებური „ჩაიდნისებრი“ ჭურჭლის ნატეხებთან ერთად. „ჩაიდნისებრი“ ჭურჭელი გვხვდება დმანისის განათხარშიც. ირანულ კერამიკულ და ლითონის ჭურჭლის კოლექციებში ისინი XVII საუკუნემდის არის შემონახული. ამგვარი ჭურჭლის გამოსახულებას ვხედავთ „ვეფხისტყაოსნის“, 1646 წელს დანატულ მინიატურაშიც.

4. ტაძრის დასავლეთით თხრილში გამოვლინდა რამდენიმე ნატეხი ფაიანსის ღიდი ჭურჭლისა, რომელიც შემკულია ხომალდის გამოსახულებით. ეს ჭურჭელი თითქოს ირანული არ უნდა იყოს. იმავე ფენაში აღმოჩნდა ნამდვილად ირანული ფაიანსის ჭურჭლის რამდენიმე ნატეხი, შესაძლოა, უფრო აღრინდელიც.

მიუხედავად იმისა, რომ საანგარიშო კამპანიის დროს საკმაოდ ღიდი ფართობი იქნა გათხრილი, არსად არ ჩნდებოდა შუაფეოდალური ხანის ფაიანსის იმპორტული ნაწარმის ნაშთები: იგი უმთავრესად გვიანფეოდალური ხანის კუთვნილება ჩანს მართლაც.

5. ყურადსაღებია ტაძრის შიგნით თხრისას ნაპოვნი ლითონის საგნებიც. მათ შორის მრავლად არის (65 ერთეული) ზარბაზნებითა და ზამბულაკებით სატყორცნი თუჯის ჭურჭეები, რომლებიც დიამეტრის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: 3 სმ., 6 სმ და 12 სმ.

განსაკუთრებით საინტერესოა და არქეოლოგიაში ახალიც არის მცირე, მსხლისებრი მოყვანილობის „ხელყუმბარები“, რომლებიც ტაძრის შიგნით და გარეთ აღმოჩნდა „განძების“ სახით, სულ ორმოციოდე ცალი. მათი ლითონი მყიფე, ადვილად მსხვრევადი თუჯია. შიგნით მსხლისებრი ცარიელ ყელში ყველას დატანებული აქვს ნახვრეტი, რომელშიც, ალბათ, ტყორცნის წინ თოფისწამლისათვის წასაკიდებლად პატრუქი მაგრდებოდა. ეთნოგრაფიული პარალელების მიხედვით, შესაძლოა პატრუქი ლერწმისა ყოფილიყო.

„ხელყუმბარაში“ ყელიდანვე ჩატენიდნენ დენტოს, საჭიროებისამებრ აანთებდნენ პატრუქს და თავზე დააყრიდნენ მოახლოებულ მტერს.

„ხელყუმბარათა“ ერთ-ერთ განძთან ახლოს, იმავე ფენაში ეკატერინე II სახელით 1784 წელს მოჭრილი მონეტების აღმოჩენა გვაფიქრებინებს, რომ ყოფილა ასეთი ხელყუმბარები XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში და ეგებ ცოტა გვიანაც.

აღსანიშნავია აგრეთვე ტაძრის შიგნით აღმოჩენილი თოფის კონდახის, „დუგლუგის“ სპილოსძვლის ნაწილი, ზეინკლის ხელსაწყო — საზეთური მასრა და ფოლადის სახვრეტი. ეს მონაპოვრები ეგებ იმას გვანიშნებს, რომ თოფ-იარაღის შესაკეთებლად დედაციხეშივე ჰქონიათ სახელოსნო.

ტაძრის გარეთ, შუაფეოდალური ხანის ფენაში აღმოჩნდა ჯაყვა. რომლის ანალოგები გვხვდება გუდარეხის, დმანისის ნაქალაქარის, ძველი ბოლნისის და ნაჭივჭავების განათხარებში, სადაც ისინი XII—XIII საუკუნეებით თარიღდება.

აღსანიშნავია კიდევ ცხენის, სახედრისა თუ ჯორის ნალები, აგრეთვე მრავლად გამოვლინებული, ხელით ნაქედი სამშენებლო ლურსმნები, იმ ტიპისა, რომლის არსებობაც მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე გაიკვლევა და რომლის ქრონოლოგიურად დანაწევრება საძნელო ჩანს.

6. თხრისას აღმოჩენილი სამშენებლო კერამიკიდან საანგარიშო კამპანიის დროსაც ყურადღებას იქცევდა ძველი „ქართული“, კვადრატული აგური, რომლის ერთი ნაწილის ზომა $35 \times 35 \times 5$ სმ., ხოლო მეორესი — $25 \times 25 \times 5$ სმ შეადგენს. პირველი ჯგუფი დამახასიათებელია XI—XIII სს. ძეგლებისათვის, ხოლო მეორე XVIII ს. ბოლოსა და XIX საუკუნის პირველი ნახევრისთვისაც კი. ამასთანავე კვლავ ამოდიოდა შუაფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი, ქართული „შემოღობილი“ ანუ კიდებბაკეცილი, ღია-ციხურად მოჭიქული კრამიტი — ჩანს, ისევ ტაძრის სახურავისა.

7. ტაძრის შიგნით და გარეთ აღმოჩნდა რამდენიმე წვრილი ნივთი, მათ შორის: ჩიბუხები, ჭრაქები, ბალთები და მახათი, მსგავსი ჩიბუხები მრავლად იყო წინა ორი კამპანიის განათხართა გვიანდელ ფენებში, აგრეთვე ახალქალაქში და ბაქოს მთავარი ციხის განათხარებში XVI—XVIII სს. ფენებში.

აღმოჩენილი ორი ჭრაქი და ჭრაქების ოთხიოდე ნატეხი მაღალია და მსგავსი წინა კამპანიებში აღმოჩენილი ჭრაქებისა, რომლებიც გვიანფეოდალური ხანისაა.

ხანგრძლივი ტექნიკური დაბრკოლების (მალლიდან მიწის გატანის დიდი სიძნელის) დაძლევის შემდეგ თბილისის დედაციხეზე კვლავ და გაცილებით უფრო გაცხოველებით უნდა წარიმართოს არქეოლოგიური თხრა.

ბ. ლამბაშიძე

**ინგუშეთის ქრისტიანულ ეკლესიებში („თხაბა-ერდი“
და „ელბი-„ერდი“) ჩატარებული არქეოლოგიური
კვლევა-ძიების ანგარიში**

მთიან ინგუშეთში, მდ. ასის ხეობაში შემორჩენილია ქრისტიანული ტაძრის თხაბა-ერდის ნანგრევი. იგი მე-18 ს. გასულიდან მკვლევართა ცხოველ ყურადღებას იქცევს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია დ. ბაქრაძის, ვ. მილერის, ე. კრუპნოვისა და მეტადრე კი გ. ჩუბინაშვილის დეაწლი იმ ეკლესიის შენწავლის საქმეში.

აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ძეგლი შეისწავლა არქიტექტურის ისტორიის, საქართველო-ინგუშეთის ურთიერთობის ისტორიისა და ეპიგრაფიკის თვალსაზრისით, მისი აზრით, თხაბა-ერდი არის ქართული კულტურის ძეგლი, რომელსაც ახასიათებს ზოგიერთი ლოკალური, ინგუშური თავისებურება. ავტორმა გამოყო ტაძრის მშენებლობის ისტორიის სამი ხანა: VIII—IX სს., X—XI სს. მიჯნა და გვიანი შუა საუკუნეები, დაწყებული XV—XVI სს. (Г. Н. Чубинашвили, «К вопросу о культурных связях Грузии и Ингушетии», 1941).

ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ კულტურის სამინისტროს თხოვნით, 1969 წ. ზაფხულში თხაბა-ერდის სარესტავრაციო სამუშაოები დაიწყო საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროსთან არსებულმა სპეც. სამეცნიერო-სარესტავრაციო ნახელოსნომ არქიტექტორ ლ. ხიმშიაშვილის პროექტით. გაწმენდითი სამუშაოების ჩასატარებლად მიწვეულ იყვნენ არქეოლოგები რ. რამიშვილი და გ. ლამბაშიძე.

ეკლესიის გაწმენდა, რაც ჩატარდა მისი საავარიო მდგომარეობის გათვალისწინებით, გასამაგრებელი სამუშაოების პარალელურად, შეეხო თვით ეკლესიას და შემოგარენს, ეკლესიიდან 2—6 მ დაცილებით. 1969 წ. ძეგლი მთლიანად ვერ გაიწმინდა.

ეკლესიის შიგნით თხრისას აღმოჩნდა: კრამიტის ნატეხები, სარდონის მძივი და რკინის ბრტყელი, ყუნწიანი ისრისპირი. ეკლე-

სიის გარშემო თხრისას აღმოჩნდა: რკინის 6 ისრისპირი (ბრტყელი და ოთხკუთხა მოყვანილობისა, ყველა ყუნწიანი), თიხის ჩიბუხის ნატეხი და აგრეთვე არქიტექტურული დეტალები. ცალკე აღსანიშნავია ქვის ჭვარი (სიმაღლე — 112 სმ, განი — 102 სმ). მას ტოლი მრგვალი მკლავები და მკლავთა ბოლოებში ბურთობები აქვს. ჭვარს მკლავები ჩამოტეხილი ჰქონდა, მაგრამ ყველა ჩამონატეხი აღმოჩნდა. ჭვარი იყო ეკლესიის სამხრეთ კედელთან, ეტყობა, მისივე კვარცხლბეკის გვერდით. საყურადღებო აღმონაჩენია აგრეთვე ნახევარწრიული ამოდრეხებული ძირბრტყელი ქვა ($d = 62$ სმ, $h = 45$ სმ). იგი, ჩვენი ვარაუდით, სანათლავს ანუ ემბაზს წარმოადგენს. ისიც და ჭვარიც, ალბათ, თხაბა-ერდის ტაძრის არსებობის აღრინდელ ხანას მიეკუთვნება.

ეკლესიის ზეძირკველის დონემდე აღებულ მიწის ფენაში (0,5—2,5 მ) მრავლად გვხვდებოდა ბრტყელი „შემოლობილი“ და ღარისებრი კრამიტის ნატეხები (ზედ რელიეფური ტოლმკლავა და გოლგოთიანი ჭვარია გამოსახული). აღმოჩნდა აგრეთვე 7 ანტიფიქსი. ორ მათგანზე რელიეფურად გამოსახულია ექვსფურცელა ვარდული, დანარჩენებზე კი ტოლმკლავა ჭვრები. გაიკვია, რომ აღმოჩენილი ბრტყელი კრამიტი ორი სხვადასხვა ზომის ყალიბშია მოჭრილი. პირველის აღდგენილი სიგრძე უდრის 41 სმ, განი თავში — 30 სმ, განი ბოლოში — 23,5 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. ამნაირ კრამიტზე იყო სამპწკარიანი ასომთავრული რელიეფური წარწერა, რომელსაც (ჩვენ წარწერას ასე ვკითხულობთ: „ქრისტე შეუნდვენ არსენიმ“. მეორენაირ ყალიბში მოჭრილი კრამიტის სიგრძე უდრის 36,5 სმ, განი თავში — 29 სმ, განი ბოლოში — 22,7 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. მათზეც ასომთავრული რელიეფური, სამპწკარიანი წარწერაა და ამ უკანასკნელს ვკითხულობთ; „ქრისტე შეუნდვენ არსენს მ“. ორივე ყალიბში მოჭრილი კრამიტის თიხა, გამოწვა და ასოთა მოხაზულობა დაახლოებით ერთნაირია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი თანადროულია. ბრტყელ კრამიტზე გამოყვანილი წარწერები პალეოგრაფიულად შეიძლება დათარიღდეს X ს. მეორე ნახევრით — XI ს. პირველი ნახევრით, უფრო კი X ს. მეორე ნახევრით. ამ თარიღს მხარს უჭერს აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ თხაბა-ერდის მშენებლობის ისტორიის ერთ-ერთ ხანად X—XI სს. გარდამავალი ხანის გამოყოფა, აგრეთვე კრამიტის ზომა და მასზე და ანტიფიქსებზე გამოყვანილი გამოსახულებანი. ამგვარად, თხაბა-ერდის ეკლესია X ს. მეორე ნახევარში ან X—XI სს. მიჯნაზე გადაუხურავთ წარწერებით და ჭვრებით შემკული ბრტყელი

და ღარისებრი კრამიტით (ლავგარდანთან კრამიტის პირველი რიგისათვის კი შემოუყოლებიან ჯვრებითა და ვარდულებით შემკული ანტეფიქსები).

საქართველოში ტაძართა მშენებლები მეფენი, დიდი საერო და საეკლესიო ფეოდალები თუ ცალკეული თემები იყვნენ. ინგუშეთში ქრისტიანული ეკლესიის აგება საქართველოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ერთ-ერთ გამოხატულებად უნდა მივიჩნიოთ და სახელმწიფო თუ საეკლესიო ხელმძღვანელებს მივაწეროთ. თხაბაერდის ბრტყელ კრამიტზე აღნიშნული „არსენიძე“, რაკი წარწერის პალეოგრაფიაც იქითკენ გვიბიძგებს, იქნებ მივიჩნიოთ X ს. მეორე ნახევრის ცნობილი მოღვაწედ, ქართლის კათალიკოსად, არსენ მეორედ, ხოლო კერძოდ ასო „მ“ ამოვხსნათ, როგორც „მამათმთავარი“ ან „მთავარეპისკოპოსი“ (მამათმთავარი || მთავარეპისკოპოსი || კათალიკოსი, იხ. ივ. ჯავახიშვილი). მით უმეტეს, რომ როგორც ქართულ ხელნაწერ თუ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში არსებული მხოლოდ ასოიანი დაქარაგმების მაგალითების მოხილვამ გვიჩვენა, დაქარაგმების ეს წესი უმთავრესად ბიბლიური სახელების, საეკლესიო თუ საერო თანამდებობის და წოდების აღსანიშნავად იხმარებოდა.

X ს. კრამიტის აღმოჩენა ეკლესიის შიგნით და სახელდობრ იმ კულტურულ ფენაში, რომელიც ჩვენ გვიან შუასაუკუნეებს მივაკუთვნეთ. ალბათ, იმით აიხსნება, რომ ისინი ნაწილობრივ გამოუყენებიათ ეკლესიის მშენებლობის მესამე (აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით) ხანაშიც.

ეკლესიის სამხრეთი კედლის გაყოლებაზე გარედან, ნაცროვანი ფენის ქვეშ გათხრილ იქნა ორი მიწისქვეშა აკლდამა, ეტყობა, თანადროული. მათ იქ არსებობას, როგორც ეს ხშირად გვხვდება ჩრდ. კავკასიის მსგავს სამაროვნებზე, მიგვითითებდა ვერტიკალურად ჩადგმული ქვის ფილები. პირველი სამარხი აგებულია ადგილობრივი ფილაქვითა და კირით. გეგმით წარმოადგენს წაგრძელებულ ოთხკუთხედს (2,1×1,1×1,18 მ), გადახურულია ქვის ფილებით, ლორთინებით. შიგნით აკლდამაში ფილაქვებით გამართულია ორი საცხედრე, რომლებიც თავთან ბალიშებივით ამალგებულა, მათზე ესვენა თითო მიცვალებული, ჩონჩხები დამხრობილი იყო თავით დასავლეთისაკენ; იდო გულადმა, ხელები ტანს ჩამოსწვრივ ეწყობო, თავები პირისახით მარცხნივ მიბრუნებული. ჩრდილთ ჩონჩხს მკერდის არეში შემორჩენილი ჰქონდა ტანსაცმლის მოქარგული ოთხკუთხა ნაჭრები. იქვე აღმოჩნდა მოოქროვილი ბრინჯაოს ორი ბრტყელი, ფიგურული საკიდი და მოოქროვილი ბრინჯაოსავე 2 ბურ-

თისებრი და 3 მსხლისებრი ღილი. მიცვალებულის თავთან იყო რკინის პატარა ცალპირა დანა, ხის ქარქაშის ნარჩენითურთ და სარდიონის მძივი. ფეხებთან იდო ღია მოყვითალო მინის პირმომტვრეული ჭიქა, რომელსაც ელიფსური ბურცობები აქვს. სამხრეთ ჩონჩხთან აღმოჩნდა: ზემოაღნიშნულის მსგავსი ბრინჯაოს 3 ბურთისებრი და 1 მსხლისებრი ღილი და ერთიც ფიგურული საკიდი. თავის არეში აქაც აღმოჩნდა ცალპირიანი დანა ხის ქარქაშის ნარჩენითურთ. აკლდამის აღმოსავლეთ კედელში ჩაშენებულ ფილაქვა-თაროზე იდო ღია მოყვითალო მინის თასი.

აკლდამის დასავლეთ კედელში, მის ზედა ნაწილში აღმოჩნდა შედრმავება (60×48×22 სმ). იგი, ეტყობა, წარმოდგენდა აკლდამაში ჩასაძრომს, რომელიც შემდეგ ამოუქოლავთ.

ამ აკლდამას აღმოსავლეთით უშუალოდ ებჯინება მეორე მიწისქვეშა აკლდამა. ეტყობა, ეს ისაა, რომელიც ვ. მილერს გაუთხრია XIX ს. ბოლოს. იგი აშენებულია მოზრდილი, ტლანქად დამუშავებული ქვებითა და კირით. გეგმა წარმოდგენს წაგრძელებულ ოთხკუთხედს (1,8×1,7×1,5 მ), გადახურვა თაღოვანია.

დასავლეთ კედელში, მის მარჯვენა ნაწილში აქაც მოწყობილია (50×50 სმ) აკლდამაში შესაძრომი, რომელიც, წინა აკლდამისაგან განსხვავებით, არ იყო ამოქოლილი. აკლდამის იატაკი სწორი და კირმოსხმულია. ძვლები არეულ-დარეული და ძალზე დაშლილი იყო, ისე რომ ვერც დამარხვის წესი და ვერც ჩონჩხთა რაოდენობა ზუსტად ვერ დადგინდა. პრეპარაციისას აღმოჩნდა: რკინის ცალპირა ხისქარქაშისანი დანის ნატეხი, თეთრი მინის მძივი და ორფერი მინის ჭიქის ნატეხები.

თხაბა-ერდში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი ძალზე საყურადღებოა. მას მოყვანილობით, შემკულობით და, ჩანს, თვით მინითაც ზუსტი ანალოგია მოეპოვება ჩრდილო ოსეთში, სტანიცა ზმეისკაიაში გათხრილ, გვიანალანურ კატაკომბურ სამარხებში მოპოვებულ მინის ჭურჭელში, გამთხრელები (ს. კუსაევა, ვ. კუზნეცოვი). იმ ჭურჭელს საქართველოდან, ამიერკავკასიიდან, შეტანილად მიიჩნევენ. ამ მოსაზრებას კიდევ უფრო ამტკიცებს ქართულ სამყაროსთან მჭიდროდ დაკავშირებულ თხაბა-ერდის ტაძართან გათხრილ სამარხებში სრულიად იმნაირივე ჭურჭლის აღმოჩენა. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ არც საქართველოში, სადაც მინის წარმოება იმ დროისათვის მრავალსაუკუნოვან ისტორიას ითვლიდა, და არც ამიერკავკასიაში აბსოლუტურად მსგავსი მასალა ჯერ არაა გამოვლენილი. ანალოგები, ორნამენტის მხრივ ზოგიერთი მსგავსების გარდა, ვერ მოეძებნათ ვერც აღმოსავლეთისა და ვერც

დასავლეთის ქვეყნებში ცნობილ მინის წარმოების ცენტრების პრო-
დუქციაში. ისე რომ მინის იმ ჰურჯლის კონკრეტული წარმომავ-
ლობის საკითხს ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ.

თხაბა-ერდისთან ჩვენ მიერ გათხრილი მიწისქვეშა აკლდამები
აღნაგობით და შენების ხერხებით ითვლება დამახასიათებლად
ჩრდილო კავკასიისათვის, კერძოდ ალანური კულტურის აღმოსავ-
ლური ლოკალური ვარიანტისათვის, რომელიც ვ. კუზნეცოვმა გა-
მოყო. ჩვენ მათ, სამარხთა ტიპების, სამარხეული ინვენტარისა და
სტრატოგრაფიული დაკვირვების მიხედვით, XI—XII სს. ვათა-
რილებთ.

აქვე უნდა შევჩერდეთ თხაბა-ერდისთან დაკავშირებულ მეტად
მნიშვნელოვან წარწერაზე, რომლის დ. ბაქრაძისეული წაკითხვაც
გამოქვეყნებული აქვს ვ. მილერს (MAK, I, 1888, გვ. 20, ნახ. 31,
წარწერა № 2). ის ქვა თხაბა-ერდიდან XX ს. დასაწყისში გადაუ-
ტანიათ და ამჟამად ქ. გროზნის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში არის.
მისი ბაქრაძისეული წაკითხვა არაა ზუსტი და ეს თავის დროზე
აღნიშნა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა. ჩვენ მიერ გადმოღებულმა ასლმა
იმ წარწერისა ასეთი ტექსტი მოგვცა: „ქ რ ი ს ტ ე ა დ ი დ ე ა ლ-
მ ო ს ა ვ ლ ე თ ი ს ა პ ა ტ რ ი ა რ ქ ი მ ქ ი ზ ე კ ა მ ი ნ“, წარ-
წერაში იხსენიება XI ს. I მესამედის ქართლის კათალიკოს-პატ-
რიარქი მელქისედეკ I. რაც შეეხება წარწერას ვ. მილერის მიერ
თხაბა-ერდიში ნაპოვნ კრამიტზე (რომელიც მან შეცდომით სამარ-
ხულ ფილად მიიჩნია), მას ჩვენ, დ. ბაქრაძისაგან განსხვავებით,
ასე ვკითხულობთ: „ქ რ ი ს ტ ე შე უ ნ დ ვ ე ნ ა რ ს ე ნ ს“.

ასეთია, ზოგადად, თხაბა-ერდის ტაძრისა და მისი შემოგარენის
არქეოლოგიური შესწავლის შედეგი. აღმოჩენილი არქეოლოგი-
ური მასალები დამატებით განამტკიცებენ აკად. გ. ჩუბინაშვილის
თარიღების სისწორეს და საფუძველი გვეძლევა თხაბა-ერდის გადა-
თარიღებისა: ძველი თარიღი — XII ს. (თუ არ ჩავთვლით ბაქ-
რაძისეულ დათარიღებას, IX ს., რაც თხაბა-ერდის წარწერათა
არასწორად წაკითხვას და ინტერპრეტაციას ემყარებოდა) ეფუძნე-
ბოდა ხალხურ გადმოცემებს, რომლებიც თამარ მეფის ხანას აკუთ-
ვნებდნენ ტაძარს და ძველის არა საკმაო სიღრმით შესწავლას.
ეს თარიღი განსაკუთრებით დამკვიდრდა—ლიტერატურაში პროფ.
ე. კრუპნოვის მიერ თხაბა-ერდის შესწავლის შემდეგ.

როგორც ჩრდილო კავკასიაში ქრისტიანული ძეგლების წარ-
მოშობა-გავრცელების ანალიზიდან გამომდინარეობს, X—XI სს.
მიჯნაზე საქართველოში ჩანს ჩრდილო კავკასიით დაინტერესების

რადაც მძლავრი ტალღა, რის მიზეზიც საქართველოს სახელმწიფო ვითარების წიაღსა და აგრეთვე ჩრდ. კავკასიის ხალხთა ისტორიული განვითარების პროცესშია საძიებელი.

თხაბა-ერდიში მუშაობისასვე მოგვიხილეთ მისგან 2—3 კმ დაცილებით, მდ. ასის დაყოლებაზე, ს. ტარგიმის პირდაპირ მდებარე, ინგუშეთში მეორე უმნიშვნელოვანესი ძეგლი ქრისტიანობისა, ალბი-ერდის „დარბაზული“ ეკლესია. იგი დიდი ხანია ცნობილია და მის თარიღად, ისევე ზოგად მოსაზრებათა მიხედვით, XI—XIII სს.-ა მიღებული. ამჟამად მხოლოდ იმას დავჯერდებით, რაც ადრე არ იყო აღნიშნული ლიტერატურაში. ტაძარი კრამიტით ყოფილა გადახურული. იქ შეგროვილი ნატეხების მიხედვით აღდგენილი ბრტყელი კრამიტის სიგრძე უდრის 36,5 სმ, განი თავში — 27 სმ, განი ბოლოში — 23,5 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. ისინი კარგად განლექილ-გამომწვარი თიხისაა და ყალიბშია მოჭრილი. საყურადღებოა, რომ საკურთხეველში, მის მარჯვენა ნაწილში, 3-ოდე მეტრის სიმაღლეზე აღმოჩნდა ღვიძლისფერი საღებავით გამოყვანილი ორი ასომთავრული ასო, ქარაგმით: „წმიდა“. აღმოსავლეთი სარკმლის მარცხნივ, ქვემოთ 75 სმ-ზე კი იმგვარივე საღებავით დახატულია ჯვარი, რომლის მარჯვენა მკლავთან არის 3 ასომთავრული ასო, ქარაგმით: „ქრისტესი“. როგორც ჩანს, ეკლესია მონატული ყოფილა.

აუცილებელია ალბი-ერდის ეკლესიის დაუყოვნებლივ შეკეთება-რესტავრაცია და წინასწარ კი მისი არქეოლოგიურად შესწავლაც.

ბ. ნასიძე, ზ. კალანდაძე

თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს

ბორჯომიდან 12 კმ დაშორებით, მტკვრის მარჯვენა შემალღებულ ნაპირზე, სოფ. ჭობისხევის ქვემოთ მდებარეობს დიდი ფართობის მქონე ნასოფლარი „ნადიკრები“. იქ მრავლადაა დაცული შენობათა ნაშთები, ხეებითა და ძეძვნარით დაფარული. იგი ტყიან ტერასებადაა განლაგებული და არქეოლოგიურად ყურადსაღები ნასახლარებშიც იმ ტერასებზე იმყოფება. ნასოფლარში სულ 10 ტერასა დაითვლება.

საანგარიშო წელს გაითხარა სულ ქვედა ტერასაზე შემონახული ნასახლარი. იგი შედგება ორი მრგვალი საცხოვრებელი სენაკისა და

ექვსი დამხმარე სეხაკისგან. მრგვალი სენაკი აგებულია დიდრონი, მკიდროდ მიჯრილი, დაუმუშავებელი ქვებით. წყობა მშრალია და ერთი შეხედვით „ფსევდოციკლოპურს“ მოგვაგონებს. სენაკის საძირკვლიდანვე იწყება სწრაფვა ცრუკამარის შეკვრისაკენ. დამთავრებული ფორმა კონუსურია. შუაში დატანებულია ერთი.

საცხოვრებელი
თორი-ლიკანიდან.

შენობა სანახევროდ ჩანგრეული და მიწით ამოვსებული იყო. სენაკი სამშენებლო ტექნიკის თვალსაზრისით ნაგებია სიმძიმის ძალთა წონასწორობის პრინციპისამებრ: საძირკვლის ქვების პირველი მწკრივი მცირეა, ხოლო რაც ზევით მიიწევს კედელი, მით უფრო მატულობს მისი შემადგენელი ქვების ზომა. ქვების ზომის ცვლასთან ერთად თვით წყობაც იცვლება: ქვედა რიგში ქვები მხოლოდ სიგრძე-სიგანეზეა ნაწყობი, ზევით კი წყობა სიგრძივ სრულდება. ამასთანავე ქვების პირველივე რიგიდან იწყება სწრაფვა დახრილობისაკენ და ქვების ყოველი შემდეგი წყობა 10 სმ-ით უფრო წინ არის წამოწეული. იმავე დროს ისე კარგად

არის ეს ქვები ერთიმეორეზე მიჯრილ-მორგებული, რომ იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს თითოეული ზედა ქვა ქვედას გაგრძელებას წარმოადგენდეს.

I მრგვალ სენაკში თხრის შედეგად დადგინდა სამი იატაკი, დონე, რომელთა შორის არის სტერილური ფენები, სისქით 0,25—0,15 სმ. ზედა იატაკის დონე კერამიკით XI—XII სს-ით თარიღდება, ქვედა ფენები კი აშკარად ადრეფეოდალური ხანისაა. არის წინარეფეოდალური ხანის კუთვნილი კერამიკის ნატეჩებიც.

II მრგვალი სენაკი მოყვანილობით იმეორებს პირველს, მძვრამ ძლიერ დაზიანებულია.

III სენაკი არის I მრგვალი სენაკის წინ და მოყვანილობით წარმოადგენს წავრძელებულ სწორკუთხედს. მისი ფართობი 30 მ² უდრის. ნაგებია იმავე ტექნიკით. კარი მას მარცხენა კედელში აქვს გაჭრილი და გადის შესასვლელ დერეფანში, რომელიც წავრ-

¹ ექსპედიციის მონაწილენი: ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე, გ. ნასიძე (მოადგილე), ზ. კალანდაძე, გ. გოგოლაძე, მხატვარი-არქიტექტორი ვ. კანდელაკი.

ძელებულია. შესასვლელში გაიწმინდა ზღურბლის ქვა, რომელშიც ამოჭრილია სადირე ფოსოები. დერეფნის სიგრძე უდრის 5,5 მ, სიგანე — 2,5 მ. იგი მოფენილია ბრტყელი ფილაქვებით. დერეფანი აკავშირებს ერთიმეორესთან III და IV სენაკებს და გადის სამეურნეო დანიშნულების მქონე სენაკში. სადაც აღმოჩნდა ქვის საწნახელი, საქაჯავი ქვა, საწონი ქვა, ორი ქვევრი (თითო დაახლოებით ასლიტრიანი) და ხარო. ეს სამეურნეო სენაკი (V) უკავშირდება II მრგვალ სენაკს და მარანს (VI).

IV სენაკი პატარაა, სულ 10 მ² უდრის მისი ფართობი. უკანა კედელი მომრგვალებული აქვს. იატაკი ოდნავ დაქანებული და დიდრონი ბრტყელი ფილაქვებით მოფენილია. მარჯვენა და მარცხენა კედელს გაუყვება 0,4 მ სიმაღლე და 0,35 მ სიფართე „მერსი“. აღწერილი სენაკი სასადილოდ, სატრაპეზოდ იქნა მიჩნეული.

გაითხარა მარანი, რომელიც უშუალოდ ეკვრის ხაროიან ნაგებობას. მათ დამაკავშირებელი კარიც ჰქონიათ. მართალია, იატაკის დონეთა სხვაობა 0,07 მ აღწევს, მაგრამ სავარაუდებელია იმ კარში ხის კიბის არსებობაც. მარანში აღმოჩნდა ქვით ნაგები, დულაბით შეღესილი საწნახელი. მის წინ მიწაში ჩასმული იყო ქვითვე ნაშენი, პირშევიწროვებული ოთხკუთხა მენა. გამოვლენილ იქნა საქაჯავი ქვა, რომლის წინ ასეთივე მენა იყო ამოშენებული. იქვე იყო შუაში გახვრეტილი ქვის ლოდი (საწონი). აღმოჩნდა 6 სხვადასხვა სიდიდის ქვევრი. გაირკვა, რომ ეს ნაგებობა უწინ მარანი არ უნდა ყოფილიყო და როდესაც ასეთად უქცევიათ, კარიც მაშინ ამოუქოლიათ.

მარანში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა XI—XIII სს-ებს განეკუთვნება. მარანში შეიმჩნევა სხვადასხვა დონეზე მდებარე სამი იატაკი. მათ შორის სიმაღლის სხვაობა საშუალოდ 0,3 მ უდრის. გაუქმებულ კარებთან ჩადგმული ქვევრის ქვეშ. მიწაში წმენდისას წავაწყდით ადამიანის ძვლებს. ჩანდა, რომ იგი დაკრძალული არ უნდა ყოფილიყო. მიცვალებული მარცხენა მხარეზე წოლილა და მარცხენა ფეხი მოხრილი, ხოლო მარჯვენა გამართული ჰქონია; ხელები — გაშლილი. შესაძლებელია ეს ნეშტი ეკუთვნოდეს დაღუპულ სახლის პატრონს, მით უმეტეს, რომ მისგან 0,5 მ დაშორებით აღმოჩნდა ბავშვის თავის ქალის ნატეხები და ხერხემლისა და ხელის ძვლები კედელზე აკრული. ისეთი შთაბეჭდილება შეიქმნა, თითქოს ბავშვი კარებთან კუთხეში მიმჯდარი დაღუპულა. შესაძლებელია აღარავინ დარჩა, რათა მათი ნეშტი მამაპაპური წესით მიეხრებინათ მიწისათვის.

თხრისას გამოირკვა, რომ აღამიანთა ძვლები III, ძირითადი იატაკის დონეზე იყო. ის იატაკი თიხატკეპნილი და თიხითვე გადალესილი ყოფილა; ზემოდან ნაცრის ფენა ედო.

ძირითადი ფენა იმ ნასახლარშიც აღრეფეოდალური ხანისა უნდა იყოს, მაგრამ გვხვდება თიხის ჭურჭლის ისეთი ნატეხებიც, რომლებიც საშუალებას გვაძლევენ ეს ნაგებობა შუასაუკუნეთა უწინარესად მივიჩნიოთ.

აღნიშნული კარმიდამოს შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ვილაპარაკოთ მისი პატრონის ნაყოფიერ მეურნეობაზე და, ბორჯომის რაიონის დღევანდელი მოსახლეობისაგან განსხვავებით, მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად მევენახეობა-მეღვინეობის დიდ როლზე მის ეკონომიურ ცხოვრებაში.

მ. ბლაჟბა

სოხუმის ბაგრატის ციხის დამატებითი არქეოლოგიური დაზვერვა 1969 წელს

შუასაუკუნეთა აფხაზეთის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საინტერესო ძეგლი, ბაგრატის ციხე დიდი ხანია, იქცევა მკვლევართა ყურადღებას (დიუბუა დე მონპერე, ვ. სიზოვი, ა. ბაშკიროვა, ნ. ბერძენიშვილი, ი. აძინბა და სხვ.).

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აფხაზეთის დ. გულიას სახელობის ენის, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტმა აფხაზი არქეოლოგის მ. თრაფშის ხელმძღვანელობით 1954 წელს დაიწყო ბაგრატის ციხის არქეოლოგიურად შესწავლა, რაც 1956 წლამდე გაგრძელდა.

თხრამ წარმოაჩინა მდიდარი არქეოლოგიური მასალა. მისი უდიდესი ნაწილი, რომელიც შუასაუკუნეებით თარიღდება, მ. თრაფშმა გადმოსცა ამ სტრუქტურების ავტორს. მასალის ღრმად შესწავლამ გამოავლინა, რომ ძეგლი არ ყოფილა ერთფენიანი (XI—XIII სს.), როგორც ადრე ფიქრობდნენ, ვინაიდან მასალაში გამოირჩევა უფრო ადრინდელი კერამიკაც.

ამასთან დაკავშირებით, 1969 წლის სექტემბერში ჩავატარეთ მკირე არქეოლოგიური გათხრა ძეგლის სტრატეგრაფიის დასადგენად და დასაზუსტებლად. ამასთანავე, ციხე არქიტექტურულადაც იქნა შესწავლილი.

გავწმინდეთ ფართობი ციხის შიგნით, მის სამხრეთ კედელ-

თან — ერთადერთი ადგილი, რომელსაც 1954—56 წლებში თხრა არ შეხებია. გაწმენდის შედეგად გამოვლინდა 4 ფენა.

„ა“ წარმოადგენს მცენარეულ ფენას, რომელიც ადრე ნათხარი მიწით იყო დაფარული.

„ბ“ ფენა (70 სმ) ფხვიერი მუქი, ჰუმუსიანი თიხნარია და შეიცავს ნატეხებს ქვევრებისა, რომლებიც შემკული ყოფილა ნაჭდევი ლილვაკებით; მასივურ ყურიან დოქებს, შემკულთ გრძივი ღარებით; მწვანე და ყავისფერქიქურიან კერამიკას, რომელიც ამ ფენას XI—XIII სს-ით ათარიღებს.

„გ“ ფენა ფერად ღიაა, უფრო თიხიანი, სისქით 30—40 სმ. იგი შეიცავს: ქვევრთა ნატეხებს, X საუკუნის ბრტყელყურიან დოქებს და VIII—X სს. სამზარეულო კერამიკას. მასში ბლომადაა მშენებლობის გადანაყარი, კირის ნატეხები.

ციხის საძირკველი, რომელიც „გ“ ფენის ზედა ნაწილამდე აღწევს, შედგება 40—50 სმ სისქე კირქვის ბალიშისაგან. უფრო ზემოთ, „გ“ და „ბ“ ფენების საზღვართან, შეიმჩნევა კვალი სამშენებლო მოედნისა, რომელიც კედლის ამოყვანის დროს შესაბამება. წინასწარ ამოღებული ყოფილა მიწა ზერელედ მდებარე საძირკველსათვის. ამგვარად, ჩანს, ბაგრატის ციხის შენება დაწყებულია არა უგვიანეს X საუკუნისა (როდესაც დასრულებულია „გ“ ფენის წარმოქმნა).

„დ“ ფენა ყველაზე ძველია. მასში გვხვდება ქვის და უფრო იშვიათად კაჟის ნეოლითური იარაღი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ციხის მიმდებარე ტერიტორიაზე ადრეც უპოვნიათ შავლაკიანი კერამიკის ნატეხები.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ბაგრატის ციხის ტერიტორიაზე, მის აგებამდე ბევრად ადრევე, არსებულა ადგილობრივ ძველი სამოსახლო, რომელიც, შესაძლოა, თავდაპირველად თხრილითა და ხის სიმაგრით იყო შემოზღუდული. ციხის ტერიტორიაზე, შუასაუკუნეებში არსებულ სამოსახლოებს შესაბამება ორი ფენა: „ბ“ (XI—XIII სს.) და „გ“ (VIII—X სს.). აზრს ციხის VIII—X სს. აშენების შესახებ არ ეწინააღმდეგება არც ყოველი შეფიცრული წყობა და არც მშენებლობისას გამოყენებული დუღაბის შემადგენლობა.

ბაგრატის ციხის ადგილმდებარეობა, კედლების კონფიგურაცია, ქვედა ნაწილში ნასროლის ასახლეტად ქანობების გამართვა, წყობათა სისტემა, გამაგრებული შესასვლელისა და ეზო-მახეს მოწყობა, რომელზედაც გვიან კოშკია მიშენებული, ცხადყოფს ნაგებობის წინასწარ კარგად მოფიქრებას, საფორტიფიკაციო და სამშენებლო საქმეში დაოსტატებას.

ბაგრატიანთა ციხე ზღვის სანაპიროსა და მდ. ბესლეთის ხეობაზე მბრძანებელი, შუასაუკუნეთა ცხუმის (აყუას) დედაციხე იყო. ბუნებრივ ზღუდეზე — მდინარისაკენ ციცაბოდ დაქანებულ გორაკთა მწკრივზე — დაყრდნობილი სიმაგრე ბატონობდა სანაპიროზე მიმოსვლას და ჩრდილო-დასავლეთიდან იცავდა მისასვლელებს აფხაზეთის დიდ კედელზე, რომელსაც ბორცვის თხემებზე მდგარი საყარაულოებით უკავშირდებოდა.

ე. ჯანდიერი

ჩავახეთის ახალქალაქის 1969 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები

1969 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში კვლავ გაგრძელდა ჩავახეთის ახალქალაქის შიდაციხისა და ნაქალაქარის ტერიტორიის არქეოლოგიური კვლევა¹.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე 1968 წელს გამოვლენილ ნასახლართა ერთი ნაწილი — ნაშთები საცხოვრებელი და სამეურნეო შენობებისა, რომელთა უძველესი ფენა IX—X საუკუნეებს მიეკუთვნება, ტიპური აღმოჩნდა შუაფეოდალური ხანის ახალქალაქის ვრცელ ზეგან-კონცხზე წარმოქმნილი ქალაქური სამოსახლოსათვისაც, რომლის „ქალაქური სახე“ განსაკუთრებით უნდა გამოკვეთილიყო XI საუკუნის პირველი ნახევრიდან, ე. ი. სამოსახლოს „გაქალაქებიდან“, ვიდრე XIII საუკუნემდე (როცა მონღოლების შემოსევათა შედეგად კარგა ხნით ჩაკვდა იმ ქალაქის ინტენსიური პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული თუ კულტურულ-ეკონომიური ცხოვრება). ხოლო გვიანფეოდალურ ხანაში იგი არსებობას განაგრძობდა, როგორც კვლავ მნიშვნელოვანი სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრი და დამპყრობთა საყრდენი იმ მხარეში.

ამჟერად ჩვენთვის თავიდანვე ყურადსაღები გახდა ძველ ნასახლართა იმ კომპლექსის გამოკვლევა, რომელიც ვრცელი ზეგანის ჩრდილო-დასავლეთ ბოლოში, ჭიშკრიდან მომავალ გზაზე ძვეს და გარეგნულადაც თითქოს განსხვავდებოდა ადრეფეოდალური ხანის

¹ მესხეთ-ჩავახეთის ექსპედიციის ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე; ახალქალაქის რაზმის უფროსი ე. ჯანდიერი; რაზმის წევრები — უმცრ. მეც. თანამშრ. ჯ. ამირანაშვილი, მხატვარი ნ. თოფურიძე, არქიტექტორი კ. მიქაბერიძე.

ქართული ეკლესიის ნანგრევის მახლობლად ჩვენ მიერ გათხრილ ნასახლართა კომპლექსისაგან.

სენეტიული სხვაობა, მშენებლობის თვალსაზრისით, თვალნათლივ ჩანდა იმიტომაც, რომ ძველი ჭიშკრის არეზე მდებარე ხუთსენაკიანი ნაგებობის ერთ-ერთი სენაკის კედლებს ე. წ. „ციკლოპური“ წყობა ჰქონდათ, რაც თითქოს შერწყმული აღმოჩნდა იქვე, იმავე ნასახლარის სხვა სენაკების განსხვავებულ სამშენებლო ტექნიკასთან. ამგვარი რამ საკმაოდ იშვიათ მოვლენად შეინიშნებოდა ნაქალაქარის სხვა, ადრე-და შუაფეოდალური ხანის ნასახლარებში (მაგ., ახლად გამოვლენილის გარდა, ახალქალაქის პირველი კამპანიის დროს, 1960 წელს შესწავლილ ე. წ. „აღმოსავლეთის ციკლოპურ ნასახლარში“, მოძიებული პარალელების მიხედვით, დადასტურებულ იქნა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კუთვნილი ნივთიერი მასალა).

საანგარიშო წელს მიზნად დაეისახეთ გამოგვერკვია, რამდენად ძველი, არქაული. ნაშთი უნდა ყოფილიყო ეს „ციკლოპური“ წყობა ჭიშკრის ახლოს მდებარე ნასახლარებში, თუ იგი ეკუთნოდა იმ ადრე- და შუაფეოდალური ხანის ისეთსავე ნასახლართა რიცხვს, რომლებიც დადასტურებულია ნაქვიკვავებისა და ნაღარბაზევის ნასოფლარებში?

ამგვარად დაიწყო ე. წ. ჭიშკრის II ნასახლარის შესწავლა.

იგი შედგება ხუთი სენაკისაგან (საერთო ფართობი უდრის 300 მ²), რომელთაგან საანგარიშო წელს მთლიანად გაიწმინდა მხოლოდ ორი სენაკი (აღებულ იქნა 140 მ²). ნასახლარი ეკვრის ციხე-ქალაქში შემოსასვლელ ჩრდილო-დასავლეთ ჭიშკარს, რომელიც უკვე ადრეფეოდალური ხანის მიწურულში ჩანს ზღუდე-გალავანში ჩამჯდარი.

ნასახლარის შესწავლის შედეგად ძირითადად დადასტურდა 4 სამშენებლო პერიოდი:

1. ერთ-ერთი სენაკის ორი შემადგენელი კედელი (ურთიერთპერპენდიკულარული) ამჟამად „ციკლოპური“ წყობისაა. მისი შესაბამისი უძველესი (I) ფენა შესაძლოა განეკუთვნებოდეს არქაულ, ეგებ ადრე ბრინჯაოს (?) ხანასაც, რასაც, ჩვენი აზრით, მხარს უჭერს იქვე აღმოჩენილი, მცირე და ფრაგმენტული კერამიკული და სხვა მასალაც (ყავისფერპრილა თიხის მოზრდილი, ტლანქი „კერის“ ნაშთი, ძვლის ნივთები — სადგისები და სხვა, ცხოველთა ეშვები — „საკიდები“ და სხვ.).

რადგან ახალქალაქის ნაქალაქარზე უძველესს შენობათა ნაშთებს მომდევნო საუკუნეებში არაერთგზის განუცდიათ რღვევა-გადაკეთება, ბუნებრივია, თუ მეტად საგრძნობლად იქნება წაშლილი არქაული სამოსახლოების კვალი, ისე რომ მათი დასახლების ტიპური სურათის დაღგენა ამჟამად ძალზე გაძნელებდა. მაგრამ ზოგიერთი ნივთიერი მონაბოვარი იმას მაინც მიგვანიშნებს, რომ ქალაქის ზეგან-კონცხი, მსგავსად შორიანლოს აღმართული „ამირანის გორისა“, ენეოლით-ბრინჯაოს ხანიდანვე ყოფილა დასახლებული. ხოლო იმდროინდელი სავარაუდო საცხოვრისის კედელთა ნაშთები მოგვიანებით (და კერძოდ, ადრე და შუაფეოდალურ ხანაში) შეიძლებოდა შემორჩენილიყო და კიდევაც შერწყმოდა ჯერ მერმინდელ სოფლურ სამოსახლოს და შემდეგ უკვე ქალაქის ახალ მშენებლობას.

2. იმავე სენაკის დანარჩენი ორი, აგრეთვე ერთიმეორის მართობი კედელი ნაგებია „ციკლოპურისაგან“ უკვე აშკარად განსხვავებული ტექნიკით, თიხით შეკავშირებული ნატეხი ქვებით (II ფენა). მთლიანად ასევეა ნაგები მეორე სენაკიც. ეს ორი სენაკი, თავის მხრივ, კედლებს შორის გაჭრილი კართთა და ტალანებით უკავშირდებიან დანარჩენ სამ სენაკს.

II ფენის კუთვნილი კერამიკული მონაბოვრის (ძირითადად, ბაკომოწერნაქებული და გაპრიალებული, წითელ და ყავისფერპრიალა ჯამების) მსგავსება ეკლესიის უბანში ადრევე გათხრილი ნამოსახლარიდან მომდინარე მონაბოვართან ერთად გვაგულისხმებინებს ჭიშკრის ნასახლარის ქრონოლოგიის ერთ-ერთი საფეხურის განსაზღვრას IX—X საუკუნეებით (შესაძლოა ამის ზედა საზღვარი XI საუკუნის 20-იან წლებამდეც ავიდეს, თუ გავითვალისწინებთ ჯავახეთის ბაგრატ III-ის მიერ შემოერთებას 1008—1012 წლებში და იქ მშენებლობის დაწყებას).

ამგვარად, შესაძლებელია დაშვება, რომ შემოსხენებული არქაული, ადრე ბრინჯაოს (?) ხანის „ციკლოპური“ ნაგებობის ნაშთები ხანგრძლივი წყვეტილის შემდეგ გამოეყენებინოთ ადრეფეოდალური ხანის უკანასკნელი საფეხურის კუთვნილ სამოსახლოს დიდ კომპლექსშიც, რომელმაც თავის მხრივ არაერთგზის გადაკეთება-დაშენება განიცადა მომდევნო, შუა და გვიანფეოდალურ ხანაშიც.

ასე წარმოგვიდგენია უძველესი „ციკლოპური“ ნაგებობის ნაშთის (ორი შემორჩენილი კედლის) შერწყმა ადრეფეოდალური ხანის მოზრდილ სამოსახლოსთან, როცა ისინი იქცნენ „ჭიშკრისშიდა“ სენაკების ჯგუფად.

3. მშენებლობის მომდევნო საფეხური (III ფენა) მოდის XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან (ბაგრატ IV დროიდან, 1027—1072 წწ.) ვიდრე XIII საუკუნემდე. შენების ტექნიკაში აქ თვალსაჩინო სხვაობა არა ჩანს, ოღონდ ვხედავთ ზოგი კარის ამოქოლვა-გაუქმებას და სამაგიეროდ რამდენიმე ახალი კარის გაჭრას. უკვე საფიქრებელი ჩანს სენაკების საყარაულოდ და მეციხოვნეთა სადგომებად გადაქცევა, რასაც, ეტყობა, ჭიშკართან სიახლოვე იწვევს. მათ საგანგებო დანიშნულება ენიჭებათ. სენაკების იატაკი ახლა უკვე დიდრონი ფილაქვებითაა მოგებული, ხოლო კედლებს გასწვრივ ერთგვარი „მერხები“ ჩნდება. შესაძლოა, ზოგი სადგომი მეციხოვნეთა სამყოფელია, ზოგიც საჩინიბო ან საქპანო ტრანსპორტის დასაყენებელი ადგილი. სენაკების გარეთა, დასავლეთი კედელი, ქალაქის ზღუდეში ჩართული, განსაკუთრებით მტკიცდება; აქ მისი სისქე 4 მ აღწევს. საერთოდ, ძველი სამოსახლოს ქალაქად ქცევის დროს მისი დამცველი კედელ-ზღუდე, ჭიშკრითურთ, მტკიცე პერანგში ჯდება.

ნიეთიერი მონაპოვარი (შუაფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი მოკიჩული და მოუკიჩავი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, მინის სამაჯურის ნატეხები და სხვა) რიცხვობრივ ჭარბობენ წინარე ფენათა კუთვნილ ნაშთებს და ნამდვილად ადგილობრივ, ახალქალაქელ მეთუნე და სხვა ხელოსანთა ნაწარმს წარმოადგენენ.

ამ ფენისა და მონაპოვრის მიკუთვნებას შუაფეოდალური ხანისადმი სპილენძის ერთი მონეტაც ადასტურებს. მის ზემოთ ჩანს ნახშირიან-ნაცროვანი ფენა და ცეცხლში ალანძული ქვების რიგი, რაც გვაგარაუდებინებს ციხე-ქალაქის ნგრევა-გადაწვას მონღოლთა შემოსევებთან დაკავშირებით XIII—XIV საუკუნეებში.

4. მშენებლობის უკანასკნელი საფეხურის (IV, ზედა ფენის) დათარიღება ხერხდება იქ აღმოჩენილი თურქული ვერცხლის მონეტის მიხედვით. იგი კონსტანტინეპოლშია მოჭრილი და 1730—1731 წლებით თარიღდება (განსაზღვრა ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ი. ჯალაღანიამ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ). მონეტა მოხვედრილია მეორე ნახშირიან-ნაცროვან ფენაში, რომლის შესაბამისიც არის აგრეთვე კერამიკით მდიდარი კულტურული ფენა.

იმ ხანაში ჩანს სენაკების საფუძვლიანად სახეცვლა: „თურქობის“ დროს გადაკეთებული და დროებით სადგომებად გამოყენებული ჩანს თვით სენაკების შიდა არეც; ძველ სენაკთა ფართობი საგრძნობლად შემცირებულა და მათ დანიშნულებაც სხვაგვარი მინიჭებიათ. კერძოდ, მეორე სენაკის შიგნით კვლავ ჩანს ფი-

ლაქვით უთანაბროდ მოფენილი და დასავლეთ კუთხეში სუსტი კედლით შემოზღუდული, ერთსაფეხურიანი, ჩაშენებული პატარა სენაკი (2), ხოლო კარს წინ 1 მ სიმაღლე ქვის სვეტი (ეგებ მუსლიმური პატარა სამლოცველოს მსგავსი რამ (?), თუმცა მისი დანიშნულება ჭერ-ჭერობით მაინც ბუნდოვანი რჩება. პირველი სენაკის მოზრდილი ნაწილი უჭირავს ასევე გაურკვეველი დანიშნულების მომცრო ქვაყუთებს, მწკრივად განლაგებულს, თითქმის სრულიად უინვენტაროს.

წინასწარი ვარაუდით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ზემოაღწერილი „II ნასახლარი“ ჰკარგავს პირვანდელსა და უმთავრესს, საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობის დანიშნულებას და გვიანფოდალურ ხანაში იქცევა მომხდურთა თუ ეგებ მესაქონლეთა ერთ-ერთ დროებით თავშესაფარ-სადგომად, ან, შესაძლოა, რაიმე (ჭერ-ჭერობით ჩვენთვის უცნობი) საგნებით სავაჭროდ.

3. ჯაშარძე

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის კამპანიის მოკლე ანგარიში

1969 წელს დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ორი რაზმი მუშაობდა ნაქალაქარის ტერიტორიაზე; ხოლო მესამე განაგრძობდა გარეუბნის სამაროვნის თხრას მის ჩრდილო უბანზე.¹

ექსპედიციამ დმანისის ნაქალაქარის გათხრაზე იმუშავა 21 ივლისამდე, ხოლო შემდეგ მთელი შემადგენლობით გადავიდა მდ. დამბლუტის წყლის ხეობაში იმისათვის, რომ დაესრულებინა წინა, 1968 წელს დაწყებული გათხრა მცირე ეკლესიისა. იმ უბანზე ექსპედიციამ იმუშავა ორ კვირას, 4 აგვისტომდე და ამით დაასრულა თავისი საველე მუშაობა საანგარიშო წელს.

წინა წლების პრაქტიკისაგან განსხვავებით, საანგარიშო წელს ექსპედიციამ თავის ძალებს თავი მოუყარა ნაქალაქარის ერთ, III

¹ საანგარიშო წელს ექსპედიცია მუშაობდა 23.VI-დან — 5. VIII-მდე, შემდეგი შემადგენლობით: ვ. ჯაფარიძე (ხელმძღვანელი), მ. სინაურიძე (ხელმძღვანელის მოადგილე), უფრ. მეც. თანამშრომელი ვ. ართილაყვა; უმც. მეც. თანამშრომლები: რ. დოლაბერიძე, თ. ბერიძე, მ. მიქაძე, კოლექტორი — კ. კახიანი (მოწვევით), არქიტექტორი — თ. გერსამია (მოწვევით); მხატვარი — ნ. ველიაშვილი, ფოტოგრაფი — ი. მღვიანი, მძღოლი — მ. კახრაშანიანი.

უბანზე, იმ განზრახვით, რომ უახლოეს 2—3 წელიწადში დაასრულოს ნაქალაქარის სათანადო კვარტალის გათხრა (ამ კვარტალის მნიშვნელოვანი ნაწილი გაითხარა უკანასკნელი წლების განმავლობაში).

საანგარიშო წელს ექსპედიციამ დაიწყო XII შენობის გათხრა. ჩატარებულმა მუშაობამ გამოარკვია, რომ XII შენობა აღმოსავლეთის მხრიდან, მთელ სიგრძეზე მიჰყვებოდა ამავე უბანზე წინა წლებში აღმოჩენილ XI შენობას. XII შენობის გეგმა (ზომა — $16,5 \times 9,7$ მ) არსებითად გაირკვა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მის სამხრეთ-აღმოსვლეთ კუთხეს, რომელიც დაზუსტებას მოითხოვს.

მიუხედავად იმისა, რომ ექსპედიციამ ვერ მოასწრო XII შენობის ბოლომდე გათხრა, მოხერხდა რამდენიმე ძველი საცხოვრებელი ფენის დადგენა, ამის საფუძველი მოგვცა სხვადასხვა დონეზე აღმოჩენილმა თონეებმა, ქვევრებმა და ხარობებმა.

XII შენობის ფართობზე აღმოჩნდა ხუთი თონე, სამი ქვევრი და ერთი ხარო. I თონე აღმოჩნდა 0,4 მ სიღრმეზე (d — 60 სმ); II და III თონეები — 0,65 მ სიღრმეზე (d — 58 სმ და 45 სმ); IV და V თონეები — 1 მ სიღრმეზე (d — 72 სმ და 58 სმ). IV დონე კარგად დადგინდა ქვევრების მიხედვით, რომლებიც აღმოჩნდა 1,45 მ სიღრმეზე, შენობის ჩრდ.-აღმ. მეოთხედში. განათხარი მასალის (უპირატესად კერამიკის) წინასწარი შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელია მიახლოებით დავათარილოთ საცხოვრებელი დონეები (ამაში დიდ დახმარებას ვერ გვიწევს რუსუდან დედოფლის ორი მონეტა, რომელთაგან ერთი 0,8 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა, ხოლო მეორე 1 მ სიღრმეზე). აღნიშნულ საფუძველზე ქვედა, IV დონე, XIII საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს; III დონე შეიძლება დავათარილოთ XIII—XIV საუკუნეებით, II დონე — XV—XVI სს., ხოლო ზედა, I დონე დიდად არ უნდა იყოს დაცილებული ხნით II დონისაგან. საანგარიშო წელს ამოვასუფთავეთ ორი ნახევარწრიული ხარო, ნაგები ნატეხი ქვებითა და კირით. ერთი ხარო მიშენებული იყო XI შენობის დასავლეთ კედელზე, მის ჩრდილო ნაწილში, ხოლო მეორე — XII შენობის ჩრდ.-დას. კუთხესთან, შიგნიდან. ხარობის ამოსუფთავებამ მეტად საინტერესო მასალა შეგვძინა, უმთვრესად XIII საუკუნისა.

გარეუბნის სამაროვნის ჩრდილო ნაწილში გაითხარა ერთი კვადრატი, ზომით 6×6 მ, რომელშიც აღმოჩნდა 21 სამარხი: შვიდი 0,9—1,05 მ სიღრმეზე, ხუთი — 1,1—1,2 მ სიღრმეზე და ცხრა — 1,4—1,5 მ სიღრმეზე.

დაკრძალულთა უმრავლესობა დამხრობილი იყო ჩრდ.-დასავლეთიდან სამხრ.-აღმოსავლეთით, პირით სამხრეთისაკენ. მიცვალებულებს მარჯვენა ხელი ტანს გასწვრივ გაჭიმული ჰქონდათ, ხოლო მარცხენა მოხრილი, ზოგიერთს კი გადაჯვარედინებული ეწყო მუცლის არეში.

გათხრილი სამარხებიდან მხოლოდ ორს ჰქონდა ინვენტარი (№ 7 და № 10)), ორივე ბავშვისა იყო. პირველ მათგანს მარცხენა ხელზე წამოცმული ჰქონდა მინის სამაჯური, ხოლო მეორეს აღმოაჩნდა ფაიანსისა და მინის მძივები და ბრინჯაოს მავთულის ხვეული საყურეები. იმავე კვადრატში აღმოჩნდა ბრინჯაოს თავკომბალა საკინძი და შვად გამომწვარი კერამიკის ნატეხები, რომლებიც, უნდა ვიფიქროთ, წინა ანტიკური სამარხის ნაშთს წარმოადგენდნენ. სავარაუდებელია, რომ ის სამარხი ფეოდალურ ხანაში ახალი სამარხების ჩაჭრის შედეგად დაუზიანებიათ.

ზემოხსენებული სამარხები, შიგ ადმოჩენილი ინვენტარის და აგრეთვე იმ უბანზე წინა წლებში გათხრილი სამარხებისა და მათი ინვენტარის შესწავლის საფუძველზე შეიძლება XIII—XIV სს. დავათარილოთ.

მდ. დამბლუტის-წყლის ხეობაში ექსპედიციამ გათხარა ფართობი მცირე ეკლესიის ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და სამხრეთით. ამით ეკლესიის ნანგრევები განთავისუფლდა საუკუნეების განმავლობაში დაგროვილი მიწისაგან და გაითხარა მის გარშემო არსებული სამაროვნის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

ეკლესიის სამხრეთით ექსპედიციამ ერთი კვადრატის (8,0 × 7,0 მ) გათხრა ჯერ კიდევ 1968 წელს დაიწყო და 1969 წელს განაგრძო, ხოლო ეკლესიის აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით ორი ახალი კვადრატი გაჭრა (12,0 × 5,0 მ და 8,6 × 4,0 მ).

ეკლესიის გარშემო სულ აღმოჩნდა 33 სამარხი და სამარხის ნაშთი. სამარხები მჭიდროდ, რამდენიმე ფენად იყო განლაგებული. სამარხები, რა თქმა უნდა, ქრისტიანული იყო. მათი დიდი უმრავლესობა ინვენტარს არ შეიცავდა.

ზედა ფენაში (h — 0,7 — 0,8 მ) მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ პატარა ფიქალი ქვებისაგან შეკრულ სამარხებში. მომდევნო ფენის სამარხები (h — 1,4—1,45 მ.) თლილი ფილაქვებისა და კრამიტისაგან იყო შეკრული. მიცვალებულთა მცირე ნაწილი ორმოსამარხებში იყო დაკრძალული.

ორ სამარხში აღმოჩნდა ცოტაოდენი ინვენტარი: ერთში სპილენძის პირხსნილი სამაჯური და მძივები (სამარხი № 4, სამხრ.

კვადრატში), ხოლო შეორე — სპილენძის ისეთივე სამაჯური, სპილენძის მავთულის საყურე და ორი ბეჭედი.

აღნიშნული სამარხები სტრატეგრაფიისა და სამარხების ინვენტარის შესწავლის, აგრეთვე დმანისის ნაქალაქარის გარეუბნის სამაროვნის სამარხებთან შედარების საფუძველზე, შეიძლება დათარიღდეს გვიანფეოდალური ხანით.

გარდა ზემოაღნიშნული მუშაობისა, ექსპედიციამ, მეტად მძიმე პირობების გადალახვით, ძნელად მისადგომი ადგილებიდან ჩამოიტანა და დასაცავად გადასცა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს ქვის რამდენიმე ძეგლი: ბაზა (0,65×0,51×0,33 მ) იმ წარწერიანი სტელისა, რომელიც წინა წლებში იყო ჩვერ მიერ ჩამოტანილი საყდრის ქედიდან (სოფ. პატ. დმანისის სამხ.-აღმ., 1,5 კმ.); კარის ერთი მეტად დიდი ქვის ორი ნაწილი (1,91×0,9×0,2 მ) 1709 წ. სააღმშენებლო წარწერით (დავით გარეჯის პატარა მონასტრის ნანგრევებიდან, სოფ. კიანეთის მოპირდაპირე მთაზე, მდ. მაშავრის მარჯვენა ნაპირას); ერთი საფლავის ქვა (ორად გატეხილი), XIV ს. არაბული წარწერით (ნაქალაქარ დმანისის გარეუბნის სამაროვნიდან); ერთი დიდი ქვევრი, აღმოჩენილი ნაქალაქარის III უბანზე თხრისას, XII შენობაში.

ლ. ჭილაშვილი

ახალსოფლის (გავაზის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის შედეგები

ნაქალაქარი, რომლის შესწავლაც დაიწყო ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ¹ 1969 წ., მდებარეობს ყვარლის რაიონში, რაიონული ცენტრიდან აღმოსავლეთით, 17 კმ-ზე, იქ, სადაც თავდება კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთი კალთები და იწყება ალაზნის ველი. ნაქალაქარი მოქცეულია კავკასიონიდან გამომავალი მდინარეების ავანისწყლისა და იულდას აუზში, უჭირავს რამდენიმე კვ. კილომეტრი და, ფართობის მიხედვით, ერთ-ერთი დიდი ნაქალაქარია სა-

¹ ექსპედიციის შემადგენლობა: ლ. ჭილაშვილი (ხელმძღვანელი), ნ. ქანთარია (ხელმძღვანელის მოადგილე), გ. კიკნაძე, თ. კერესელიძე, დ. აბჯანდაძე (უმცროსი მეცნიერი თანამშრომლები), ი. ლუღუშაური (არქიტექტორი), ი. ჯავახიშვილი (ფოტოგრაფი), ს. ბურდილაძე (თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტი).

ქართველოში — უფრო დიდიც კი, ვიდრე დმანისი, ახალქალაქი ან სამშვილდე. როგორც ირკვევა, თანამედროვე სოფ. ახალსოფლის გარკვეული ნაწილიც ძველი ქალაქის ფარგლებში შედიოდა. მიწისზედა ძეგლებიდან სოფელში შემორჩენილია ადრეული ქრისტიანული ხანის მნიშვნელოვანი ტაძარი („ძველი გაგაზი“) და რამდენიმე ნაციხარ-ნაეკლესიარი სოფლის განაპირას, ბაღ-ვენახებში, თანამედროვე ახალსოფელი ძველი გაგაზის ნაფუძარზე დასახლებული XIX საუკუნეში. ნაქალაქარიც, ამდენად, შეგვიძლია დავუკავშიროთ ისტორიულ გაგაზს, რომლის შესახებ ვხვდებით ცნობებს ძველ ქართულ წყაროებში.

ექსპედიციამ თავისი პირველი კამპანია არქეოლოგიური დაზვერვით დაიწყო. გამოიკვია, რომ ქალაქი რამდენიმე უბანზე ყოფილა გაშლილი და ექსპედიციამ სწორედ იმ უბნებზე დაიწყო სასინჯი თხრილების გაჭრა.

ნაქალაქარის ერთ-ერთი ძირითადი უბანი ავანისწყლის მარცხენა მხარეს მდებარეობს. დღეს მას „კოპალეს“ უწოდებენ. იგი, როგორც ირკვევა, ქალაქის სამეურნეო უბანს წარმოადგენდა. სამიწათმოქმედო ზონა მოქცეული ყოფილა ავანისწყალსა და იულდას შორის. მას შუაში ჩამოუდიოდა მდინარეებიდან გამოღებული რუ, რომელიც დღესაც კარგად არის შენახული. რამდენსამე ადგილას შემორჩენილია არხის ქვით ნაშენი კალაპოტიც. „კოპალეს“ ტერიტორია მსხვილი ქვებით ნაგები კედლებით დაყოფილია ცალკეულ ნაკვეთებად. მათ შორის კარგად ჩანს გასასვლელები, სიგანით საშუალოდ 1,7 მ და ცენტრალური „ქუჩა“, რომლის სიგანეც 2,3 მ აღწევს.

მეორე მთავარი უბანია „ნაბაზრალი“. მას ავანისწყლის მარჯვენა მხარე უკავია. ძირითადი სამუშაო „ნაბაზრალზე“, ე. წ. „თუშის ციხის“ მიდამოებში იქნა ჩატარებული. ექვსივე დაზვერვითს თხრილში ერთი და იგივე სურათი ჩანს, კულტურული ფენა დაახლოებით 0,4 მ სიმძლავრისაა და იქიდან ერთთავად ამოდიოდა მოჭიქული კერამიკის ნატეხები. ექსპედიციამ დაიწყო „თუშის ციხის“ შესწავლაც. იგი ერთსათავსოიანი ნაგებობაა, შიდა არე სწორკუთხაა, სიგრძე უდრის 5,8 მ, სიგანე — 4,4 მ, კედლების სისქე — 1,5 მ. ნაგებია ქვითკირით. შენობის შემორჩენილი სიმაღლე დაახლოებით 5 მეტრია. მას არც ერთი სარკმელი არა აქვს, კარი კი, შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით, საკმაოდ ვიწროა — 0,7 მ სიგანისა. ნაგებობა ორსართულიანი და ისრულთაღიანი ყოფილა. კედლის თავზე, ბანში, ორი ამბრაზურაა, ალბათ, ციხის გუშაგები-

სათვის. ნაგებობის გაწმენდა არ დამთავრებულა. ვარაუდით, იგი გვიანი შუასაუკუნეების ძეგლს უნდა წარმოადგენდეს.

ქალაქის ასევე მნიშვნელოვანი უბანი იქნებოდა ავანისწყლისა და ქვაწერას ხერთვისზე მდებარე, სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა კომპლექსი (ეკლესიები, სასახლე...), რომლის შესწავლასაც ექსპედიცია აპირებს მომავალში.

„კოპალესა“ და „ნაბაზრალზე“ გავლებული დაზვერვითი თხრილების მიხედვით ირკვევა, რომ ნაქალაქარზე კულტურული ფენების სიმძლავრე არ უნდა აღემატებოდეს 0,4—0,5 მეტრს. აღმოჩენილი მოტიქული კერამიკის ნატენები საშუალებას გვაძლევს, ქალაქის არსებობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ეპოქა განვსაზღვროთ IX—XIII საუკუნეებით. ეს ასევე კარგად მტკიცდება წერილობითი წყაროების ცნობებით და იქ ექსპედიციამდე აღმოჩენილი, XI ს. სამშენებლო წარწერით. ნაბაზრალზე აღმოჩენილი მოტიქული კერამიკის ზოგი ნიმუშის და არქიტექტურული ძეგლების მიხედვით, აქ მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ვიგულისხმოთ XV—XVII საუკუნეებშიც. ქალაქი აღმოცენებულია თავისებურ გეოგრაფიულ გარემოში, მთისა და ბარის შესაყარზე, დაღესტანში მიმავალ ერთ-ერთ მთავარ გზაზე. შემთხვევითი აღმონაჩენების მიხედვით (ბრნჯაოს ცული, ანტიკური ხანის დოქები) ნაქალაქარზე და მის მიდამოებში მოსალოდნელია უფრო ძველი ძეგლების არსებობაც.

გ. გაფრინდაშვილი

ვანის ქვაბი — 1960 წ.

აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკის ლაბორატორია 1969 წ. განაგრძობდა არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას ვანის ქვაბის მონასტერში (დაიწყო 1966 წ.).¹

როგორც ცნობილია, ვანის ქვაბი კლდეში ნაკვეთი მრავალსართულიანი მონასტერია, დაარსებული VIII—IX სს-ში. მის ცენტრში იმყოფება წმ. გიორგის კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ტაძარი XI საუკუნისა. ტაძართან ერთად 1966—67 წწ. გაითხარა XIII ს.

¹ ექსპედიციის მონაწილენი: აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკის ლაბორატორიის თანამშრომლები — გ. გაფრინდაშვილი (ხელმძღვანელი), ა. ვართაგავა (ხელმძღვანელის მოადგილე), ლ. ფაველინი (უფრ. ინჟინერი), გ. თოდუა (უფრ. ლაბორანტი).

მასზე დასავლეთით მდებარე სტოა. მის ერთ ნაწილში იდგა იმავ-
დროული მდიდრულად მოჩუქურთმებული სამრეკლო. ამ უკანას-
კნელის ჩუქურთმიანი ქვები აღმოჩნდა წმენდისას, სტოაში და მის
წინა მოედანზე. ექსპედიციის მიერ ეს ადგილი მიჩნეულია პირ-
ველ მთავარ უბნად. მეორე — მონასტრის მარანი ტაძრიდან
სამხრეთით დაახლოებით 30 მ მდებარეობს. იმავე უბანზეა აღრევე
მიკვლეული ძველი წყალსადენის ტრასა. მეორე უბნის დასავლეთ
განაპირას მონასტრის ბოლოს არის მესამე უბანიც. აქ გამოვლენი-
ლია მონაზონთა ორი კლდის სახლი. მეოთხე უბანია ზღუდე, აშე-
ნებული 1204 წ. ანტონ ჭყონდიდელის მიერ.

პირველ უბანზე, ტაძრის სტოასთან, მოედნის დადაბლებით გა-
მოვლინდა თმოგველთა საგვარეულო სამარხავის სამი ფენა ერთი-
მეორის თავზე. სამარხების ზემოთ და წინ, მიწის სიღრმეში აღმო-
ჩენილია კლდის ნანგრევებში დამარხული სტოა — სამრეკლოს
ჩუქურთმიანი დეტალები, მათ შორის სამრეკლოს ჩუქურთმიანი,
მთლიანი ქვისგან გამოჭრილი ჭერი. თუ გავითვალისწინებთ, რომ
იქვე მახლობლად, ვარძიასა და წუნდამი არსებულ სამრეკლოთა
(XIII ს.) ჭერი დაღუპულია, გასაგები გახდება ამ მონაპოვარის
მნიშვნელობა.

სამარხების მხოლოდ ორი ფენაა გადახსნილი, მესამე ჯერ გა-
უთხრელია. სამარხები განლაგებულია გაუქმებულ ადრინდელ ქვა-
ბებთან ყოორით წარმოქმნილ ვიწრო მოედანზე. მისი სიგანეც მხო-
ლოდ მიცვალებულთა სიგრძით ისაზღვრება. აქ მამაკაცთა, ქალთა
და ბავშვთა სამარხებია. დაკრძალვის წესი იგივეა, რაც ტაძრის სამ-
ხრეთ-დასავლეთით მდებარე, კლდის ეკვდერ-სამარხიდან არის ჩვენ-
თვის ცნობილი 1967 წლიდანვე. მიცვალებული გულხელდაკრეფი-
ლია, თავთან ორივე მხარეს თითო ქვა უდევს. პირველი ფენის სა-
მარხებში მხოლოდ ორი ასხმა მძივი აღმოჩნდა.

ამ სამარხების ხნოვანება თავსდება სტოას აშენებასა და დიდ
მიწისძვრას შორის, ე. ი. XIII ს. 30—80-იან წლებში. ეს ის დროა,
როცა მონასტერი თმოგველ ფეოდალთა ხელში იმყოფება.

სტოას სამხრეთ კართან გაიწმინდა ადრე დადასტურებული ოვა-
ლური სამარხი სხედასხვა სიმბოლოებზე დაკრძალული მიცვალებუ-
ლებით. ეს, რა თქმა უნდა, სტოას გაუქმების შემდგომ მოხდებოდა.

მეორე უბანზე ჩანს X—XI სს. პირღებულ კლდის სახლებთან
მიშენებული მარნები. მათ შორის გაითხარა რვა ქვევრიანი მარანი.
ეს პირველი დადასტურებაა „ვაჰანის ქვაბთა განგების“ — ტიპი-
კონის ცნობისა ვანის ქვაბის მონასტერში მონაზვნების მიერ ღვინის

ფართო მოხმარების შესახებ. იქვე მოპოვებულია სადა კერამიკის ნატეხები.

მესამე უბანზე X—XI სს. მონაზონთა ორი კლდის სახლი გაითხარა — კლდის ფერდობზე, გვრდიგვერდ. კლდის პირზე გამოკვეთილ იმ სახლებში ჩასასვლელები მოწყობილია ზედა ტერასიდან. საფეხურიანი გვირაბებით. ეს თავისებურება შედეგია იმ გადაკეთებისა, რის საჭიროებაც კლდის სახლთა წინა მხარის ნგრევამ გამოიწვია. ამის მანიშნებელია გვიანდელი რეკონსტრუქცია — ფასადთა ყორით ამოშენება (სახლთა კლდის ქვეშ გამოკვეთა, ზემოდან მოწყობილი ჩასასვლელითურთ დამახასიათებელია ყირიმის გამოქვაბულებისათვის).

დასავლეთ განაპირა კლდის სახლში დადასტურდა მტრის შემოსევის კვალი — ოთახის იატაკზე გადაბრუნებულ-გატეხილი დერგი და ხანძრისაგან დამწვარი, დაწეული მარცვალი (დკისა, ქერისა და ჭვავის), მიტოვებული სახლები შემდგომ გადაქცეულა ზედა სართულზე განახლებულ საცხოვრებელთა სანაგვედ. ამიტომ აქ გადმონაყარი კერამიკული ჭურჭლის მრავალფეროვანი ნატეხები მოიკრიბა. მათ შორის არის მოჭიქულ წითელკეციანი და ფაიანსიც. ნაპოვნია ქართულ წარწერიანი ჭურჭლის (XVI ს.) ნატეხიც. წარწერა გამოწვამდნა ამოჭრილი. მთელი ეს ყურადსაღები კერამიკული მონაპოვარი მოელის შესწავლას ვიწრო სპეციალისტის მიერ.

მეოთხე უბანზე ზღუდის შესასვლელთან (ტიბიკონის „ცოტა კარი“) მთლიანად აღებულია ნაყარი მიწა და გამოჩენილია ზღუდისა და შესასვლელის გარე ფასადი.

ვანის ქვაბის არქეოლოგიურმა კვლევამ საანგარიშო კამპანიის განმავლობაში მნიშვნელოვანი ახალი მასალა მოგვცა შოთა რუსთველის ხანაში საქართველოს სამონასტრო ცხოვრებისა და სამშენებლო ხელოვნების შესასწავლად.

ბ. შხაბაძე, მ. ბარამიძე

მერხეულის სამაროვანი

1969 წ., შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. ბერძენიშვილი) სადაზვერვო რაზმმა სოფ. მერხეულში მდ. მაჭარის მარცხენა ნაპირას, პირველი ბორცოვანი ზოლის ერთ-ერთ შემადგენელ მთავარ საინტერესო ძეგლს. მიწის საპლანტაჟედ დამუშავების დროს ბორცვის თხემზე აღმოჩნდა ადამიანთა ძვლები და არქეოლოგიური მასალები.

ძეგლის რაობის გარკვევის მიზნით, ექსპედიციამ ჩაატარა მცირე მასშტაბის დაზვერვითი სამუშაოები. გაირკვა, რომ სამაროვანს ეკავა ბორცვის თხემის დასავლეთი ნაწილი (დაახ. 40 მ² ფართობი). სამაროვანი ძალზე დაზიანებული აღმოჩნდა: ზედაპირიდან 0,5 მ მთელ სიღრმეზე გვხვდებოდა უსისტემოდ გაფანტული მიცვალებულთა დამწვარ-დაღწილი ძვლები და ნივთები, რაც საშუალებას არ გვაძლევდა ცალკეული კომპლექსები გამოგვეყო. როგორც ჩანს, ამ ძეგლის სახით საქმე უნდა გვექონდეს პატარა საგვარეულო სამაროვანთან, რომელზედაც მიცვალებულთა მეორადი დაკრძალვა ხდებოდა.

მონაპოვარ არქეოლოგიურ მასალაში უმრავლესობას იარაღ-სამკაული შეადგენს. განსაკუთრებით მრავალფეროვანია ბრინჯაოს სამკაული: სამაჯურები, კირკლები, საკინძები, ჩქიფები, ბეჭდები, ფრინველის და ცხოველის ქანდაკებანი, მძივები (სარდიონის, ქარვის, კვარცის), აქვია ვერცხლის მრგვალგანივეკვეთიანი საყურეები.

იარაღი დამზადებულია მხოლოდ რკინისაგან. ესენია: სხვადასხვა ტიპის სატევარი, მასრაგახსნილი შუბი და ისრისპირები, ყუაყვრიანი ცული, მოხრილი დანები და სხვა.

შედარებით მცირეა კერამიკა. იგი მონაცრისფროა, თხელკეციანი, ამასთან ყურადღებას იქცევს ყურმილიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები. ბევრია რიყის ქვის საღესები.

მონაპოვარი მასალის ძირითადი ნაწილი და დაკრძალვის წესი დამახასიათებელია აფხაზეთის ტერიტორიისათვის ძვ. წ. 1 ათასწლ. შუა ხანებში. როგორც ჩანს, ამავე პერიოდს უნდა განეკუთვნოს მერხეულის სამაროვანიც.

ლ. წამრთელი

გამოქვაბულის დათვის ნაშთები ქვაჭარასა და იაშთხვაში

საქართველოს არქეოლოგიაში უკანასკნელი წლების მანძილზე მეტად აქტუალური გახდა მეზოლითური ძეგლების შესწავლის საკითხი.

როგორც ცნობილია, მეზოლითი წარმოადგენს იმ გარდამავალ ეპოქას პალეოლითიდან ნეოლითში, რომლის დროსაც გარკვეული ცვლილებები ხდება პირველყოფილ ადამიანთა სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო საქმიანობაში.

ქვის ხანის ადამიანთა განვითარების ისტორიაში მეზოლითი, როგორც დამოუკიდებელი პერიოდი, სულ ამ რამდენიმე ათეული

წლის წინათ იქნა გამოყოფილი. მიუხედავად ამისა, მის ირგვლივ წამოჭრილი ბევრი სადაო საკითხი ჯერ ისევ გადაუწყვეტელი რჩება.

უკანასკნელ წლებში საქართველოს ტერიტორიაზე მეზოლითური კულტურის შესატყვისი ძეგლები საკმაო რაოდენობით იქნა აღმოჩენილი. მათ შორის არქეოლოგიურ და პალეონტოლოგიურ მასალათა სიუხვით და მრავალრიცხოვნებით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მეზოლითური ძეგლები: ქვაჭარა და იაშთხვა.

როგორც არქეოლოგიური, ისე ზოოგეოგრაფიული თვალსაზრისით მეტად საინტერესო ფაქტს წარმოადგენს ქვაჭარაში გამოქვაბულის დათვის ძვლების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა. ძვლოვანი მასალის თითქმის 95% ზემოთაღნიშნულ სახეობას განეკუთვნება.

გამოქვაბულის დათვის ძვლებს საკმაო რაოდენობით ვხვდებით დასავლეთ ამიერკავკასიის, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითურ და მეზოლითურ ძეგლებში: ჯრუჭულა, დევისხვრელი, მღვიმევი, საკაჟია, გვარჯილას კლდე. ჭახათი, წონა, კუდარო, ცივი მღვიმე, კეპ-ბოლაზი, ოქუმი და აგრეთვე ცხრა-ჯვარას გამოქვაბული, სადაც აღმოჩენილი იყო გამოქვაბულის დათვის რამდენიმე მთლიანი ჩონჩხი და მათ არავითარი კულტურული ნაშთები არ ხლებიათ თან, ამიტომ იგი დათვების „სასაფლაოდა“ მიჩნეული.

ქვაჭარისა და იაშთხვის გამოქვაბულებში ამ სახეობის დათვის ძვლების აღმოჩენა ნათლად მოწმობს, რომ ამიერკავკასიის დასავლეთ რაიონებში იმ დროს თავისებური ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები არსებობდა, რის გამოც აღნიშნულ მხარეში პლეისტოცენის დასასრულამდე და ჰოლოცენის დასაწყისამდე შემორჩა ქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე ფართოდ გავრცელებული გამოქვაბულის დათვი.

ამრიგად, აქ მოპოვებული თავისებური პალეონტოლოგიური მასალები ახლა უფრო სწორ წარმოდგენას გვაძლევს იმ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ვითარებაზე, რომელიც არსებულა მეზოლითში, პალეოლითიდან ნეოლითისაკენ გარდამავალ ხანაში.

ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კისტოფორის შესახებ

1966 წ. ვანის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მიაკვლია კისტოფორს¹, რომლის ზუსტ ატრიბუციას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ვანის ნაქალაქარის სტრატეგრაფიისათვის.

ამ მონეტის შესახებ გამოითქვა აზრი, რომ იგი მოჭრილია იონიაში, ქალაქ ეფესში პრეკვესტორ ანტონიოსის დროს ძვ. წ. 50—49 წწ. მონეტა განსაზღვრულია B. Head-ის მიხედვით². სამწუხაროდ, ავტორებს სრულად არ გამოუყენებიათ საინტერესო მონეტის შესახებ არსებული ლიტერატურა, რომელიც ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებებს შეიცავს და მათი მოყვანა ჩვენ აუცილებლად მიგვაჩნია. გარდა ამისა, მცდარია ვანში აღმოჩენილი კისტოფორის მიკუთვნება ეფესოს ზარაფხანისადმი. ზემოთქმული გვაძულებს კვლავ დავუბრუნდეთ ამ საკითხს. ვიდრე ვით მონეტის აღწერილობას.

წონა — 12,25 გრ. ზომა — 25 მმ.

შუბლი — ნახევრად ღია მისტიკური (სარიტუალო) კალათი-კისტა, საიდანაც გველი მოძვრება. გარშემო სუროს ფოთლებისაგან გაკეთებული გვირგვინი.

ზურგი: ორ გადახლართულ გველს შორის მოთავსებული საკრალური გამოსახულება. გველის თავებს შორის მონოგრამა APA, გამოსახულების მარცხნივ ასო Q, მარჯვნივ — კვერთხი (ბაკხის?), რომელზედაც გველია შემოხვეული.

დ. კაპანაძე და გ. ლორთქიფანიძე ვანში აღმოჩენილ ცალსამდრამქმიან მონეტად მიიჩნევენ³. ეს არ არის მართებული მოსაზრება. კისტოფორების (რომაულ ავტორებთან „cistophori“) სისტემა ემყარებოდა როდოსის სამონეტო სისტემას, რომლის მიხედვით მოჭრილი ტეტრადრამების წონა ძვ. წ. III ს. მანძილზე დაეცა

¹ ამჟამად ეს მონეტა ინახება საქ. სახელმწ. მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში, განძების ფონდი № 11 846.

² დ. კაპანაძე, გ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური ხანის მონეტები ვანის ნაქალაქარდან, ყურნალი „ცისკარი“, 1967, № 8, გვ. 147.

³ B. Head, Catalogue of the Greek Coins of Ionia, London, 1892. გვ. 68, № 176, ტაბ. XII, 10.

⁴ დ. კაპანაძე, გ. ლორთქიფანიძე, მითით. ნაშრ. გვ. 147.

III. არუხლო I ნამოსახლარი შემოსენებული ბორცვის აღმოსავლეთით, მისგან 800—900 მ მანძილზე მდებარეობს. მათ შორისაა არუხლო II ნამოსახლარი.

საანგარიშო კამპანიის სტაციონარული გათხრების მთავარ ამოცანად ამ ბორცვის გარშემოვლებული თხრილების და მათი შევსების თავისებურების გარკვევა მივიჩნიეთ.

წარმოებულ გათხრებით დადგინდა, რომ უძველესი „სველი“ თხრილის გაუქმებისა და ამოვსების შემდეგ ბორცვის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ფერდობების ფარგლებს გარეთ დაწყებული მიწურების მსგავსი „გრძელი“ (დაახლოებით 3—4 მ ნაგებობების გამართვა. მათი ნაწილი „სველი“ თხრილის შევსების ზედა ფენებშიაც გვხვდება. სავარაუდოა, რომ უფრო მოგვიანო ხანისაა ბორცვის მეორე, მცირე დიამეტრის მქონე „მშრალი“ თხრილიც.

ყრველივე ზემოაღნიშნული მიგვითითებს, რომ თავდაპირველ სამოსახლოს კონტურებისა და მისი ცენტრალური ადგილის გასარკვევად გასათვალისწინებელია „სველი“ თხრილის გარშემოწერილობა, რომლის ცენტრი თანამედროვე ბორცვის შუა ადგილიდან დაცილებულია დასავლეთის მიმართულებით დაახლოებით 10—20 მ. როგორც ჩანს, დროთა განმავლობაში არუხლო I სამოსახლოს ზრდა არა მარტო.ერთიმეორეზე სამშენებლო დონეების გამართვაში უნდა გამოხატულიყო, არამედ მისი თანდათანობითი გადანაცვლებით ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ.

თუ ჩვენი დასკვნები მართებულია, მაშინ მომავალი გათხრების სწორი დაგეგმვით შესაძლებელი გახდება როგორც ნასოფლარის უძველესი დაგეგმარების, ისე მომდევნო ფენების ყველა დამახასიათებელ თავისებურებათა დადგენაც.

ო. ჯაფარიძე, ა. ჯამახიშვილი

ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის

1969 წლის საველე სამუშაოთა შედეგები

საქართველოს მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქვემო-ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1969

წელს ჩაატარა საველე სამუშაოთა მეხუთე კამპანია, რომელიც ორ თვეს გაგრძელდა.¹

ღია ფურცლის (14) შესაბამისად ექსპედიცია აგრძელებდა შულავერის უძველესი ნამოსახლარების შესწავლასა და დაზვერვებს მარნეულის რაიონში. მუშაობა გაიშალა, ძირითადად, ძვ. წ. V—VI ათასწლეულების ნამოსახლარ იმირის გორაზე.² ძირითად ამოცანას შეადგენდა ნასოფლარის ერთ-ერთი სამშენებლო ჰორიზონტის გათხრა მეტნაკლებად დიდ ფართობზე და დასახლების ხასიათისა და დაგეგმარების თავისებურებათა გარკვევა. გადაწყდა, რომ ამ თვალსაზრისით გათხრილი ყოფილიყო გორის ჩრდ. აღმოსავლეთი სექტორი, დაახლოებით 400 კვმ (კვადრატი DD), სადაც ადრევე გაჭრილი სტრატეგრაფიული თხრილის წყალობით ჩანდა ფენათა მონაცვლეობა.

გათხრა წარმოებდა DD კვადრატის მთელ ფართობზე (რომელსაც 15—20° დახრა აქვს ჩრდ. აღმოსავლეთისაკენ) ერთიანად, ჰორიზონტულ თხელ ფენებად. გორის ეს მონაკვეთი, ისევე როგორც მისი ცენტრალური ნაწილი, ზემოდან დაფარულია 60-ოდე სანტიმეტრის სიმძლავრის მკვრივი თიხნარით — ალიზის შენობათა ნანგრევებით, რომლებშიც ჩაშვებულია სხვადასხვა ხანის ორმო-სამარხები.

სამაროვანი გავრცელებული ჩანს გორის აღმოსავლეთ მხარეს; დღემდე გათხრილი 30 სამარხიდან მხოლოდ ათში იყო ინვენტარი, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ აქ ასაფლავებდნენ შუაბრინჯაოს ხანიდან მოკიდებულ გვიან-ფეოდალურ ხანამდე.

მეტნაკლებად გარკვეული სახის მქონე ალიზის შენობათა ნაშთები გამოჩნდა 2,6 მ დონეზე, ე. ი. დაახლოებით 50—60 სმ სიღრმეზე მიწის ზედაპირიდან. ამ დონის ზემოთ მდებარე ფენა უნდა ეკუთვნოდეს სოფლის არსებობის უკანასკნელ პერიოდს და წარმოადგენს მისი მიტოვების შემდეგ ბუნებრივად დანგრეული შენობების ნაშთს; ქვემოთ კი დევს ერთიმეორეზე გადაფარებული ნა-

¹ ექსპედიციის უფროსი — ო. ჯაფარიძე; მოადგილე — ა. ჯავახიშვილი; რაზმის უფროსი — ლ. ლლონტი; მეცნ. თანამშრომლები — ნ. ხოსიტაშვილი, მ. მენაბდე, თ. კილურაძე, გ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი, თ. ნოზაძე; პედიანტი-ტურტის სტუდენტი ნ. გორგიჯანიძე; ავტომანქანის მძღოლი — ა. ალივეი (მარნეულის ასკ); ასპირანტი — ო. ბენდუქიძე.

² ქვემო-ქართლის ექსპედიციის მიერ მარნეულის რაიონში, კერძოდ იმირის გორაზე წინა წლებში ჩატარებულ სამუშაოების შესახებ იხ. საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები; თბილისი, 1969 წ.

12—12³/₄ გრამამდე⁵. ასე რომ ვანში აღმოჩენილი მონეტა შემცირებული წონის ტეტრადრაქმაა და სხვა არაფერი.

დასახელებული ავტორების აღწერით, ვანში აღმოჩენილი კისტოფორი ასე გამოიყურება: „მონეტაზე ვხედავთ სარიტუალო კალათს — კისტას, რომელშიც ინახებოდა ღიონისეგ ან დემეტრას დღესასწაულისათვის საჭირო საკულტო ნივთები. კალათიდან მოძვრება გველი, გარშემო შემოუყვება სუროს ფოთლისა და ყვავილების გვირგვინი. მეორე მხარეზეც კისტა და ერთმანეთში გადახლართული ორი გველია გამოსახული“⁶, ავტორები, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, უთითებენ ბრიტანეთის მუზეუმის იონიის მონეტების კატალოგს, მაგრამ საქმე ისაა, რომ ისინი ნებისმიერად ამოკლებენ B. Head-ის მიერ მოცემულ მონეტის ზურგის აღწერილობას. ამიტომ ჩვენ იძულებული ვართ მთლიანად მოვიტანოთ B. Head-ის სიტყვები: — „Rv. Two coiled serpents, between which bow-case ornamented with aplustre, in field r., Long torch (ხაზი ჩვენია — გ. დ.), in centre, APA., to I. «Q»“⁷.

როგორც ვხედავთ, დ. კაპანაძესა და გ. ლორთქიფანიძეს გამოუტოვებიათ არსებითი დეტალი — ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიმბოლო: თუ ვანში აღმოჩენილ კისტოფორისათვის ვსაა კვერთხზე შემოხვეული გველი, Head-ის ცალისათვის ამ ფუნქციას სხვა გამოსახულება — ჩირაღდანი — ასრულებს. ცხადია, აქ განსხვავებულ მონეტებთან გვაქვს საქმე.

⁵ დაწვრილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. A. H. Зограф, *Античные Монеты*. МИА, № 16, 1951, გვ. 45.

⁶ დ. კაპანაძე და გ. ლორთქიფანიძე, *მითით.* ნაშრომი, გვ. 147.

⁷ B. Head, *მითით.* ნაშრომი, გვ. 68, № 176, ტაბ. XII, 10.

ვანური კისტოფორის იდენტური მონეტა გამოქვეყნებული იყო ჯერ კიდევ 1855 წ. M. Pinder-ის მიერ.⁸ 1892 წ. ანალოგიური მონეტა შეიძინა ბრიტანეთის მუზეუმმა და მომდევნო წელს იგი W. Wroth-მა გამოსცა.⁹ მისი სიტყვებით, ეს გამოუქვეყნებელი (?) კისტოფორი ზუსტად ჰგავს (გარდა რევერსის სიმბოლოსა) ეფესოს კისტოფორებს, რომლებიც მოჭრილია ძვ. წ. 50—49 წწ. ეს ის დროა, როდესაც იულიუს კეისარსა და პომპეუსს შორის ამტყდარ სამოქალაქო ომის გამო პროვინცია აზია დარჩენილი იყო პროკონსულის გარეშე და ლ. ანტონიუსი ასრულებდა კვესტორის მოვალეობას. W. Wroth-ის აზრით, სწორედ მას უნდა ეკუთვნოდეს იმ ანონიმური კისტოფორების ემისია, რომლებზედაც ამოტვიფრულია ასო „Q“ და მონოგრამა APA. ეფესოსა და პერგამონის ზარღუნების პროდუქცია ერთმანეთისაგან განსხვავდება იმით, რომ ეფესოში მოჭრილ კისტოფორებზე გვხვდება სიმბოლო — ჩირალდანი, ხოლო პერგამონისაზე კვერთხზე შემოხვეული გველი, რაც გამოსახულია ამ ქალაქის ადრეულ კისტოფორებზე.¹⁰

უფრო გვიან ეს მონეტა გამოაქვეყნა H. Fritze-მ და მთლიანად გაიზიარა W. Wroth-ის აზრი.¹¹

ვანში აღმოჩენილი კისტოფორის ანალოგიური მონეტა 1929 წ. გამოსცა S. Grose-მა. მართალია, მონეტის ის ადგილი, სადაც უნდა იყოს ასო „Q“ ძალიან გაცვეთილია, მაგრამ მისი ფეხი აშკარად მოჩანს. სხვაგვარი იგი აბსოლუტურად იდენტურია ვანური ცალისა.

S. Grose-იც ამ მონეტას პერგამონში მოჭრილად მიიჩნევს, მაგრამ მას ძვ. წ. 200—133 წწ. ათარიღებს.¹²

⁸ M. Pinder, Ueber die Cistophoren etc («Abhandl. d. Kön. Ak. Wiss»). Berlin. 1855. გვ. 571. № 203.

⁹ Warwick Wroth, Greek Coins, Acquired by the British Museum in 1892, «The Numismatic Chronicle». 1893, vol. XIII, გვ. 10, № 17. რომ საეკვო არაფერი იყოს, მოგვყავს Wroth-ის აღწერილობა: „Rv. APA between the heads of two coiled serpents; between serpents, bow-case, ornamented with aplustre, containing a strung bow in field, staff (or thyrsos?) entwined, by serpent (ხაზი ჩვენია. გ. ლ.) in field I., «Q».

¹⁰ W. Wroth, Cat. Mysia, p. 129, № 94. ff.

¹¹ H. Fritze, Die Münzen v. Pergamon, Berlin. 1910, გვ. 16, შენიშ. 1. ტაბ. III, № 12.

¹² S. Grose, Catalogue of the Mc Clean Collection of Creek Coins ტ. III. Cambridge, 1929. ტაბ. 265, № 7, გვ. 65. № 7707.

სახელმწიფო ერმიტაჟის ნუმიზმატიკის განყოფილების ფონ-
დებში ინახება ვანში მიკვლეული მონეტის მსგავსი ორი კისტო-
ფორი¹³, რომელთა განსაზღვრა ა. ზოგრაფს ეკუთვნის. ა. ზოგრაფი
ეყრდნობა M. Pinder-ის, W. Wroth-ისა და H. Fritze-ის ნაშრომებს
და იზიარებს მათ აზრს. B. Head-ისა და S. Grose-ის შრომებს ის
არ უთითებს და, როგორც ჩანს, მათ არც ეთანხმება, ვინაიდან ძნე-
ლია წარმოიდგინო, რომ იგი მათ არ იცნობდა.

¹³ იხ. № 14369, Кат. № 42, წ. 11, 93 და იხ. № 14368, Кат. № 41.
წ.-11. 90.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ГРУЗИИ В 1969 ГОДУ

**Изучение памятников каменного века в прибрежной
полосе Грузии (итоги полевых работ 1969 года)**

Многолетние поиски и раскопки на территории Черноморского побережья Грузии установили, что здесь, почти в каждом ущелье больших и малых рек можно открыть следы обитания людей каменного века. Экспедицией Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили выявлены многочисленные местонахождения нижнего палеолита на террасах прибрежной полосы Черного моря и в ущельях, отдаленных от моря на несколько десятков километров.

За истекшие два года остатки нижнего палеолита обнаружены на холмах и на высокогорных южных отрогах Кавказского хребта (Агвавра, Араду на выс. 400—500 м, Оисре — 700 м, Очаке — 1.800 м и т. д.).

Среди находок имеются и ручные рубила (рис. 1, 2).

Эти новые пункты находок еще раз подтвердили несостоятельность террасового метода в датировке памятников каменного века Причерноморья.

В 1969 году продолжалось исследование палеолитической пещерной стоянки в ущелье р. Окуми (Гальский район). Первые следы находок в пещере были зафиксированы в 1964 г., а раскопки были начаты в 1968 г. нач. отряда Г. Хубутия. Пещера расположена на правом берегу р. Окуми, в баремских известняках ущелья, на высоте 400 м от уровня моря. Пещера карстовая. Ширина ее у входа около 14 м, максимальная длина 8 м. Пол пещеры был скреплен известняковым натеком; благодаря этому редкому случаю естественное напластование слоев не было нарушено. В раскопках центральной части до скалистого дна пещеры выявлено 8 слоев. Их общая мощность достигает 1,5 м. Слои эти литологически почти одинаковы. Генезис их образования связан с процессами карстовых явлений в меловых известняках.

В верхней части толщи слоев, между двумя горизонтами карбонатных натеков и брекчий (слои 1—3), залегал гумусный слой (слой 2) с небольшими остатками кремневого инвентаря и керамики.

Остатки палеолита содержали нижние три слоя (4, 6 и 8). Между 6 и 8 прослежен стерильный слой (5-й, мощностью около 0,50 м). Слои с палеолитическими остатками весь-

ма богаты. На каждом квадратном метре площади кремневый инвентарь и другие остатки выявлены сотнями. Имеются изделия из кости и остатки четвертичной фауны. Установлены следующие виды животных: *Capra caucasica*, *Cervus elaphus maral*, *Bison* sp., *Ursus spelaeus*, *Ursus arctos* и т. г.

Типологический состав кремневого инвентаря, а также техника изготовления орудий имеют немало прямых аналогий с остатками из Гварджилис-кльде и Мгвимеви, т. е. обитатели Окумокой пещеры находились на уровне поздней поры верхнего палеолита. Однако в самом нижнем слое (8-м), наряду с верхнепалеолитическими остатками, сохранен комплекс кремневого инвентаря с более архаичным обликом; таковы обломки, пластины и даже нуклеусы, которые несут следы обработки мустьерской техникой. Эти данные позволяют Окумскую стоянку считать многослойной не только по количеству слоев, но и по составу археологических материалов, которые могут быть отнесены к разной фазе верхнего палеолита.

Изучение Окумской стоянки находится в начальной стадии, раскопана лишь только 1/4 часть. Первые итоги явно свидетельствуют, что она должна восполнить существенный пробел в периодизации основных этапов палеолита Восточного Причерноморья, здесь давно открыты первостепенные памятники нижнего палеолита и мезолита, но сравнительно скудные сведения имелись по верхнему палеолиту данного региона.

Продолжались раскопки пещерной палеолитической стоянки Хергулис-кльде (второй основной объект экспедиции), расположенной в с. Вачеви (Чиатурский район).

В отчетном полевом сезоне широко были обследованы ущелья Мачара и Гумиста. Здесь выявлены в основном остатки позднебронзовой эпохи (нач. отряда М. Барамидзе).

Кратковременные разведки проведены также на левом берегу р. Псоу (нач. отряда В. Бжания) и в верховьях р. Кодори (Чхалта-Аджарские ущелья). В этом регионе остатки каменного века экспедицией не обнаружены. Однако одним из отрядов экспедиции (нач. отряда М. Чартолани) впервые были установлены археологические остатки (позднебронзовой и раннефеодальной) на холмах (Ажари, Омариши и др.).

Наиболее важным открытием 1969 г. следует считать на вершине горы Опундже (выс. от уровня моря 1700—1800 м) найденные остатки верхнего палеолита. Данное местонахождение уточняет наши представления о палеоландшафте края и связанный с ним вопрос о процессе древнейшего расселения в Причерноморье Грузии.

Итоги работ археологической экспедиции
в Квирильском ущелье в 1969 году

В отчетном сезоне Квирильская археологическая экспедиция Гос. Музея Грузии им. акад. С. Джанашиа продолжала раскопки в пещере Дзудзуана, а также разведочные работы в Чиатурском районе.

В Дзудзуана работы производились как на передней площадке пещеры, так и в самой пещере.

Было сделано несколько разрезов (два поперечных и один продольный), давших определенное представление о характере слоев и о их последовательности.

В пещере пока представлены два культурных слоя: эпохи ранней бронзы (?) и верхнепалеолитический. Стерильная прослойка между ними не замечается.

Выяснилось, что I культурный слой встречается до 16—16 квадратов, начиная с входа пещеры. Вглубь же он больше не распространяется. Не встречается он и в конце поперечного разреза 18—18 квадратов, где зафиксировано пять геологических слоев (раскоп не доведен до скального основания). Эти слои следующие:

1) Темно-красноватый суглинок; в среднем 0,10—0,12 м мощности;

2) Мелкий щебенчатый, с отдельными глыбами и с примесью коричневато-красноватой глины; средняя мощность достигает 0,15—0,20 м;

3) Известково-щебенчатый, с темно-коричневой глиной, с примесью марганца; мощность 0,80—0,85 м;

4) Очажный слой с примесью щебня; мощность — 0,2 м;

5) Желтовато-коричневатый тяжелый суглинок с примесью крупных обломков известняка; средняя мощность — 0,20—0,25 м.

Общая мощность слоев составляет 1,50—1,55 м. Они содержат верхнепалеолитический материал; особенно отличается очажный слой, в котором в большом количестве были выявлены кремневые изделия и фаунистический материал. Отсутствие стерильной прослойки над первым слоем можно объяснить периодическим и интенсивным действием карстовых вод. Эти признаки также замечаются в характере представленных в разрезах слоев.

В I культурном слое выявлен материал эпохи ранней бронзы, характерный для карстовых пещер Квирильского ущелья; он представлен фрагментами сосудов архаичного облика (в том числе с жемчужным орнаментом), шлифованными каменными орудиями, браслетами из камня, костяными

шилами, кремневыми наконечниками стрел и другими изделиями из кремня. Надо отметить, что кремневый и фаунистический материал слоя бронзовой эпохи смешан с палеолитическим материалом, что вызвано отсутствием стерильной прослойки между ними.

Во II культурном слое в большом количестве встречаются кремневые отходы и изделия. Добытый в 1969 году каменный инвентарь представлен изделиями, характерными для первой половины верхнепалеолитической культуры Грузии, но среди них встречается ряд предметов, не известных до сих пор и отличающихся техникой обработки; в частности: два нуклеуса, специально предназначенных для получения микропластинок и оформленных на сегментовидных плоских отщепах; скребок с частичной двусторонней обработкой, оформленный на отщепе, и фрагмент долотовидного, двустороннеобработанного каменного орудия. Обработка скребка напоминает технику обработки ряда остроконечников позднемустьевского памятника Джручула.

В обоих случаях плоская ретушь нанесена со стороны брюшка для облегчения, выпрямления края орудия и для всаживания в древко или в рукоять.

Изучением фаунистического материала Дзудзуанской пещеры занимается научный работник института палеобиологии О. Бендукидзе.

По предварительным данным в Дзудзуана установлены следующие виды животных:

1. *Ursus* sp (?) — бурый медведь (?),
2. *Ursus spelaeus* — пещерный медведь,
3. *Bison* *priscus* — первобытный зубр,
4. *Cervus elaphus* — благородный олень,
5. *Capra* cf. *caucasica* — западнокавказский тур,
6. *Equus caballus* — дикая лошадь,
7. *Equus hydruntinus* — плейстоценовый осел (?).

Что касается возраста материала II слоя, то его предварительно можно датировать рубежом ранней и развитой ступени верхнего палеолита Грузии.

В отчетном году экспедиция провела однодневную работу на территории с. Свери в пещере Котиас-кде, в бассейне р. Садзалехеви. В почти полностью разрушенном слое были найдены: шлифованное долотовидное орудие, обломок ладьевидной зернотерки и черепки глиняных сосудов. Указанный материал аналогичен материалу пещеры Самерцхле-кде и, по-видимому, относится к эпохе ранней бронзы.

**Результаты применения статистического метода
Д. Соневи́ль-Борд и Ж. Перро в изучении Эдзанской
мезолитической стоянки (Триалети, ГССР).**

1. Применение статистического метода, разработанного Д. Соневи́ль-Борд и Ж. Перро, равно как и предложенных ими графических построений, способствует выявлению наиболее существенных черт того или иного памятника эпохи каменного века.

2. Необходимым условием применения этого метода служит наличие достаточно обоснованной типологии. Поэтому попытке использования метода Д. Соневи́ль-Борд и Ж. Перро в изучении Эдзанской стоянки предшествовал довольно кропотливый труд по составлению типологического списка, применительно как к Кавказу, так и Передней Азии, а отчасти и Ближнему Востоку, с учетом, разумеется, некоторых недостатков.

3. Статистические данные по Эдзани, выраженные графически на соответствующих гистограммах и диаграммах, показывают с очевидностью, что ведущую часть орудий этой стоянки составляют асимметричные треугольники, за которыми следуют концевые скребки, косоретушированные пластинки и, наконец, пластинки с притупленным краем. Заметно ниже на гистограммах пики, соответствующие пластинкам с противоположной ретушью, стамескам, пластинкам с боковой выемкой и др. Явно подчиненную роль играют клювовидные скребки и др.

4. Важнейшие черты производственного инвентаря Эдзанской стоянки особенно рельефно выступают на обобщающей диаграмме, показывающей явное преобладание новейших, прогрессивных групп орудий над архаическими. Такое соотношение данных подтверждает также расчет целой серии индексов, отражающих относительное количество того или иного типа или подтипа орудий как в комплексе в целом, так и внутри данной группы.

5. Применение статистического метода к исследованию Эдзанского каменного инвентаря не только подтвердило ранее существовавшее мнение о резком преобладании в нем развитых форм, но и выявило некоторые черты своеобразия данного памятника, в частности, не совсем обычное ведущее положение таких групп орудий, как асимметричные треугольные микролитические вкладыши, косоретушированные пластинки и др. Данные используемого статистического метода полностью подтверждают датировку Эдзани развитым мезолитом.

Основные итоги археологической экспедиции в Квемо Картли за 1969 г.

За отчетный год экспедиционная работа продолжалась на трех поселениях:

1. Цопи (Марнеульский район). Новые разведочные траншеи были проложены на центральной части холма и к северу от нее, на лучше сохранившихся участках этого поселения; как в поисковых, так и на расширенных площадях доведенные до грунта разрезы вскрыли гумусированные (толщиной 0,25 м) и щебеньковые слои (толщиной 0,12—0,15 м), в которых находился между собой перемешанный разновременный материал, относившийся к различным (к трем) хронологическим этапам. Неоднократно перепаханнами оказались и две ямы, в верхних заполнениях которых находился наипозднейший керамический материал.

Наиболее архаичным оказался на этом поселении каменный инвентарь; он представлен микролитами, орудиями геометрической формы; эти орудия по технике обработки, а также по составу комплекса сближаются с «неолитическими» памятниками. Эти материалы из Цопи, при сравнении с другими памятниками Квемо Картли (Шулаверис-гора, Имирис-гора, Арухло I) представляются более архаичными, что определяет более древние хронологические даты нашего памятника; это подводит нас к выводу о том, что каменный инвентарь поселения Цопи является во всей Восточной Грузии наиболее древним.

Керамика подразделяется на две основные группы; из них более древняя группа представляет баночные формы серо-черной окраски. Посуда лепилась из глины, которая замешивалась толченым базальтом. Только одна незначительная часть керамики характеризуется шишкообразным орнаментом или же сквозными, в ряд идущими, отверстиями.

Поздний облик имеет более совершенная и по форме многообразная керамика. Эта посуда характеризуется раскрытым венчиком, округлым корпусом, а главное — наличием песка и растительной примеси в глине, чем вся эта группа резко отличается от вышеупомянутой груболепленной посуды. Особое внимание привлекает саманная керамика с характерным воронкообразным небольшим горлом и сферическим корпусом; у этой посуды граненый венчик имеет диаметр 30 см; такая же керамика была обнаружена на этом же поселении и предшествующими раскопками; в обоих случаях светло-кирпичного цвета керамика изготовлена двойным способом: венчик и горло с помощью гончарного кру-

га, а корпус от руки. В 1965 году, как нам представляется, эта так называемая импортная керамика, была найдена в комплексе с посудой, формы которой являются исходными для ранней керамики Куро-Араксской культуры эпохи ранней бронзы. Костный материал относится как к домашним (собака, бык, овца, козел), так и преимущественно диким (дикая кошка, бобр, кабан, зубр, тур, муфлон) животным и птицам (серый гусь)¹.

Поселение Цопи представляется многослойным памятником; несмотря на его плохую сохранность, оно является ведущим — узловым памятником. Нет сомнения, что более детальное изучение добытых материалов подведет нас к освещению некоторых вопросов из истории древнейших поселенцев земледельческой культуры этого края.

2. Арухло III (Болнисский район). Этот памятник расположен у селения Хасан-Ходжало, от дороги к югу, между Арухло II и IV. Это поселение находится у слияния рек Машавера и Храми и так же, как другие поселения, расположенные на искусственных холмах, неоднократно распахивалось. Диаметр поселения Арухло III—80 м, а высота — 3,5 м.

На восточной части холма был заложен шурф (4×4 м), к которому с южной стороны примыкает узкая траншея (шириной в 1 м); она по восточному склону холма спускается к его подошве. Здесь же на разных глубинах встречаются кладки от каменных стен, а также плоские камни дверных проемов; траншея до грунта недокопана. В шурфе послойно до грунта снятые напластования характеризуются различной интенсивностью материалов; наиболее интенсивным оказался культурный слой, находившийся от грунта на высоте 0,55 м, где вскрыт также глинобитный пол и находившаяся здесь яма грушевидной формы. Глубина ямы 1,5 м. Под полом, над краем ямы, находилось захоронение, в котором усопший плохо сохранившимся скелетом, головой был обращен к северу.

На западной стенке шурфа от грунта на высоте 1,35 м отмечается зольная прослойка, насыщенная углем, а также со следами сырцово-кирпичной кладки. Здесь же, но выше этой кладки, вновь отмечается насыщенность материала (керамика, обсидиан, кость), встречаемого вместе с обломками сырцовых кирпичей. Этот второй культурный слой (снизу) более насыщен и достигает поверхности холма (толщиной 1,8 м).

¹ Материал был обработан в Институте палеобиологии Академии наук Грузинской ССР. Материал из Цопи обработали доктор биологических наук А. Векуа и аспирант О. Бендукидзе, а материалы Арухло III и Арухло I — О. Бендукидзе.

Вышеупомянутый культурный слой отличается от культурного слоя, раскопанного на верхнем горизонте поселения Арухло I; по составу он более сближается с груболепленной керамикой поселения Цопи, тогда как обсидиановые отщепы напоминают некоторые орудия из поселения Арухло I; в данном случае их количество здесь намного больше, чем на поселении Арухло I.

На этом же поселении в равном количестве представлены кости домашних (бык, овца, козел, свинья, собака) и диких (благородный олень, кабан, зубр, безуаровый козел) животных, а также домашних птиц (курица). В отличие от поселения Арухло I, здесь не оказалось костей лошади.

Первое ознакомление с материалами Арухло III позволяет указать на отсутствие некоторых особенностей, которыми характеризуются верхние слои поселения Арухло I, относимые нами к завершающему этапу позднего энеолита.

3. Арухло I, поселение, находившееся к востоку от Арухло III, расположено на расстоянии 800—900 метров от последнего; между ними находится поселение Арухло II. За отчетный год при стационарных раскопках главной задачей являлось определить характер окружающих холмов, а также особенности их заполнения.

Раскопками было установлено, что наидревнейший «мокрый» ров, при заполнении потерявший свое назначение, заселяться стал в восточном и южном направлении от первоначальной площади за пределами холма, также как и на месте этого рва здесь уже появляются длинные полуземляные сооружения (длиной 3—4 м). Следует предполагать, что к этому времени относится появление второго, более позднего «сухого» рва, окружавшего поселение меньшим диаметром.

Вышесказанное представляет большое значение для установления контура первичного заселения этого места и определения ее центральной части с учетом окружности «мокрого» рва. Центр этого рва должен находиться к западу, на расстоянии 10—20 метров от современного центра холма. Таким образом, в период наслоения культурных слоев на поселении Арухло I отмечается тенденция расселения с северо-запада на юго-восток. Если эти выводы правильны, то целеустремленными раскопками Арухло I удастся сразу же определить первичную планировку древнейшего поселения, а также и последующих горизонтов со всеми характерными особенностями последних.

Результаты полевых работ 1969 года Квемо-Картлийской археологической экспедиции

Квемо-Картлийская археологическая экспедиция Гос. Музея Грузии и Тбилисского гос. университета в 1969 году провела пятую кампанию¹. Полевые работы продолжались 2 месяца: в соответствии открытого листа (№ 14) проводилось изучение древнейших земледельческих поселений в окрестностях Шулавери и разведки в Марнеульском районе.

Основной задачей было поставлено выяснение характера застройки и планировки поселения V—IV тысячелетий до н. э. Имирис-гора²; для этого в северо-восточном секторе холма вскрыта площадь около 400 кв. м (квадрат ДД), где на отметке 2,7—3,5 м удалось выявить остатки пятого сверху строительного горизонта. — комплекс круглопланных сырцовых строений.

В планировке V горизонта замечается определенный порядок и закономерность. Круглопланные купольные жилые дома и хозяйственные постройки связаны между собой кольцеобразными сырцовыми стенками, ограждающими хозяйственные дворики, и образуют как бы стандартные жилые ячейки (жилой дом, хоз. постройка и дворик); стенки оград и постройки, включенные в них, полукольцом охватывают дворики с юго-запада, с противоположной стороны же дворики замыкают стены оград и строений соседней ячейки, частично врезающейся в его пределы.

На раскопанной площади, несмотря на фрагментарность, можно выделить приблизительно 6 ячеек, связанных в один комплекс, в котором, кроме двориков, нет свободного пространства.

Наиболее четко видна ячейка, состоящая из жилого дома № 29, площадью 5 кв. м, малой хоз. постройки № 27 и дворика, опражденного соединяющей их стеной; во дворе находилось два очага — один для неугасимого огня, другой — хозяйственный (простое, небольшое углубление около стенки дома). Подобный вид имеют и остальные ячейки.

¹ Начальник эксп. О. Джапаридзе; зам. — А. Джавахишвили, нач. отряда — Л. Глonti; научные сотрудники — Н. Хоситашвили, М. Менабде, Т. Кигурадзе, Г. Авалишвили, А. Церетели, Т. Нозадзе; студ. пединститута — Н. Горгиджанидзе; водитель автомашины — А. Алиев (Марнеульская АТК); аспирант О. Бендукидзе.

² О работах, проведенных здесь в предыдущих годах, см. О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили. Результаты работ Квемо-Картлийской экспедиции (1967 г.). Отчеты археологических экспедиций Гос. Музея Грузии, Тбилиси, 1969, стр. 19—26.

С юго-западной стороны, около означенного комплекса строений, находится площадь (примерно 40 кв. м), покрытая толстым зольным слоем и как будто свободная от застройки домами V горизонта. Возможно, что это одно из свободных пространств, которые должны были оставаться между жилыми комплексами.

Сравнение застройки площадей, раскопанных на Имирис-гора и Шулаверис-гора, наводит на мысль, что, возможно, планировка этих двух поселений отличается друг от друга по существу; в Шулавери она мало упорядочена, в Имири же регламентирована и, что особенно важно, комплексная. Не имеем ли мы здесь отражение двух ступеней развития родового общества, как это установлено для раннеземледельческих культур Средней и Передней Азии?

Интересные результаты дали зондаж на западной и восточной окраине Имирис-гора. Оказалось, что, во-первых, на запад поселение выходило за пределы холма, во-вторых, грунт здесь залегает примерно на 2 м ниже, чем под холмом; следовательно, или поселение было охвачено рвом, наподобие Арухлос-гора, или же оно стоит на искусственном возвышении, для создания которого был вынут грунт вокруг него. В этой связи небезынтересно мнение, высказанное Д. М. Тушабрамишвили, о том, что, возможно, речка Шулаверис-геле раньше протекала по другому руслу и лишь позднее, изменив направление, перерезала Имирис-гора и Гадачрили-гора, о чем могут свидетельствовать одновременные с ними культурные отложения на противоположном берегу речки.

Вещественный материал V горизонта мало чем отличается от других; заметно лишь большое число и развитая форма зернотерок и измельчание налипного декора керамики.

Во время разведочных разъездов выявлен ряд памятников, из коих следует упомянуть большой жилой холм около с. Такало, в 25 км восточнее станции Шулавери.

Г. И. МИРЦХУЛАВА

Отчет полевой работы Самшвилдского отряда Тетрицкарской археологической экспедиции за 1969 год

Самшвилдская группа Тетрицкарской археологической экспедиции Института истории, археологии и этнографии Академии наук ГССР продолжала исследование древнего могильника и прилегающей территории близ с. Самшвилде. Для выяснения территориального распространения могильника было заложено несколько траншей. Раскопаны 3 погребения ран-

небронзового века, которые по погребальному обряду и инвентарю аналогичны погребениям, раскопанным здесь же в 1968 году.

Параллельно проводились работы по изучению синхронного поселения, расположенного к северу от могильника, на расстоянии 0,8 км на террасах южного склона Самшвилдской горы. При проведении разведочных работ на 4-х террасах был собран подъемный материал (в основном керамический) раннебронзового века. На 3-й и 4-й террасах были заложены траншеи. На 3-й террасе, на глубине 1,5 м появилась каменная кладка в сопровождении керамического материала раннебронзового века. На 4-й террасе, на глубине 30—40 см также была обнаружена каменная кладка. При расширении траншеи (6 м×15 м) выявлена часть круглого помещения. Расчищены фундаменты трех параллельных каменных стен. Наружная — северная стена выстроена из хорошо подогнанных друг к другу каменных глыб, кладка которых по технике строения идентична кладке синхронных погребений. Длина стены по хорде 7,5 м, высота 0,7—0,8 м.

Вторая, средняя стена составлена из плоских камней, установленных с наклоном внутрь, укрепленных по фундаменту более мелкими камнями.

Расстояние между 1-й и 2-й стенами на восточной половине раскопа — 2 метра, а на западной стороне это расстояние сокращается до 0,5 м. Длина 2-й стены по хорде 5,4 м.

3-я стена состоит из небольших камней. Ее диаметр равен 4 метрам. Расстояние между 2-й и 3-й стенами в восточной половине — 1,8 м с явным стремлением к сужению до 0,5 метра в западную сторону.

К наружной стене, с западной стороны, примыкает прямоугольная пристройка. Раскопана только восточная часть этой пристройки.

Керамический материал по фактуре и орнаментации аналогичен керамике могильника. Между 3-й и 2-й стенами был зафиксирован глинобитный пол из необожженной глины с примесью соломы, а также обломки глиняной обмазки, на которых хорошо прослеживаются отпечатки плетенки.

Раскапываемый памятник хронологически тесно связывается с Самшвилдским могильником раннебронзового века. На террасах Самшвилдской горы, видимо, располагалось поселение, дальнейшие раскопки которого должны пролить свет на вопрос об уровне культуры проживавшего там общества.

Результаты полевых работ, проведенных Носирской археологической экспедицией в 1969 году.

В 1969 году Носирская археологическая экспедиция Гос. Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа продолжала начатые ранее работы на двух участках селища (Цхакаевский р-н, с. Носири). На одном из основных объектов — Носирском холме работы были развернуты в центральной его части площадью в 140 кв. м (из них в 1968 г. работы охватили 72 кв. м, а полностью была раскопана лишь незначительная часть этой площади). На отмеченной площади почти повсюду удалось достигнуть грунта.

Основным результатом археологических работ за 1969 год явилось то, что на холме отчетливо выделились три основных культурных слоя и выявились отдельные строительные прослойки (глинобитные полы и т. д.).

I, нижний слой, мощность которого достигала 0,8—0,9 м, в значительной части раскопа, на глубине 2 м от поверхности холма, был выделен от верхлежащего (II) слоя глинобитным полом. В этом слое, на глубине 2,7—2,9 м, были выявлены хорошо сохранившиеся срубы дерева, по-видимому, представляющие собой остатки строения. Судя по залеганию (кладке) срубов, строение должно было быть четырехугольным, а занимало оно площадь приблизительно в 34 — 36 кв. м. Пространство между срубами было заполнено глиной, поверхность которой была уплотнена.

Происходящий из нижнего слоя вещественный материал представлен в основном керамикой; имеются также костяные орудия (проколки, лошила) и каменные предметы (зернотерки и круглые терки разных размеров).

Одной из особенностей керамики этого слоя является наличие в ней грубых сосудов наряду с прекрасно обработанными (четко формованными, лощеными и хорошо орнаментированными) сосудами ручной лепки. За редким исключением, сосуды имеют малые и средние размеры; черепок — черного или коричневого (редко — серого или красноватого) обжига. Количественно преобладают горшки и горшочки. В значительном количестве имеются широкогорлые кувшины и кружки, в малом количестве — бадьевидные сосуды.

Горшки и горшочки в основном представлены двумя вариантами. В первом из них объединяются сосуды с более или менее загнутыми во внутрь краями, чуть выдутым (округлым) туловом и плоским дном. К некоторым из этих сосудов прилеплены низкие треугольные (суженные посередине и рас-

ширенные на концах) изящные ушки. Концы их оформлены разнообразным орнаментом.

Орнамент нанесен преимущественно в верхней части сосуда. Это низкоконические выступы или острые шишечки, желобчатые круги с круглыми углублениями в центре, разные выпукло-вогнутые, круговые, аркообразные и прямолинейные узоры, выполненные той же техникой шевроны и фестоны, заполняющие разные пространства узкие желобки и штампованный гребенчатый пунктир, зерновидные и елочные вдавленные элементы. Часто встречаются узоры, комбинированные из больших круглых углублений и концентрических кругов, и т. н. паркетный орнамент.

Горшки и горшочки с отогнутыми краями (второй вариант) — более грубой выделки. Среди них встречаются горшки больших размеров. В числе последних почти не замечается образцов, имеющих ушки. На сосудах с отогнутым венчиком преимущественно нанесен зерновидный и елочный орнамент, хотя довольно часты экземпляры, носящие выпукло-вогнутый орнамент. Встречаются также и украшенные низкоконическими или усеченноконическими выступами горшки и горшочки.

Кружки большей частью низки и имеют загнутые края, в основном они характеризуются округлым туловом и разнообразными ушками; черепок—черного, коричневого, серого и красноватого обжига. Орнамент нанесен и на широкой части сосуда. Встречаются выпукло-вогнутые пояски, фестоны и концентрические круги, а также узоры из мелких точек.

Большинство широкогорлых кувшинов имеет почти цилиндрический корпус, есть кувшины с чуть отогнутым венчиком. Все эти сосуды изготовлены из глины, содержащей примеси. Глина большей частью обожжена в черный, иногда в серый цвет. Подавляющее большинство кувшинов носит у края конические или низкоконические выступы; на некоторых из них имеются горизонтальные или же вертикальные овальные налеты. Эти сосуды обнаруживают следы очажного огня.

Средняя мощность II, среднего, культурного слоя достигала 0,7—0,9 м. Кое-где он выделялся от верхнего (III) культурного слоя также глинобитным полом. Этот слой хорошо был замечен в квадратах GD — 0, 8, 98, 88, 78, 89, 79, 80 и 70. На этой площади он начинался приблизительно на глубине 1,3 м, а в юго-восточной части раскопа — сравнительно выше. II слой в значительной мере заключал в себе персуженные прослойки (краснообожженная глинобитная обмазка, уголь), которые на разных участках имели различную толщину.

Керамический материал среднего (II) слоя несколько отличается от керамики нижнего слоя своими формами и приемами орнаментирования; орнамент, как нам кажется, сравнительно деградирует, хотя эта керамика генетически связана с керамикой нижнего слоя (общий характер форм и орнаментальных мотивов).

Характерным признаком для керамики II слоя является увеличение числа светлоглиняных (красных, красноватых и сероватых) сосудов. Однако в нередких случаях красный черепок сосудов является результатом сильного пожара. Подавляющее большинство посуды — ручной лепки, а иногда она — грубой выделки. Среди горшков и горшочков этого слоя преобладают сосуды с отогнутым краем. Орнамент сосудов с загнутым краем составляют гребенчатый пунктир и отпечатки зубчатого штампа; имеются ряды шевронов, растительный орнамент, различно расположенные выпукло-вогнутые полосы и др. Ушки миниатюрны и изящны, есть редкий случай находки миниатюрного ушка «жаберной» формы.

Горшки с отогнутым краем в большинстве своем неорнаментированы. Но среди них имеются образцы, украшенные желобками, горизонтальными каннелюрами, круглыми углублениями и елочными узорами.

Кружки большей частью красноватого обжига или сероглиняные; есть и отдельные черноглиняные экземпляры; степень выдутости (округлости) их стенок мало колеблется и в целом незначительна. Обычно они имеют крупные ушки. Среди этих сосудов имеются как грубые, так и сравнительно хорошо обработанные экземпляры с зооморфными ушками и ушками в виде «птичьей груди», обычно овальных в сечении. Орнамент представляет собой косо нанесенные желобки, гребенчатые вдавления или же ряды сегментовидных изображений, заполненных линейно (скошенно) и угловато нанесенным пунктиром.

В этом же слое найдена бронзовая (или медная) проковка с утолщением и гранением на одном конце.

III, верхний культурный слой, мощность которого в среднем достигала 1—1,3 м, в некоторых местах содержал прослойки остатков пожарища (обгоревшая глинобитная обмазка с примесью угля), которые в разных участках имели различную толщину. Эти прослойки лучше прослеживались в квадратах GE — 82, 83, 84, 72, 73, 74, т. е. в сев.-восточной части раскопа. Сравнительно четко они выделялись приблизительно начиная от глубины 0,3—0,4 м, а толщина их достигала в среднем 0,5—0,7 м. К западу (кв. GD—80, 70 и т. д.) и к северу красная пережженная прослойка постепенно опускалась глубже и убавляла в толщине. В верхней части III

слоя лежало наслоение гумусной земли толщиной в 0,3—0,4 м (с содержанием отдельных черепков), по-видимому, потревоженное неоднократно, которое мы не выделяем в качестве отдельного культурного слоя.

Определенная часть керамики III слоя красно- и сероглиняная. Наряду с этим, следует отметить, что в остатках пожараща в некоторых местах обнаруживалась пережженная керамика (фрагменты), которая была шлакообразно развездена действием сильного огня.

Большинство керамических изделий повторяет формы и орнаментацию сосудов подстилающего (II) слоя. Следовательно, в культурных наслоениях холма явно наблюдается общая картина развития керамики. При этом, по сравнению с керамикой предыдущего периода, здесь мы также наблюдаем некоторое огрубение в отношении техники изготовления и орнаментирования сосудов.

Среди керамических изделий замечается обилие больших толстостенных сосудов. Множество форм составляют безушиные горшки и горшочки с загнутым или отогнутым краем. Одна часть горшков характеризуется утолщением загнутого края, незначительной выдутой стеной, фестонным и поясным орнаментом из широких желобков, круглыми вдавлениями и гребенчатым штампом, заполняющими орнаментальные узоры. Горшки с отогнутым краем количественно преобладают над горшками с загнутым краем. Среди них имеются как грубой, так и прекрасной выделки сосуды больших, средних и малых размеров с отчетливо выделенными плечиками и наклепанными на них седловидными выступами. Сосуды этого вида украшены рядами выпукло-вогнутых полосок, фестонами и т. д.

Большинство кружек имеет розовато-красный или сероватый черепок, загнутый внутрь край, более или менее округлое тулово и разнообразные ушки. Среди ушек есть зооморфные и коленчатые (в виде «птичьей груди»). Некоторые ушки снабжены вертикальными гребневидными выступами, что иногда характерно для сосудов нижнего слоя. Порой встречаются грубо моделированные ушки. В украшении упомянутых сосудов использованы шевронные, фестонные и другие орнаментальные узоры; как правило, в этом орнаменте сливаются и комбинируются друг с другом выпукло-вогнутые, вдавленные елочные и зубчато-гребенчатые орнаментальные элементы.

Сравнительно малочисленны кувшины баночной формы, обычно с прямыми (вертикальными) стенками.

Имеется несколько фрагментов бадьевидных сосудов с сероватым и коричневато-красным черепком. Среди них есть образцы, снабженные трубочкой и ручкой.

В том же слое был найден бронзовый резец (?) и листовидный кинжалчик, у которого черенок не сохранился; была обнаружена также створка от глиняной литейной формы, которая, по-видимому, использовалась для отливки металлического предмета стержнеобразной формы.

В 1969 году экспедиция производила работы и на втором участке селища — на I разведочной площадке, у берега р. Техури. В юго-западной части этой площадки, на глубине 1,8 м (ниже слоев античного периода, изученных в предыдущие годы), был выявлен состоящий структурно из черной глины и коричневатой земли, в основном нетронутый культурный слой (нижний слой), который содержал остатки деревянного строения и зольного очага, прослойки и кучи пережженной пожаром глинобитной обмазки. В упомянутом слое обнаружилось достаточное количество фрагментированной керамики и костей животных. Эта керамика, с одной стороны, близка к керамическим материалам, добытым во II и III слоях холма, а с другой, — содержит чрезвычайно своеобразные и интересные образцы.

Установить абсолютные хронологические границы культурных наслоений Носирского холма пока что очень трудно из-за недостаточности датирующих материалов и сопоставимых датированных памятников. В настоящее время, как и раньше, мы должны предварительно предположить, что нижняя хронологическая грань холма помещается в пределах средней бронзы (в первой половине II тыс. до н. э.), а верхняя его граница достигает средней ступени или конца поздне-бронзового периода (до X—IX вв. до н. э.).

Г. К. ГРИГОЛИА, М. В. БАРАМИДЗЕ,
Н. И. ОКРОПИРИДЗЕ, В. М. ДЖАПАРИДЗЕ,
Д. К. ДЖГАМАИА

Итоги работ Ингуурской археологической экспедиции 1969 года

Ингуурская археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили в 1969 году проводила крупные раскопочные работы на территории, прилегающей к строительству ИнгуриГЭС, в селах Палури и Лия.

В отчетном году в с. Палурн экспедицией впервые был выявлен и частично исследован интересный памятник новокаменного века. Культурный слой каменного века (V слой) был обнаружен на вершине холма «Жир-суки I», под слоями античного и доантичного времени. Слой по-видимому, занимает всю площадь вершины. Мощность слоя не превышает 0,10—0,15 м, но характеризуется обилием каменного инвентаря. Здесь на площади в 12 м² было найдено 760 каменных отщепов и орудий. Среди последних 152 законченных кремневых и 30 галечных.

Среди кремневых орудий ведущее место занимают резцы (46 шт.), за ними следуют боковые скребки с выемчатым и прямым рабочим краем (23 шт.). Много ножей со спинкой (22 шт.). Единичными экземплярами представлены концевые скребки, комбинированные орудия (скребок-резец, скребок-проколка и др.), проколки, сверла, «крючковидные» орудия (скребло с боковой выемкой), орудия для обработки кости, пластины с косоретушированным концом и т. д.

Среди изделий из речной гальки привлекают внимание различные песты, терки, копалки, камни для пращей и особенно шлифовальный камень (выпрямитель) с двумя продольными канавками.

Следует отметить, что в комплексе «Жир-суки» господствует техника скола отщепов, ввиду чего эта стоянка резко отличается от известных в настоящее время памятников новокаменного века Колхидской низменности и вкуче с находками из Сванети (1964 г.) дает возможность выделить в Ингурском ущелье локальный культурно-экономический район, существование которого было предположено нами еще в 1965 году.

На V слой налегает II культурный слой (I слой предыдущих лет). Этот слой вместе с возведенным на склоне холма укреплением предварительно следует относить к раннеэллинистической эпохе. В слое сохранились каменные фундаменты от круглых и прямоугольных построек. Интересно, что пол этих помещений утрамбован из привозного гравия и песка, с целью предотвращения сырости. В отчетном году в слое впервые удалось выделить два последовательных строительных горизонта. К сожалению, археологические материалы слоя малочисленны. Из керамики следует отметить розоватую импортную миску IV—III вв. до н. э. Эта датировка подкрепляется стратиграфией памятника, а также наличием железного гвоздя и обломков керамики (днища кубков, фрагменты мисок с плоским венчиком и др.).

В отчетном году впервые удалось выделить на холме еще один слой. В распаханном дерновом и частично во II куль-

турном слоях обнаружены жувшины кирпичного цвета, фрагменты от венчиков, горлышек, стенок и днищ сосудов из глины серого оттенка, железная секира «цалди» и фрагмент пятнистого стекла, относящиеся к раннефеодальной эпохе, IV в. н. э. К сожалению, этот I слой во время вспашки очень потревожен и частично ародирован.

Таким образом, с учетом данных раскопок 1967 г., на холме «Жир-суки I» устанавливается наличие пяти разновременных культурных слоев: I слой относится к раннефеодальной эпохе, II — раннеэллинистической, III — к VII—VI вв. до н. э., IV — к поздней бронзе и V — к эпохе неолита. Во II и III слоях выделяются по 2 строительных горизонта.

Экспедиция продолжала работы в с. Палури на памятнике «Садзвле» (костище). Закончена расчистка подковообразного рва, который окаймляет прямоугольную глинобитную площадку. Данная часть рва, также как и большая часть раскопанного в 1968 г. участка, была заполнена землей, булыжником, фрагментами человеческих костей и беспорядочно разбросанным археологическим материалом (керамика, украшения, один бронзовый кинжал). Основная часть добытого материала относится к VIII—V вв. до н. э. И ров, по-видимому, должен быть датирован этим временем.

На прилегающей с востока ко рву территории экспедиция выявила индивидуальные погребения этого же времени. Покойник уложен непосредственно на грунте. Следует отметить, что погребальная площадка была предварительно подровнена. Она выделена от восточной стены рва перегородкой высотой 15—20 см. Погребения расположены двумя ярусами. Костяк плохо сохранен, и только расположение зубов и отдельных костей дает возможность предполагать существование ингумации.

На этом участке экспедицией раскопано 15 погребений, из которых 12, где обнаружено оружие, возможно, принадлежали мужчинам.

Следует отметить, что в 1968—69 гг. железные и бронзовые орудия и оружие (около 50) были найдены на территории вне рва. В самом же рве обнаружены в большом количестве украшения и лишь 2 кинжала. Такое распределение археологического материала позволяет предполагать существование обряда вторичного захоронения для женщин во рве, а для мужчин — ингумацию на прилегающей ко рву специальной площадке.

Эти погребения, по предварительному заключению, относятся к VIII—V вв. до н. э. Среди них можно выделить более ранние и поздние. VIII в. до н. э. датируется погребение

№ 5 с бронзовым кинжалом, колоколообразной подвеской, подвеской в два оборота, глиняным кувшином. Более поздним временем (V в. до н. э.) датируется погребение № 2, содержащее бронзовую бляху, гривну, фибулу, свинцовое кольцо, железный пояс, серьгу из электрума, обрывок цепочки, керамику и бусы (сердолик, паста, кварц, стекло).

Изучение этого памятника остается основной задачей экспедиции, поскольку в Западной Грузии могильники этого периода исследованы недостаточно. Комплексное изучение погребального инвентаря поможет уточнить датировку довольно многочисленных памятников Колхиды, известных нам пока в основном по данным кладов и некоторых поселений.

Один из отрядов экспедиции продолжал работу в с. Лия, на северо-восточном и южном склонах холма «Дида Кирса», где выявлено 13 грунтовых погребений и глиняный саркофаг.

Погребение № 1, раскопанное на южном склоне, мужское. В нем обнаружены железные оружие, украшения, керамика. Оно хорошо датируется монетой Птолемея II (середина I в. н. э.) и бронзовой фибулой.

Погребения, раскопанные на северо-восточном склоне, датируются I—VI вв. н. э. К V—VI векам относятся саркофаг и погребение № 3. В отчетном году установлена стратиграфия погребений, которые врезаны в эллинистическом слое. В этом отношении особое место занимает погребение № 3, которое сравнительно хорошо датируется фибулой и бронзовым перстнем со щитком.

В инвентаре погребений представлены керамические изделия (кувшины, горшки, кружки, миски), железное орудие (кинжалы, мечи, наконечники копья, ножи), украшения (фибулы, бляхи, булавки, серьги, бусы), монета и др.

Погребения, выявленные в с. Лия, характеризуются однообразным и небогатым инвентарем, однако комплексное их рассмотрение может внести существенный вклад в дело изучения политической и культурно-экономической жизни позднеантичной Западной Грузии.

Отряд продолжал изучение фортификационных сооружений на вершине «Дида Кирса». В частности, раскапывалась башня № 3. Добытый археологический материал уточняет датировку начального этапа строительства.

Р. М. АБРАМИШВИЛИ,
А. В. БОХОЧАДЗЕ, К. Д. КВИЖИНАДЗЕ,
Г. И. МИРЦХУЛАВА, В. В. НИКОЛАИШВИЛИ,
А. Т. РАМИШВИЛИ.

Краткий отчет археологической экспедиции Дигомского ущелья

В 1969—70 гг. экспедиция работала на той территории, где во время строительных работ предполагалось разрушение археологических памятников.

На этой территории экспедицией были выявлены археологические памятники, начиная с эпохи энеолита — ранней бронзы, до раннефеодальной эпохи включительно.

На левом берегу Дигмисцкали у Военно-Грузинской дороги были раскопаны остатки поселения эпохи энеолита — ранней бронзы. На одном участке были зафиксированы три чередующихся строительных слоя, содержавшие керамику, характерную для Куро-Араксской культуры. В ямах, связанных с нижним слоем, вместе с упомянутой керамикой, найдена саманная керамика, характерная для памятников энеолитической эпохи. Сосуществование материалов Куро-Араксской культуры и саманной керамики дает возможность отнести упомянутое поселение к переходному этапу от энеолита к ранней бронзе (приблизительно рубеж IV—III тысячелетия до н. э.).

Дальнейшее исследование этого памятника даст возможность проследить чередование культур энеолита и ранней бронзы.

Дигомский массив и его окрестности более интенсивно были заселены в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Экспедиция исследовала могильник, синхронный поселению, раскопанному в 1968 г. на холмах Трелигорееби. Упомянутый могильник расположен на Дигомской равнине и занимает несколько десятков гектаров.

Экспедицией раскопаны грунтовые погребения с каменной насыпью и курган (?) с погребальным залом. Все погребения являются индивидуальными. Насыпь грунтовых погребений обыкновенно имеет округлую или овальную форму и составлена из одного или двух рядов камней. Каменные насыпи в некоторых случаях расположены на высоте 70 см от дна погребальной ямы. Покойник обыкновенно лежит в скорченной позе головой на север или северо-восток. В нескольких погребениях засвидетельствованы следы огня. В погребальном инвентаре преобладает керамика.

Курган с погребальным залом, который частично был поврежден экскаватором, представляет собой сруб с плоским перекрытием. Сруб сооружен в яме, глубиной 5 метров. Пространство между срубом и стенами ямы было заполнено камнями и землей. Площадь погребального зала достигала 70 м², а высота превышала 4 метра. По существующим данным следует предположить, что в погребальный ритуал входила кремация всего погребения.

В погребении было обнаружено до ста глиняных сосудов, несколько десятков бронзовых и железных предметов, пастовые, сердоликовые; янтарные бусы и т. д. Кроме того, в погребении найдены кости крупного и мелкого рогатого скота и свиньи. Из обнаруженных предметов своей высокой художественностью и изяществом выделяются: отлитое из бронзы изображение человека-божества, стоящего на ажурном пьедестале (видимо, знак отличия); два скульптурных изображения голов лошадей (навершия штандартов); глиняное изображение животного (лошади?); зооморфные сосуды; чернолощенные кувшины, украшенные геометрическим орнаментом; сквозные биконические сосуды ритуального назначения и глазурованные сосуды.

В погребении были обнаружены бронзовый шлем, дротик, черенковые стрелы и 12 конских сбруй (удила разных типов, шейные гривны с колокольчиками, бляхи и т. д.). Погребение датируется VIII—VII вв. до нашей эры. Следует предположить, что погребение принадлежало знатному воину, по-видимому, вождю племени. Данное погребение является еще одним доказательством того, что Дигомское ущелье в эпоху поздней бронзы и раннего железа было заселено в экономическом и культурном отношении развитыми племенами. Сосуды для питья вина, найденные в курганном погребении (марани, вердзи, кувшины), являются доказательством того, что наряду с другими отраслями сельского хозяйства было развито виноградарство.

Дигомская равнина довольно интенсивно была заселена и в античную эпоху. Экспедиция раскопала кувшинные и грунтовые погребения эллинистической эпохи, а также грунтовые погребения римского периода.

В эту эпоху, кроме индивидуальных погребений, встречаются и погребения с парным захоронением. В одном случае засвидетельствована частичная кремация покойника. Покойник, как правило, лежит на правом боку в скорченном положении, головой на север.

Экспедицией выявлены также остатки поселения и марани раннефеодальной эпохи.

Добытый экспедицией материал свидетельствует о том, что Дигомское ущелье являлось той экономической единицей, которая сыграла определенную роль в создании стольного города — Тбилиси.

В будущем археологические раскопки экспедиция должна в основном вести в соответствии с теми строительными планами города, при осуществлении которых предполагается разрушение памятников материальной культуры.

Б. В. ТЕХОВ

Раскопки в Южной Осетии

В 1969 году археологическая экспедиция Юго-Осетинского научно-исследовательского института АН Грузинской ССР продолжала исследование Тлийского могильника и его окрестностей. Она работала с 6 июля по 19 августа. Перед экспедицией стояла задача доследовать могильник и заложить хотя бы два шурфа для выяснения следов древнего поселения.

К северо-востоку и юго-востоку от могильника были заложены шурф (размером 4×3 м) и траншея (размером 1,5×10 м), но остатки культурного слоя так и не обнаружены. Поселение, по-видимому, находилось где-то близко к могильнику на крутом склоне, обращенном к речке Тлидон. Под воздействием многократных завалов и лавин остатки поселения, возможно, были смыты водой или перемешаны с землей, а затем уничтожены.

На могильнике заложено три раскопа — два у юго-западной границы, а третий — у северо-западной. Первый раскоп явился расширением к югу раскопа № 2 1968 года, а второй — продолжением того же раскопа в сторону северо-запада. Третий раскоп заложен к востоку от раскопа № 1 1968 года и как бы явился его продолжением.

В этих трех раскопах вскрыто 32 погребения (8 — в первом, 15 — во втором и 9 — в третьем). Все погребения были обложены кругом и засыпаны сверху камнями. Большинство имело овальную форму. Могила, за исключением трех, были ориентированы с юга на север или с небольшим отклонением от этой оси. Покойники были уложены на правом боку в скорченном положении, головой на север. Только в двух могилах не был отмечен этот обряд.

Добытые в результате раскопок материалы характеризуют промежуток с конца XI до начала V в. до н. э. Все погребения первого и второго раскопов оказались в одном ярусе,

а третьего — в двух. Из 32 древних погребений только одно (230) оказалось без инвентаря, в погребениях же 238, 243, 245 найдено по одному бронзовому или железному предмету. Во всех остальных погребениях оказался интересный инвентарь из бронзы и железа.

В нескольких погребениях (226, 230, 242 и др.) засвидетельствовано сопогребение человека и козла. Особенно отчетливо этот обряд был прослежен в погребении 226. В последнем костяк козленка сохранился настолько хорошо, что нетрудно было определить то обстоятельство, что он был захоронен живым. Все шейные позвонки лежали плотно друг к другу. Козел был уложен на спине, и когда засыпался землей, ноги его двигались и поэтому оказались направленными в разные стороны. Нет сомнения в том, что козел был захоронен с человеком как жертвенное животное. Аналогичный случай был засвидетельствован еще в 1958 году в погребении 41 этого же могильника.

Мужские погребения (их оказалось больше, чем женских) содержали великолепные бронзовые топоры с дважды изогнутыми и прямыми корпусами, кинжалы и кинжальные клинки, фибулы, орнаментированные поясные пряжки, пояса, сосуды и т. д. В поздних комплексах все эти изделия изготовлены из железа. В двух мужских погребениях (231 и 234) найдено по два бронзовых топора, в то время как в остальных комплексах засвидетельствовано только по одному бронзовому топору. Кроме того, в погребении 231 с двумя бронзовыми топорами на груди костяка лежало массивное бронзовое кольцо с ромбовидным сечением неизвестного назначения.

В мужских погребениях, помимо бронзовых и железных топоров, кинжалов и др. предметов, встречены и булавы. Интерес представляет бронзовая булава 227 погребения. На ней имеются изображения собаки, коня и человека. На кольцеобразных краях втулки имеются какие-то знаки, которые, возможно, говорят о зарождении какой-то древней системы письма или же являются клеймом мастера, делавшего булаву.

Все бронзовые кинжалы, по-видимому, были вложены в ножны. Это подтверждается сохранившимися на кинжальных клинках остатками кожи. В этой связи следует отметить бронзовый клинок из погребения 228, на котором сохранилась одна сторона комбинированных ножен. Последние изготовлены из дерева и кожи. Центральная часть ножен состояла из хорошо отшлифованных, кончающихся овальным язычком, деревянных пластинок. Они украшены прорезами в виде 10 равнобедренных треугольников, причем в центре пластинки четыре треугольника острым концом направлены

в сторону рукоятки, а по краям по три треугольника — к кончику клинка. Начало и конец ножен были изготовлены из кожи. В двух погребениях (224 и 231) найдены бронзовые (?) наконечники в виде изображения передней части быка, причем в поздне одного из них продето кольцо (погребение 224). Эти два предмета служили, видимо, украшением скипетров родовых старейшин.

Среди комплексов VII—VI вв. до н. э. обращает на себя внимание инвентарь погребения 246, в котором имеется железный клинок с остатками деревянных ножен, кончающихся костяным наконечником, изображающим грифона. Последний выполнен в стиле скифского изобразительного искусства.

Женских погребений оказалось всего четыре. Они отличались от мужских только по инвентарю, а по обряду и устройству погребения такие же, как и мужские. Из женских захоронений выделяется 244-е погребение.

В отличие от других в этой могиле на костяке ножные кольца были надеты чуть ниже колен, в то время как во всех остальных случаях подобные кольца всегда обнаруживались на лодыжках. В области груди погребенной найдены три бронзовые фигуры — две лошади, одна из которых двуглавая (т. е. с противоположно повернутыми головами) и одна человеческая (женская). Следует отметить, что находка женской бронзовой фигурки засвидетельствована здесь впервые не только в Тли, но в Юго-Осетии вообще. Следует отметить, что скульптурные фигурки, главным образом животных (собаки, барана, оленя, козы и др.), встречены исключительно в женских погребениях. Заслуживает внимания фигурка барана из женского погребения № 235. У барана круто скрученные рога, маленькие уши и сильно подчеркнутые половые признаки. Данная фигурка, по-видимому, связана с культом барана, столь распространенным у древних племен Центрального Кавказа в эпоху поздней бронзы.

Почти все погребенные были снабжены поясами из литой бронзы. Среди них выделяется широкий пояс из перемешанного погребения 224, наружная поверхность которого украшена 21 изображением коня. Данный пояс и по орнаментальным мотивам, и по своей ширине отличается от всех найденных в тлийских погребениях поясов. Он является неповторимым экземпляром не только среди многочисленных бронзовых изделий Тлийского могильника, но и в материалах всего Центрального Кавказа.

В погребениях выявлено множество разнообразных бус, в том числе, покрытые штампованной золотой фольгой шаровидные бусы. Они встречены почти во всех могилах.

მუშაობა ამავე პერიოდის ნამოსახლარის შესასწავლად. წინასწარი დაზვერვის შედეგად არსებულ 4 ტერასზე აკრეფილი იქნა ადრე ბრინჯაოს ხანის კერამიკული მასალა, რის საფუძველზედაც ზედა მე-3 და მე-4 ტერასებზე გავლებული იქნა საძიებო თხრილები. მე-3 ტერასზე გაჭრილ საძიებო თხრილში, 1,5 მეტრის სიღრმეზე, აღმოჩნდა ქვის წყობა, რომელსაც თან ახლავს ადრეული ბრინჯაოს პერიოდის კრამიტის ნატეხები. მე-4 ტერასზე 30—40 სმ-ის სიღრმეზე ასევე აღმოჩნდა ქვის წყობა. თხრილის გაფართოვების შედეგად (6 მ X 14 მ) გამოვლინდა წრიული გეგმის მქონე ქვის შენობის ნაწილი. აღმოჩენილია მისი 3 პარალელური კედლის საძირკვლები. გარეთა — ჩრდილოეთი კედელი ნაგებია ერთიმეორესთან კარგად მორგებული დიდი ზომის ქვის ლოდებისაგან, რომელთა წყობა მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით გავს თანადროულ სამარხებს. ამ კედლის რკალის სიდიდე ქორდაზე 7,5 მეტრია. ხოლო სიმაღლე 0,7 მ-დან 0,8 მეტრამდე მერყეობს.

მეორე, შუათანა კედლის ქვის წყობა შედგენილია 45° — 50° დაფერდებული ქვის ბრტყელი ფილებისაგან, რომელთაც ძირი ორმხრივ პატარა ქვებით აქვს გამაგრებული. მანძილი 1 და 1; კედლებს შორის თხრილის აღმოსავლეთ მხარეს 2 მ უდრის, ხოლო დასავლეთით ეს დაშორება 0,5 მეტრამდე მცირდება. მე-2 კედლის რკალის სიდიდე ქორდაზე 5,4 მეტრია.

მე-3 კედელი ნაგებია საშუალო ზომის ქვებით და მისი რკალის დიამეტრი დაახლოებით 4 მ უდრის. დაშორება მე-2 და მე-3 კედლებს შორის აღმოსავლეთ ნახევარში 1,8 მეტრიდან 0,5 მეტრამდე მცირდება დასავლეთ მხარეს. გარეთა კედელს დასავლეთ მხრიდან მოდგმული აქვს სწორკუთხა ნაგებობა, რომლის მხოლოდ აღმოსავლეთი ნაწილია გათხრილი. ნაგებობის შიგნით თითქმის მთელს ტერიტორიაზე ჩნდებოდა დიდი რაოდენობის ობსიდიანის ნატეხები, კერამიკული მასალა, რომელიც თავისი ფაქტურითა და ორნამენტაციით სამაროვნის კერამიკის ზუსტ ანალოგს წარმოადგენს. აქვე აღმოჩნდა ქვის რამდენიმე მარცვალსასრესის ნატეხი. 1 ობსიდიანის ყუნწიანი ისრისწვერი და კერის შვერილებიანი სადგამის ნაწილი. მე-3 და მე-2 კედლებს შორის დამოწმებული იქნა ბუნებრივი გამოუწვავი თიხის ფილებით ნაგები იატაკი და ასევე ბათქაში დიდი რაოდენობით, რომელსაც კარგად ეტყობა წნულის ანაბეჭდი.

Новые археологические материалы позволяют с большей уверенностью, чем ранее, говорить о хозяйственной деятельности оставивших их племен, о их связях с культурами соседних районов, о их миропонимании и религиозных воззрениях.

При раскопках 1969 года снова прослежены многие характерные черты, присущие данному памятнику (детали погребального обряда, устройства могильных сооружений, изобилие в погребальных комплексах бронзовых и железных предметов и др.), но вместе с тем выявлены новые, до сих пор не известные, материалы и формы погребального обряда (погр. 226, 230, 242, 254).

Т. В. БУГИАНИШВИЛИ, Ш. Ш. ДЕДАБРИШВИЛИ,
К. Н. ПИЦХЕЛАУРИ, Р. М. РАМИШВИЛИ,
М. А. УЗУНАШВИЛИ.

Результаты полевых работ 1969 года Кахетской археологической экспедиции

Кахетская археологическая экспедиция в 1969 году продолжала работу в зоне строительства Верхне-Алазанской оросительной системы. Раскопки были проведены также на участке Чалаубани — Лакбе в связи с реконструкцией автомобильной магистрали.

В экспедиции работали четыре отряда и одна группа, проводившая разведочные археологические работы.

I отряд (рук. Т. Бугианишвили) в 1969 году провел разведочные работы и стационарные раскопки. Разведкой было выявлено два новых мустьерских местонахождения — в Цителцкарройском районе (Элдари) в окрестности горы «Нагомребис Тави» и в Гурджаанском районе на территории селца «Дзвели Чалаубани» в местечке «Хуцихеви». В результате этих поисков число мустьерских местонахождений, выявленных в Кахетии, достигло пятнадцати.

Были продолжены раскопки непо потревоженного культурного слоя мустьерской мастерской, находящейся в Гурджаанском районе на территории с. Зиари. Было раскопано 96 м² площади, общей глубиной 1,10 м. Полностью, до материкового основания, удалось исследовать лишь три квадрата А_{4,5,6}. Глубина раскопа здесь достигла 2,20 м от нулевой линии, где находки перестали встречаться.

Вместе с многочисленными разного рода отщепами и ядрищами, в отчетном году впервые были обнаружены фаунистические остатки и законченные орудия, среди которых осо-

бое внимание привлекают два двустороннеобработанных ручных рубила.

Как и в предыдущие годы, вместе с ядрищами были найдены сколотые с них отщепы, которые накладываются на соответствующие негативы. Отмеченный факт и выявленные в А_{1, 5, 6} квадратах остатки, покрытые известковым налетом, в совокупности с другими данными, еще раз, дополнительно свидетельствуют, что культурный слой обнаружен на своем первоначальном местонахождении, т. е. в нетронутом виде. К такому выводу привело и проведенное геологическое изучение памятника (Э. Д. Церетели).

Следовательно, было окончательно доказано, что Зиарская мустьерская мастерская является первым и пока единственным нижнепалеолитическим памятником «открытого типа» в Грузии, где культурный слой сохранился в своем первоначальном залегании.

Основными объектами работ второго отряда (рук. Ш. Дедабришвили) были могильник и поселение «Швиндиани» (Алаверды II) и поселение Алаверды I.

На Алаверды II была вскрыта площадь свыше 1200 кв. м. Здесь под трехметровой толщей стерильных отложений был открыт могильник эпохи средней бронзы, перекрывавший, а большей частью прорезавший слой поселения эпохи ранней бронзы.

В центре могильника располагались два погребения, заключенных в каменные круги. Остальные располагались вокруг них.

Все погребения представляют собой грунтовые ямы с небольшой каменной насыпью. Обряд погребения, за исключением одного случая, однороден. Это ингумационное захоронение, где костяки располагались на правом или левом боку, в скорченном положении, ориентируясь в основном на запад. В одном случае (каменный круг № 2) установлен обряд заворачивания покойника в большой кусок тонкотканной материи, края которой скреплялись бронзовыми булавами с пирамидальной головкой. В круге № 1 костяк отсутствовал. Сама погребальная камера имела одноступенчатое дно и весьма большой подбой (типа катакомбы), где было сосредоточено свыше десятка сосудов. В остальных погребениях инвентарь однороден: несколько глиняных сосудов и изредка другие предметы.

Слой поселения Алаверды II еще не исследован. На поселении Алаверды I были заложены контрольные раскопы, подтвердившие нашу предварительную датировку этого памятника эпохой ранней бронзы. Среди находок из культурного слоя привлекают внимание металлические изделия (нож-

кинжал и др.), а также керамика, с характерной орнаментацией — выпуклыми стилизованными спиральями, характерными для южных памятников эпохи ранней бронзы.

III отряд (рук. К. Пицхелаври) провел основные работы в с. Чалаубани Гурджаанского района, на поселении «Мочрили-гора» и на могильнике поселения «Тинис Сери».

Поселение «Мочрили-гора» сложное сооружение. Для застройки выбран низкий, естественный холм вытянутых очертаний, который с востока и запада намеренно отрезан от прилегающей местности. Холм опоясан глубоким ступенчатым искусственным рвом. Частью земли, вынутой из рва, вокруг холма сооружен защитный вал, часть же насыпана на вершину. Таким образом, холм повышен на два метра и только после этого сооружено поселение (А), относящееся к рубежу II—I тысячелетий до н. э.

Культурный слой (А) занимает приблизительно 1000 м² площади, мощность его достигает 1,50 м. Слой содержит остатки каменного (булыжник) основания четырехугольных помещений и глиняных стен. В большом количестве найдены глиняная посуда и другие предметы домашнего обихода.

Слой Б (мощность 0,50—0,70 м) располагался непосредственно на слое А и был окружен стеной из булыжника. Здесь были обнаружены и расчищены остатки многочисленных помещений и сооружений для выпечки хлеба (тоне).

Слой В целиком разрушен и сожжен. О поспешном оставлении места поселения свидетельствуют обнаруженные многочисленные керамические и бронзовые изделия. Найденные в верхних горизонтах слоя В «скифские» наконечники стрел хорошо устанавливают дату разрушения поселения. Существенно, что на всех синхронных памятниках (кроме могильников), раскопанных в этом микрорайоне, явно заметны следы разрушения и пожарищ. В с. Мелаани во время раскопок святилища вместе со следами пожарища были обнаружены и «скифские» наконечники стрел, что в совокупности с установленными в Азербайджане некоторыми фактами указывает на путь нашествия северных племен в Закавказье.

На могильнике поселения «Тинис Сери» в с. Чалаубани было вскрыто шесть грунтовых погребений, послуживших основой датировки поселения «Тинис Сери» и вообще синхронной керамики Кахети.

Отряд продолжил работу в с. Гулгула, на могильниках «Олиэбис Тке» и «Сатвалисцкали». Исследование Сатвалисцкальского могильника проводилось совместно с Телавским историко-этнографическим музеем. Было раскопано пять грунтовых погребений, материал которых идентичен инвента-

рю, обнаруженному здесь во время раскопок предыдущих лет.

На могильнике «Олиэбис тке» были выявлены погребения, расположенные в пять ярусов, они относятся ко второй половине II тысячелетия до н. э., что создает надежную опору для суждения о преемственной связи между памятниками эпох поздней и средней бронзы.

На территории с. Гадрекили (ныне с. Махарадзе Гурджаанского района) отряд обнаружил очень интересный могильник ранней ступени эпохи поздней бронзы. Здесь было вскрыто одно разрушенное погребение.

IV отряд (рук. Р. Рамишвили) продолжал работать в Ахметском районе. На территории Матанской «Жамта сакдари» были закончены раскопки многослойного могильника. Всего за 1967 — 1969 годы здесь было вскрыто свыше 100 погребений.

По характеру устройства погребений, инвентарю и стратиграфии самого могильника здесь выделяются:

1. Погребения, переходные от раннего к зрелому средневековью, сложенные из пористых каменных (травертин) плит. Они датируются IX—X вв. и стратиграфически расположены глубже всех.

2. Каменные ящики среднефеодальной эпохи, выложенные асимметричными плитами песчаника. В стратиграфическом разрезе они занимают промежуточное положение и зачастую непосредственно подстилаются погребениями первого слоя. Инвентарем погребения датируются XI—XIII вв.

3. Погребения позднефеодальной эпохи занимают самый верхний горизонт и все без исключения безынвентарные.

В окрестностях «Жамта сакдари» были раскопаны три разрушенных раннефеодальных погребения, а также помещения хозяйственного назначения, именно «марани» открытого типа. На самой «Сасахлис-гора» были расчищены крепостная стена и конюшня.

Разведочная группа (рук. М. Узунашвили) провела раскопочные работы в с. Шрома (Вачнадзиани) и обнаружила очень интересные материалы позднеантичного времени. Здесь были почищены разрушенные грунтовые могилы, остатки поселения и керамических (?) мастерских.

В Сигнахском районе, севернее с. Карагачи (Алазанская долина), группа провела разведочные раскопки на «Нацар-гора», которое местное население называет «Ткис боло тапа».

Кроме этого, во время разведок группа выявила много новых памятников, среди которых особо следует отметить поселение «Накалакари» (городище) близ «Ваис-цкали», в 20 км южнее с. Чалаубани.

Поселение грандиозных размеров расположено на горе и на ее искусственных террасах. Центр поселения окружен земляным (?) валом. В подъемном материале преобладает керамика феодальной эпохи, хотя есть и более ранние изделия.

О. С. ГАМБАШИДЗЕ

Отчет работы 1969 года археологической экспедиции Боржомского ущелья

Археологическая экспедиция Боржомского ущелья провела раскопочные работы на северо-восточном склоне холма «Саджваре», расположенного на левом берегу р. Куры, на территории с. Рвели. Исследуемый объект представляет собой многослойный могильник, который занимает достаточно большую площадь. Было вскрыто 12 грунтовых погребений и 6 каменных ящиков.

I слой представлен грунтовыми погребениями (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 9, 16, 17, 18). Ряд признаков глиняной посуды этого слоя указывает на сходство с керамическими изделиями конца первой половины II тысячелетия до н. э., известными с территории Цалкинского плато и Шида (внутренней) Картли. Здесь встречается и такая глиняная посуда, которая по внешним признакам повторяет одну из форм подобного изделия Колхидской низменности середины II тысячелетия до н. э. В слое встречена также и глиняная посуда, характерная для Шида Картли. Некоторые сосуды украшены орнаментом, в котором наблюдается слияние геометрических фигур, характерных для западной и восточно-грузинской культур того времени. Среди инвентаря привлекают внимание изделия из бронзы, пасты и др., которые датируют грунтовые погребения первого слоя начальными веками второй половины II тысячелетия до н. э. Как видно, глиняная посуда I слоя сохраняет традиции гончарного производства среднебронзовой эпохи. Таким образом, комплексы I слоя чрезвычайно значительны для изучения взаимосвязи культур среднебронзового и позднебронзового времени. I слой дает материал для представления характера хозяйства; среди глиняной посуды видное положение занимают корчаги (типа дерги) с двумя ушками, горшки с низкой шейкой и выпуклым корпусом, кружки с ручкой и т. д. Глиняные изделия, кроме высоко развитого гончарного производства, должны в некоторой степени указывать и на значительный уровень развития скотоводства, что подтверждается и обнаруженными в погребениях

и на территории могильника многочисленными костями животных (коза, свинья, крупный рогатый скот). На наличие металлообрабатывающего ремесла указывают многочисленные изделия, обнаруженные в погребениях и на территории могильника. На наличие рыболовства должен указывать бронзовый крючок, найденный в погребении № 18. На Рвельском могильнике в достаточном количестве обнаружен и инвентарь, указывающий на межплеменные связи, чем еще больше возрастает интерес к Боржомскому ущелью.

В погребениях I слоя костяки располагались на правом или левом боку, в скорченном положении, ориентируясь в основном на юг (в сторону р. Куры). В некоторых погребениях встречены плоские камни, лежащие у изголовья покойника. В погребениях часто встречаются кости коз и поросят, иногда они лежат непосредственно на человеческом костяке. В некоторых погребениях обнаружены угольки, а в погребении № 18 ясно виден след костра. Привлекает внимание факт обнаружения в некоторых погребениях необработанных кусков обсидиана. Таким образом, как видно из выше данного описания, в I слое Рвельского могильника наблюдается обряд захоронения, существовавший в нашей стране в эпоху средней и поздней бронзы. Следует отметить, что в нижнем слое Рвельского могильника, во всех раскопанных погребениях были обнаружены костяки, принадлежащие молодым индивидам, о чем свидетельствует и погребальный инвентарь. Среди погребений, обнаруженных в первом слое, замечен кенотраф.

II слой тоже представлен грунтовыми погребениями (№№ 12, 13, 14, 15). Страгиграфически они располагались на уровне первого слоя. В обряде захоронения почти нет никакой разницы. Датируются погребения II слоя концом второго и первым веками первого тысячелетия до н. э.

III слой представлен в основном каменными ящиками (№№ 6, 8, 7, 10, 11) и одним грунтовым погребением. В этом слое обряд захоронения существенно отличен. Во всех случаях костяки лежат на правом боку, в скорченном положении, головой на север. В погребениях нет костей животных и т. д. По обнаруженным материалам эти погребения относятся к предантичному времени.

В распоряжении экспедиции находится также случайно обнаруженный материал разного времени, который вместе с погребальным инвентарем, добытым раскопками, имеет очень важное значение не только для изучения древнейшей культуры Боржомского ущелья, а также в деле изучения древнейшей культуры Грузии.

Кромлехи — новый тип мегалитической культуры в Абхазии

Абхазский институт языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Грузинской ССР уже второй год продолжает свои археологические работы в с. Эшера, Сухумского района. В нынешнем году здесь удалось выявить кромлехи — неизвестные до сих пор памятники мегалитической культуры в Абхазии. Они расположены на юго-восточной окраине села, в м. Кутышьха, занимая господствующее положение над всей приморской долиной р. Гумиста. Раскопано два расположенные рядом кромлеха (один частично разрушен сельскохозяйственными работами в наши дни), каждый из них состоит из четырех концентрических кругов, образованных вертикально поставленными массивными камнями. В диаметре оба памятника почти одинаковы (первый 11 м 60 см, второй 10 м 80 см, размеры наименьшего камня — 30×38 см, наибольшего — 85×92 см). Прослеживается определенная закономерность в планировке обоих кромлехов: наружные круги сложены из самых больших камней. Расстояние между кругами возрастает по мере отдаления от центра.

Центральные части кромлехов служили местом вторичного захоронения людей, куда переносились в течение продолжительного времени остатки человеческих костяков (голенные, бедренные, черепные части), подсыпанные мелким галечником, а сверху покрытые известковыми плитами разных размеров. Максимальная глубина залегания от нулевой точки 110 см. В погребальный инвентарь входили глиняные изделия, лепленные от руки, — бокальчики, рюмочки, горшочки и т. д., украшенные елочным и другими видами орнаментов, а в изделиях бронзы имеются: стрела, копирующая форму кремневых стрел, массивные бочонкообразные бусы, якоревидные предметы, булавки с ажурной головкой, серьги-подвески в полтора оборота, спиральная трубочка, гребень, кинжалы, каменные бусы и т. д. В слое попадались иногда древесные угольки. Сооружение кромлехов могут быть отнесены, в основном, к эпохе средней бронзы.

Интерес представляет способ захоронения: во всех деталях он совпадает с обычаем погребения в дольменах Абхазии, которые, кстати, тоже впервые обнаружены в том же селе Эшера 40 лет тому назад археологом М. М. Ивашенко. Если погребальный обряд и могильный инвентарь эшерских кромлехов является типичным для характеристики местной культуры эпохи бронзы, то архитектура самих кромлехов сто-

ит совершенно особняком среди местных памятников. Более того: по своей пропорциональности соотношения кругов между собой, с четко выраженной центричностью, масштабностью и, что главное, внушительностью производимого впечатления, эшерские кромлехи, насколько нам известно, пока не имеют прямых аналогий не только среди памятников Абхазии, но и среди известных кромлехообразных памятников Кавказа (Триалети, Чечено-Ингушети, Дагестан и др.). Кроме того, эшерские кромлехи впервые подтверждают положение о совпадении ареала кромлехов с дольменным ареалом, что имеет место до сих пор в мегалитической культуре Запада (Южная Англия, Северная Франция и др.).

Л. Г. ЦИТЛАНДЗЕ

Археологические исследования в Душетском районе в 1969 году

Археологические работы в Душетском районе в октябре 1969 года предусматривали разведку и изучение мест старых находок.

На протяжении последних десяти лет в Гос. Музее Грузии и в Душетском краеведческом музее накопились случайно обнаруженные археологические материалы. За это время выявились новые археологические памятники, которые требовали изучения на месте.

Первая часть разведочных работ осуществлялась в ущелье реки Арагвы, близ Пасанаури, в селении Чикаани. Вторая часть была проведена в предгорной полосе, в с. Шуахеви и Мчадиджвари.

В селе Чикаани, расположенном на широкой террасе р. Арагвы, в 10 км к северо-востоку от с. Пасанаури, были обнаружены каменные ящики с бронзовыми предметами, а именно листовидным клинком кинжала, браслетом, булавкой, спиралью, и с глиняной посудой (все предметы хранятся в Гос. Музее Грузии).

В 1969 году был приобретен еще один погребальный комплекс, который состоял из листовидного кинжального клинка, булавки, массивного браслета, двух колец и ручки глиняного сосуда. Металлические предметы сделаны из высококачественной бронзы и находят множество параллелей среди находок на территории Кавказа эпохи поздней бронзы.

Из села Шуахеви, Душетского района, в Гос. Музей Грузии поступили бронзовые колокольчики, булавки, бронзовая

мотыга, узда, а также медный бочонок с медными слитками внутри.

Кроме того, в сектор археологии от частного лица поступили: бронзовая булава, керамические фрагменты и оригинальный бронзовый браслет. Аналогичный браслет хранится в Душетском краеведческом музее. Один экземпляр был обнаружен в Кахетии в погребении позднебронзовой эпохи.

Холм, где были обнаружены находки, вспахан, и культурные слои повреждены. На вершине холма случайно было обнаружено погребение феодальной эпохи. На всей территории был собран разновременный керамический материал.

Раскопки и разведочные работы проводились в с. Мчадиджвари. Археологам уже давно известно, что в селе находятся древние жилые холмы. Подъемный материал из селищ хранится в Душетском краеведческом музее и в секторе археологии института. Оба холма однотипны.

Холм № 1 расположен между селами Шуахеви и Мчадиджвари. Здесь было заложено 4 разведочных раскопа. Раскоп № 1 очертил круг—границу распространения культурных слоев. Раскоп № 2 дал разрез слоев холма. Посредством раскопа № 3 было обнаружено жилое помещение. Оттуда была извлечена богато орнаментированная черного выжega керамика: кувшины, горшки, чаши, из которых одна формы ситутлы, а также жернова, пестики с бронзовым черенком. Исходя из керамики, этот слой нужно отнести к концу II тысячелетия до н. э.

Холм № 2 бывшего городища расположен между селами Мчадиджвари и Ламовани, близ реки Нареквави. Южная сторона холма была повреждена при возведении башенки для прохождения тока высокого напряжения. Мы воспользовались этим, нашли неповрежденное место площадью 3×4 м.

Раскопанная площадь состояла из двух культурных слоев. Верхний культурный слой представлен керамикой желтого и красного обжига, который по материалам Самтаврского и Каспского могильника относится к XIII—XII вв. до н. э. Керамика была собрана с утрамбованного пола, посередине которого, видно, находился глиняный очаг, а стены были обмазаны глиняной обмазкой.

Во втором слое выявилась черная и черно-лощенная керамика. Вокруг нижнего пола лежали булыжники, которые являлись, как видно, фундаментом стен этого помещения. В керамике нижнего слоя преобладают традиции среднебронзового периода, поэтому этот слой можно отнести к раннему этапу позднебронзового периода.

Керамика, собранная в обоих слоях, отличается разнообразием форм, богатой орнаментацией, высокой техникой производства. Она схожа с керамикой Самтаврского, Каспского, Плависманского могильников и Цхинвальского Нацаргора.

В обоих слоях собрано много костного материала как крупного, так и мелкого рогатого скота, кремневые вкладыши серпов, пахотное орудие из кости, просверленные бивни, пабалдашники из оленьих рогов.

На восточной стороне холма № 2 был собран керамический материал и кусок глиняного очага раннебронзового периода. Это доказывает, что холм был населен с раннебронзового периода.

Изучение жилых холмов Мчадиджвари даст много нового для изучения позднебронзовой эпохи Шида Картли и всей истории Кавказа.

Ш. ЧАРТОЛАНИ

Древние горнорудные выработки меди в верховьях рек Бзыби и Кодори

Исследования геологической формации на территории современной Абхазии, богатой цветными металлами, начались до революции¹ и наиболее интенсивно развернулись после установления Советской власти. Специальная литература отмечает до сорока выходов цветных металлов². Некоторые из них стали объектами специального исследования. Геологическое управление ГССР в последнее время развернуло большую работу по исследованию промышленного запаса медной руды в Бзыбском и Кодорском ущельях. Чхалтская геологическая партия, проводя штольни, наткнулась на высеченную рукой человека подземную пустоту и на каменные орудия. Заведующий геологической партией В. Думбадзе представил письменные сведения об вышесказанном в Институт истории, археологии и этнографии имени И. Джавахишвили³. От-

¹ Л. Н. Канушевский. Отчет о геологических исследованиях в Сухумском округе в 1909, 1910, 1911 и 1912 гг. Материалы для геологии Кавказа, Тифлис, 1915; Н. В. Фон-Дервиз, Сухумский округ. Записки Кавказского отдела императорского Русского Географического Общества, Тифлис, 1906;

² Минеральные ресурсы ССР Грузии, Тифлис, 1933, стр. 539—541; В. Г. Семенов, Полезные ископаемые и минеральные воды Абхазии. Труды АБНИИ, вып. II, 1934, стр. 114—116; Отчет о геологических исследованиях 1933 г. в Абхазии, Геолого-Петрографической экспедиции, АН СССР.

³ См. Гобеджишвили. Позднебронзовая и раннежелезная эпоха, очерки истории Грузии, т. I, Тбилиси, 1970, стр. 146.

дел бронзовой и раннежелезной эпохи того же института пришел к заключению, что эти орудия аналогичны находкам из древней горной пещеры в Геби (Верхняя Рача). Указанный отдел поручил нам произвести археологическую разведку в местах их добычи.

В августе 1969 г. мы осмотрели верховья рек Бзыби и Кодори, где предполагали существование древней выработки.

В результате разведок, в которой неоценимую помощь оказала нам Чхалтская геологическая партия,¹ мы зафиксировали до 20 мест древних выработок меди.

Они расположены в среднем на высоте 2000 м над уровнем моря от Шхабзи (в верховьях реки Бзыбь) до Твибрасери (правый приток р. Кодори) приблизительно на протяжении 60 км (табл. I). Большинство из них сосредоточено в местах выхода на поверхность богатой руды в Шахбзя и Башкацари (западнее Адангского перевала). Сравнительно в малом количестве — в Птиши и Твибрасери. Указанная территория относится к геологической формации, богатой цветными металлами (медь, свинец, цинк), и протянута по субальпийской и альпийской зоне Абхазии, Сванстии и Рача-Лечхуми.

Древняя выработка в основном была двух типов: закрытый и открытый типы. Направление закрытых выработок или штолен обычно следует за породами, содержащими руду и в редких случаях пересекает пустые породы, ближайшим расстоянием входит в прожилки узлов, богатые рудой, и затем разветвляется. Так как большинство штолен завалено насыпью пустых пород, установление точных размеров и взаимных связей часто невозможно, хотя по имеющимся у нас документам длина некоторых из них превышает все же 55 м. Замечательно и то, что одна из Башкацарских выработок двухярусная и состоит из четырех ветвей, что указывает на существование в отдельных местах сложных штолен.

Особого внимания заслуживает также одна обширная пещера, обнаруженная в Башкацари. Снаружи она напоминает маленькую пещеру, высеченную в отвесной скале (табл. II). Поперечное сечение его входного отверстия равно приблизительно $3 \times 2,5$ м, максимальная глубина пещеры, ширина и высота достигают соответственно 43, 12 и 14 м; на стенах пещеры вдоль рудных пород высечены отверстия разной величины. В глубине пол имеет значительный уклон и покрыт толстой насыпью из пустых пород. Эта

¹ Мы выражаем глубокую благодарность заведующему геологической партии Вахтангу Думбадзе и начальнику участка Акакию Пирвели за оказанную нам практическую помощь во время добывания дополнительных сведений и исследований на месте.

насыпь составляет лишь часть пустых пород, скопленных во время разрушения, и которая большей частью вынесена за пещеру. Ниже входа от нее образованы громадные насыпи.

Из выработки открытого или карьерного типа мы осмотрели только один большой навес в Шхабзя. Остальные представляют собой маленькие ямы-углубления, высеченные в скале, определенная часть которых, вероятно, является отверстиями, подлежащими исследованию для установления мощи рудоносных жил. Открытые и закрытые выработки смешаны между собой и находятся в одном и том же микрорайоне. Какая-нибудь другая закономерность их распространения не была замечена.

Во время разведки вышеуказанных памятников горного производства было найдено значительное число вещественных материалов: каменные молоты, ручные молотки, деревянные столбы, рудные шлаки, древесный уголь и др. Мы забрали также образцы руд для установления их химического состава лабораторным путем.

Орудия изготовлены из особо выбранных твердых пород (гранит, габродиабаз). Они разные по размерам и весу (таб. III). Отличаются круглые, односторонне плоские, короткие и удлиненные молоты, на которых заметны поперечные желоба для закрепления веревки или ремешком деревянных ручек. Круглосеченные орудия непрерывно опоясаны, на плоскосторонних образцах же выдолблены только округленные ребра. Каменные молоты и ручные молотки, так же как и найденные в Верхней Раче, предназначены для ломки крепких пород и измельчения руды. На большинстве из них заметны следы их продолжительного использования. Отличительная мера форм должна быть определена конкретными особенностями работ.

Следует отметить, что находки каменных орудий этого типа известны, кроме Абхазии и Рачи, также и в других местах Кавказа. Отдельные авторы их функциональное значение связывают с процессами разрушения крепких пород, содержащих руду. Среди этих находок особого внимания заслуживают каменные ручные молоты, найденные в верховьях реки Кубани, на северных склонах Западного Кавказии.² Они похожи на некоторые орудия, найденные в Шхабзя (табл. III—6). Северокавказские орудия, по справедливому замечанию исследователей, предназначены для ломки руды.³

¹ Максимальная длина 22 см, вес — от 0,5 кг до 2,6 кг.

² Мак, IX, стр. 104, рис. 62.

³ Там же, стр. 153.

Подобные молоты найдены в соляных копиях Восточного Закавказья.¹

Из деревянных материалов, найденных в шахтах древней Абхазии, следует выделить обломки брусьев разной величины, которые, как видно, использовались в основном для укрепления потолка и стен штолен. Выявлены породы дерева — бук, береза, некоторые хвойные деревья. Что касается древесного угля, он смешан с мелкой насыпью пустых пород и распространен по всей площади пола рудников. Древние обработки в Раче засвидетельствованы в результате изучения подобных материалов. Г. Гобеджишвили пришел к заключению, что наши предки для разрушения горных руд использовали огонь и воду. Огнем они обжигали породу и обливали ее водой и таким образом каменным молотом ломали треснувшие скалы.² Несомненно, что древесный уголь, найденный среди вновь обнаруженных памятников, является остатком зажженного огня для обжига твердых пород руд и освещения пещер.

Древние обработки и материалы, найденные в верховьях рек Кодори и Бзыби, многими чертами напоминают хорошо известные археологам древние пещеры с залежами меди и антимон Рачи с обнаруженными в нем орудиями.³ Такая близость дает нам основание отнести выработку древних рудников к бронзовому веку. Точное установление даты, начало и окончание действия горного производства станет возможным в результате проведения особого исследования. Будут так же определены самый активный эксплуатационный период выработки и другие важные вопросы.

Факт находок древних горных выработок в нагорной полосе Абхазии связан с результатом археологических исследований Колхети. В Абхазии и в смежных с ней районах обнаружен довольно богатый вещественный материал, который указывает на последовательное развитие бронзовой металлургии в этом крае. Здесь обнаружены не только бронзовые разноцветные орудия — украшения, но и вещественные остатки, связанные с выплавкой — отливкой. Особого внимания заслуживает плавильная печь, найденная на Сухумской горе в 1951 г. Ал. Калададзе и им изученная.⁴

¹ Коллекции Кавказского музея, т. V. Тифлис, 1902, стр. 192, таб. XII № 63—87, Я. Н. Гумель. Археологическая разведка на Киликдаге, изв. Азерб. ФАН, 1938, № 2, стр. 21.

² Г. Гобеджишвили, указан. сочин. стр. 185.

³ Г. Гобеджишвили, указан. соч. стр. 184—186. Его же Памятники древнего горнорудного производства в Раче, журн. «Дзаглиц мегобари» № 6, 1906, стр. 16—20 (на груз. яз.).

⁴ Ал. Калададзе, Археологические памятники Сухумской горы. Сухуми, 1954 г. (на груз. яз.).

На Сухумской горе и в ее окрестностях найдены также и другие материалы металлургического производства: каменные молоты, насыпной шлак, штукатурка для печи, глиняные обломки тигеля, медные полосы и другие полуфабрикаты и утильсырье.¹

На интересующей нас территории найдено было еще много аналогичных материалов, но мы не задержим на них своего внимания. Укажем только то, что медеплавильная печь обнаружена и на нижнем поясе реки Ингури, на территории Ингурской плотины, точнее в Максанской пещере. В его стратиграфическом разрезе засвидетельствовано три культурных слоя, отделенных друг от друга мощными стерильными слоями отложений р. Ингури. Обнаруженный в культурных слоях материал указывает на длительный хронологический диапазон интенсивного использования пещеры с ранней бронзы до римской эпохи.

Средний слой с остатком медеплавильной печи, в основном, позднебронзовой эпохи. Мощность этого слоя достигает 0,65 м и в основном состоит из остатков металлического шлака и действия сильного огня. Заметно, что в течение долгого времени здесь плавил медь. В процессе раскопок выяснилось, что на этом уровне должны были сохраниться и другие материалы, связанные с металлургией, но значительная часть площади с остатками медеплавильной печи уничтожена от взрывов, связанных со строительством ИнгуриГЭС.

Хотя Максанская медеплавильная печь не до конца изучена, можно предполагать, что так же, как и памятник с Сухумской горы, она предназначалась для отливки металлических полос.

Кроме вышеуказанных находок в нагорье и предгорье Западной Колхиды, некоторые сведения указывают на существование медеплавильных печей и мастерских по отливке металла. Эти сведения пока еще не совсем проверены и подлежат изучению. Исследования в этом направлении, несомненно, дадут положительные результаты.

На основе найденных остатков металлургического производства и готовых бронзовых изделий некоторые исследователи сделали предположение о существовании в этом крае крупной выработки. По мнению Г. Гобеджишвили, древний очаг горно-металлургического производства в Геби был настолько мощным, что его продукция распространялась за пре-

¹ Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды II, стр. 278, таб. 69. В. А. Соловьев, Диоскурия — Севастополис — Цхум, труды Абх. Госмузея, вып. I, 1957, стр. 106. Ал. Каландадзе, цит. соч., стр. 58—66.

дела района, но он предполагал, что в металлургических зонах Кавказа еще будут обнаружены аналогичные памятники.¹

А. Каландадзе указывал, что многие памятники древнего горного производства в Абхазии еще не найдены из-за недостаточности исследовательско-археологической работы.²

Таким образом, на южном склоне Кавказского хребта, в частности в Абхазии, обнаружился второй очаг горно-рудной обработки, а на Сухумской горе остатки металлургического производства, которые свидетельствуют, что предположения об одновременном существовании очагов добывания и переработки медной руды в Абхазии ныне стали доказанной действительностью.

На современном уровне изучения вновь найденных памятников горного производства мы не можем точно определить их производственную мощь и географические границы распространения металла, но ясно, что вышеуказанные цифры о размере выработки не полны и не окончательны. Мы предполагаем, что выработки должны быть гораздо больше и распространены на южных склонах Западного Кавказского хребта. Такое предположение мы делаем на основе документов, опубликованных в специальной литературе, вещественных материалов и устных словесных преданий, собранных нами во время археологических разведок.

По нашему предположению, руда, добытая в шахтах ущелий Бзыби и Кодори, не ограничивалась удовлетворением местных потребностей. Во всяком случае этим горно-рудным очагом могли пользоваться металлурги значительной части Колхидской низменности и нагорья, в том числе и металлурги Ингурского ущелья. Мы делаем это предположение, основываясь на близости бронзовых орудий, найденных в Сванетии и в Абхазии, непосредственном территориальном соседстве, и существовании легко проходимых перевальных дорог через Кодорский и Ингурский водораздельный хребет. Следует указать, что в бронзовую эпоху кавказские металлурги осуществляли связь через высокогорные переходы.

Имеющиеся у нас под рукой археологические материалы свидетельствуют о таком взаимоотношении населения Кубани и Ингурского ущелья еще на начальных ступенях бронзовой металлургии. Легко допустить, что для металлоплавиль-

¹ Г. Гобеджишвили. Памятники древнегрузинского горного дела и металлургии в окрестностях с. Геби, стр. 190.

² А. Каландадзе, цит. соч., стр. 66.

ной печи, раскопанной нами в Максанской пещере, сырьевой материал доставляли из абхазских рудников.¹

Полный учет выработки в Абхазии, детальное изучение геологического строения и установление точных масштабов производства — дело будущего исследования. Считаю необходимым указать на некоторые обстоятельства, которые могли способствовать или препятствовать интенсивности находок руды. Для облегчения этого процесса производства мы должны учесть расположение выработок на южных склонах главного хребта, где обильен горючий материал и материал для укрепления. Добыванию руды, несомненно, мешал в известной мере короткий рабочий сезон, обусловленный высоким расположением шахт (2200 м), их удаленность от населенных пунктов, опасные дороги в труднодоступных местах, проходящие по карстовому рельефу, примитивные транспортные средства и другие факторы. Если учесть, что окончательные процессы выплавки руды и отливка вещей происходили по местожительству коренного населения, легко представить те трудности, которые были во время подвоза каменной руды до металлургических мастерских, его последующей обработки. Для упрощения этой сложной процедуры металлургии проводили определенные работы непосредственно около карьера.

В связи с рассмотрением медеплавильных печей А. Каландадзе ссылаются на труды европейских ученых К. Цшоке и Э. Преншена, которые предполагали следующий порядок выплавки руды: сначала всю сваленную руду обжигали, затем ее дважды выплавляли. Первый раз выплавляли в плавильных печах и таким образом получали штейн. Возможно, штейн получали и в тигелях и таким образом получали медь, которая использовалась для отливки вещей.²

По мнению А. Иессена, закавказские металлурги в раннюю эпоху для получения меди обращались к т. н. «азиатскому способу», который дошел до XIX в. Автор считает, что получению штейна и меди предшествовало продолжительное и многократное удаление серы из руды, т. к. она тормозила плавку.³

¹ Вышеуказанные предположения, конечно, не исключают возможность находок древних горных рудных памятников, наоборот, мы имеем для этого довольно надежные документы, но ввиду малого регламента данной статьи мы не останавливаем на этом свое внимание.

² K. Zshocke und E. Preuschen. Das urzeitliche Bergbaugebiet von Mühlbach-Bischofen. Materialien zur Urgeschichte Oesterreichs. 6. Wien. 1932. 9, 106.

³ А. Иессен, Л. Н. Лев. К истории горного дела, СА, № 1, 1935, стр. 304.

Г. Гобеджишвили, изучивший памятники горного производства в Раче, указывает, что сначала происходило первоначальное, механическое обогащение разрушенной руды или удаление пустых для руды пород, затем руду доставляли в лесистую зону, где в конце концов обжигали и выплавляли ее в специальных печах.¹

По мнению А. Каландадзе, горные медеплавильные печи в Сухуми были предназначены для длительного процесса производства металла, т. е. отливки медных полос из штейна, а затем — изготовления продукции.² Аналогичное значение имел медеплавильный горн, найденный в ущелье реки Ингури.

Показательно, что некоторые насыпи пустых пород, осмотренные нами на Башкацари, были образованы в процессе первоначального обогащения.

Одновременно заслуживают внимания сведения, полученные от геолога Пирвели, частично подтвержденные нами, которые указывают, что вылитые на скалы шлаки, сохранившиеся следы огня и другие признаки подтверждают существование рудообогащающих печей на Бешкацари.

В заключение мы можем сказать, что сохранившиеся в верховьях Бзыби и Кодори залежи меди (возможно, и другой цветной руды) и очаги горнодобывающего производства являются вторым после Рачи древним памятником горно-рудного производства Грузии.

Соответствующее исследование этого памятника — почетный долг археологов и исследователей, заинтересованных историей грузинского горного производства.

С. ГОГИТИДЗЕ, Н. ВАШАКИДЗЕ, А. ИНАИШВИЛИ,
А. КАХИДЗЕ, Л. ЧХАИДЗЕ, Д. ХАХУТАИШВИЛИ

Результаты работы Батумской археологической экспедиции 1969 года

В отчетном году Батумская археологическая экспедиция³ с целью выявления памятников каменного века провела археологические разведки приморской полосы. В селе Джиханд-

¹ Г. Гобеджишвили, цит. соч. стр. 186.

² А. Каландадзе, цит. соч. стр. 64.

³ В работе экспедиции принимали участие: А. Инайшвили (руководитель), Д. Хахутаишвили, А. Кахидзе, Н. Вашакидзе, Л. Чхайдзе, С. Гогитидзе, Н. Шеварднадзе (фотсграф), А. Джавелидзе (художник-архитектор), Г. Сейдишвили (водитель).

жури Кобулетского района (левый берег р. Чолоки) была обнаружена стоянка раннеолитического времени, по характеру материалов сходная с синхронными памятниками с. Кобулети, Хуцубани и Квирике.

Были проведены предварительные разведочные раскопки в с. Махвилаури Батумского района, где еще в 1968 году были собраны подъемные материалы неолитического времени. В отчетном году во время закладки фундамента жилого дома были обнаружены разнообразные синхронные материалы — изделия из кремня, тальки и базальта (скребки, скребла, ножи, стамески, рубила, мотыги, точила, грузила для рыболовных сетей, зернотерки, ядра для пращей и т. д.). Данная территория в эпоху бронзы была использована под некрополь: изучены 13 ямных погребений, инвентарь которых содержит украшения из бронзы, накопечник копья, бусы из антимония (сурьмы), сердолика и стекла.

Основные работы были проведены на территории крепости древнего Апсара. Была подготовлена для реставрационных работ своеобразной конструкции баня позднефеодалного периода. Она была построена, по-видимому, в период турецкого господства. В строительстве здания были использованы развалины более обширного строения римского времени. В стены бани встроены гончарные трубы для холодной и горячей воды. В одном из помещений были обнаружены развалины фонтана.

Неподалеку (к западу) от этих помещений были выявлены контуры другой бани, а также котельная. В будущем необходимо их доследование.

Раскопки этого участка дали большое количество фрагментов керамической продукции и стекла, относящиеся к разным периодам жизни памятника.

На территории городища с помощью разведочных раскопок выявлена часть сложной системы водоснабжения и канализации.

В центральной части крепости во время земляных работ была обнаружена большая каменная база (145×125×60 см), вокруг которой в слое встречались фрагменты глиняной посуды и плоской кровельной черепицы; целиком сохранилась амфора характерной формы раннефеодалного времени.

Важным результатом изысканий 1969 года нужно считать установление факта существования под слоями городища Гонио-Апсара материалов, характерных для дюнных поселений причерноморской полосы Грузии.

На территории городища в Кобулет-Пичвнари были продолжены работы по изучению стратиграфического разреза

древнего поселения на холме, т. н. «Намчедури», IV и V слои которого дали материалы, характерные древнеколхидским поселениям II тысячелетия до н. э. — фрагменты богато орнаментированных, тщательно изготовленных глиняных сосудов, ранней формы рогообразные подставки, каменные грузила для сетей, пряслица и т. д.

О. Д. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, Р. В. ПУТУРИДЗЕ,
В. А. ТОЛОРДАВА, А. М. ЧКОНИА.

Археологические раскопки 1969 года в Вани

В отчетном году Ванская археологическая экспедиция производила раскопки на нескольких участках городища.

К востоку от городских ворот продолжались работы по изучению архитектурного комплекса и культурных слоев II—I вв. до н. э.

Продолжались также раскопки на участке к востоку от храма с мозаичным полом. Полностью расчищены восточная стена и северо-восточный угол храма. К востоку от храма, на расстоянии 80 см, обнаружен вырубленный в скале фундамент здания. Это здание длиной в 9 м было воздвигнуто и разрушено до постройки храма. Стены были раскрашены — найдены фрагменты разноцветной (красной, синей, черной и желтой) штукатурки. Этим зданием был поврежден раннеантичный культурный слой, который представлен многочисленными фрагментами колхидской керамики.

Основные работы велись на центральной террасе, где открыты здания и крепостные стены III—I вв. до н. э.

Почти полностью закончено археологическое изучение «круглого храма». Установлены два строительных периода. Первоначально (конец IV в. до н. э. и начало III в. до н. э.) здание имело прямоугольную форму (11 м × 10 м) и было построено из прекрасно отесанных и хорошо обработанных плит. Позднее (II половина III в. до н. э.) на фундаменте прямоугольного здания был воздвигнут круглый храм. По стратиграфическим данным, первоначально круглый храм с западной стороны имел подступ, выложенный каменными плитами, которые в II—I вв. до н. э. были заменены мозаичным полом. Круглый храм разрушен в середине I в. до н. э. (вместе с архитектурным комплексом городских ворот).

На его развалинах была сделана насыпь и поспешно воздвигнута крепостная стена, которая вскоре была также разрушена (середина I в. до н. э.). К этому последнему этапу городской жизни относятся также остатки круглой в пла-

не кладки, выявленных к юго-востоку от круглого храма. Стены II—I вв. до н. э. открыты и в юго-восточной части центральной террасы.

Находки из культурного слоя эллинистической эпохи аналогичны материалам, найденным в предыдущие годы (фрагменты колхидских пифосов и амфор; родосских и синопских амфор; расписанной красной краской, черно- и краснолаковой керамики). Особо следует отметить деталь стеного украшения в виде гидрии (аналогичная находке 1966 года) и маленькую чашу, высеченные из белого известняка.

В отчетном году на широкой площади изучались доэллинистические (VI—IV вв. до н. э.) и более ранние культурные слои. Ввиду того, что они сильно повреждены последующим строительством, наряду с материалом VI—IV вв. до н. э. встречаются и более ранние остатки. Культурный слой VI—IV вв. до н. э. представлен всеми основными типами колхидской керамики (пифосы, кувшины и кувшинчики, кубки на высокой и конусообразной ножке и т. д.). Встречаются также фрагменты импортной керамики (в основном аттической чернолаковой посуды). Большой интерес представляет небольшой фрагмент довольно раннего (конец VII в. до н. э. или начало VI в. до н. э.) хиосского килика.

При изучении упомянутых культурных слоев обнаружены три погребения. Первое открыто под фундаментом т. н. 17-метровой стены. Погребальная яма (4 м × 2 м) вырублена в скале, в ней, по-видимому, стоял деревянный саркофаг (сохранились лишь железные гвозди), перекрытый земляной и каменной насыпью. Это погребение знатного воина (погребен головой к северу). Захоронение огорожено с трех сторон железными втульчатыми наконечниками копий различных размеров (общее количество достигает 50). В погребении были найдены железные меч и кинжал, обломки железного щита, бронзовые и железные наконечники стрел. Ноги воина покрывали бронзовые набедренники и поножи.

Довольно богаты и украшения воина. К головному убору относятся золотые фигурки всадников и птиц (15 штук). Найдены золотые подвески — лунницы, золотая серьга (1 штука); серебряные и золотые браслеты; золотые, серебряные и железные перстни-печати (на одном золотом перстне выгравировано имя Дедатос).

В погребении обнаружены также точильный камень с золотой головкой; золотой статер Филиппа II Македонского (359—336 гг. до н. э.); бронзовое блюдо; аттический чернолаковый килик (II половина IV в. до н. э.); кувшинчик, расписанный красной краской; колхидская глиняная чаша и амфора типа т. н. Солоха I.

У ног воина лежали два скелета—мужчины и женщины. По-видимому, это были слуги или рабы-пленники. Они были погребены почти без всяких украшений. Под ними обнаружен скелет собаки. Фиксирован также отпечаток деревянного колеса. Там же, в углу, стояли пять амфор, две — типа т. н. Солоха I, две колхских и одна — синопская, клеймо которой относится к II подгруппе I хронологической группы синопских клейм (370—320 гг. до н. э.).

На основе статера Филиппа II Македонского, чернолакового килика и клейма амфоры, весь погребальный комплекс довольно точно датируется началом II половины IV в. до н. э.

Несколько более поздним должно быть найденное поблизости второе погребение (по-видимому, детское, которое также вырублено в скале (1,40 м × 0,80 м). Здесь обнаружены: золотые височные кольца, золотые и бронзовые(?) браслеты, серебряные перстни, пастовые бусы и подвески, серебряные колхидки (3 малых номинала) и глиняная посуда — колхидские высокогорлые лощенные кувшинчики серого обжига; горшок с одной ручкой, кувшинчик, расписанный красной краской (аналогичный кувшинчику из погребения воина) и приземистый унгентарий.

Третье погребение находится в юго-восточной части центральной террасы. Погребальная яма (3,10 м × 3,40 м) вырублена в скале. От предполагаемого деревянного саркофага сохранились лишь большие железные гвозди, расположение которых дает возможность приблизительно восстановить его размеры (длина 3,10 м, ширина 2,25 м, высота 1,50 м). Вне саркофага найдены скелет лошади и сильно заржавленные удила. В погребении обнаружены остатки четырех человеческих скелетов, среди которых один (наиболее плохо сохранившийся) — женский, с очень богатым инвентарем.

У головы умершей (возле восточной стены погребения) были разложены: импортная (греческая) бронзовая эпохоя и патера, ручка которой изображает фигурку куроса; глиняный сосуд с двумя ручками для благовоний; серебряный сферический сосуд, украшенный «язычками» и поясом гравированных изображений фантастических существ, колхидский маленького размера бронзовый сосуд (формы ситулы) со свастикой на дне и гравированными изображениями животных на крышке; греческое серебряное ведерко, ручка которого украшена скульптурными изображениями сфинкса и баранов; серебряные килики на высокой ножке (2 штуки); кубки из т. н. финикийского стекла (2 штуки) и колхидский чернолощенный кувшин с волнообразным орнаментом.

В юго-восточном углу погребения, на четырех колхидских глиняных чашах и на одном аттическом чернолаковом килике

лежали кости животных и птиц, а в юго-западном углу — колхидские большие бронзовые ситулы (на дне одной из них изображение свастики).

Украшения были почти все из золота и серебра. Обнаружена золотая диадема, крученный ободок которой оканчивается ромбовидными пластинками и застежками. На ромбовидных пластинках в два ряда расположены рельефные изображения сцен борьбы животных: на одной — львы раздирают распростертого на спине быка, на второй — припавшего на передние ноги тура(?). К головным украшениям относятся чередование грушевидных подвесок с ребристыми бусами; височные серьги с лучами, кольца, которые украшены розетками и миниатюрными изображениями птичек, а лучи — такими же птичками и пирамидками, составленными из зерни; другая пара серег — с шарообразными подвесками. Найдены также золотая фибула и кусочек золота (слиток?).

На основании точной фиксации найденных в погребении предметов можно восстановить пять различных ожерелий. Первое ожерелье было составлено из подвесок в виде черепашек и гладких сферических бус; второе — из подвесок в виде птичек и мелких ребристых бус; третье — из подвесок в виде головок барана и ребристых бус; четвертое — из початкообразных подвесок и ребристых бус; пятое — из барабанообразных подвесок, украшенных свастикой и другими геометрическими узорами, и крупных ребристых бус; можно предполагать, что к нему относились также прямоугольные янтарные бусы. Вообще, не исключено, что в ожерельях наряду с золотыми подвесками и бусами чередовались многочисленные цветные пастовые и сердоликовые бусы, которые были найдены там же.

У погребенной в большом количестве обнаружены серебряные гладкие сферические бусы, трубочки, разнообразные подвески (бипирамидальные, покрытые зернью; ребристые; изображение кабанов).

У запястья найдены золотые браслеты, из которых одна пара украшена изображениями кабана, а вторая — головками барана. Руку, ниже локтя, украшали золотые и сердоликовые бусы. Обнаружены также пять золотых колец, из которых одно со щитком и представляет собой печать; две золотые пластинки, изображающие орлов, которые, видимо, служили украшением пояса и имели геральдическое значение.

Золотые штампованные круглые бляшки, ребристые трубочки и орнаментированные подвески, очевидно, были нашиты на покрывало умершей.

Особо надо подчеркнуть, что эти золотые украшения отличаются строгим стилистическим единством. Кроме того, формы, характерные только для Колхиды (диадема, серьги и т. д.), и генетическая связь, с художественно-стилистической точки зрения, с более поздними украшениями (которые ранее были обнаружены в Вани) делают неоспоримым их местное происхождение.

Под останками погребенной и рядом с ней (на уровне дна погребальной ямы) найдена сильно разбитая глиняная посуда (ныне восстановлена): большого размера плоскодонные сосуды с двумя ручками, украшенные лощеными полосами; разнообразная чернолощенная посуда биконической формы с ручками и без ручек (орнамент—волнообразный, косая насечка); кувшинчик.

У второго умершего обнаружены две серебряные диадемы (!), золотые серьги с лучами, пастовые разновидности подвески; серебряные плоские браслеты со спиралевидным орнаментом. У третьего — серебряная диадема, золотые серьги с лучами, ожерелье, состоящее из золотых и пастовых бус и подвесок. Между вторым и третьим умершими найдена серебряная ложка с скульптурным изображением сирены.

У четвертого умершего была только одна золотая серьга.

Часть импортных вещей, обнаруженная в погребении (аттический чернолаковый и серебряные килики), датируется II четвертью V в. до н. э. Некоторые предметы (бронзовая патера) — 80-ми годами V в. до н. э. Но учитывая некоторые обстоятельства, надо предполагать, что погребение не должно относиться к более раннему времени, чем середина V в. до н. э.

Н. Ш. КИГУРАДЗЕ

Археологические раскопки в селении Дапнари

Дапнарский отряд Ванской археологической экспедиции в 1969 году продолжал археологические изыскания в двух направлениях, в результате которых были окончательно определены границы могильника и выявлены синхронные поселения сельского типа.

Могильник занимает обширную территорию в юго-восточной части с. Дапнари. С юга и с запада естественной границей некрополя служит маленькая речушка Цабларис-геле, с севера — Рионская долина, где находки кувшинных погребений еще не засвидетельствованы. С востока могильник граничит с безымянной горой, где расположены колхозные чайные

плантации. Весь некрополь занимает площадь примерно в 50 га.

В различных частях могильника были заложены контрольные шурфы, благодаря которым выяснилось, что кувшинные погребения располагались группами, в отдельных случаях эти группы находились на значительном расстоянии друг от друга. Однако необходимо принять во внимание и то обстоятельство, что в течение долгого времени территория древнего могильника обрабатывалась и по этой причине погребения систематически разрушались. Это наглядно выявилось в крайней части северо-западного склона Дапис-гора. На вершине холма расположено современное сельское кладбище, а на его склонах виноградники и кукурузники. Проложенные здесь разведывательные шурфы показали, что слой кувшинных погребений тут перекопан. Собранный здесь подъемный материал дал большое количество фрагментов пифосов и других керамических изделий. Обломки импортных амфор представлены южнопонтийскими и синопскими образцами. На склоне приусадебного участка А. Симония, расположенного между сельским кладбищем и шоссе, была заложена траншея 8 м × 1 м, которая показала, что слой кувшинных погребений здесь расположен на поверхности, о чем говорят многочисленные обломки пифосов. Стратиграфический разрез траншеи таков:

1) Черный культурный слой. перемешанный, толщиной 0,40 м.

2) Светло-коричневый глинистый слой, содержащий отдельные небольшие фрагменты керамики, толщиной 0,20 м.

3) Светло-коричневый глиняный слой, твердый, стерильный. По-видимому, материк.

Здесь на глубине 0,4 м в глинистом слое был обнаружен обсидиановый микролит, а на поверхности был найден обсидиановый резец.

В отчетном году было раскопано семь кувшинных погребений (№№ 26—32), относящихся к V—III вв. до н. э. Особенно уникальным оказалось кувшинное погребение № 31, раскопанное на средней террасе западного склона Дапис-гора. Здесь была погребена девочка в возрасте до 7 лет. Погребальный инвентарь состоял: из бронзового и железного браслетов, височных колец, серег, ожерелья, составленного из серебряных, бронзовых колокольчиков и просверленных фаланг мелкого рогатого скота, бронзовой «лунницы», костяного навершия в виде копыта и двух глиняных сосудов (один по функциональному назначению является гутусом). В кувшинном погребении сохранились и фрагменты льняной одежды. В верхней части погребальная урна богато декорирована,

до обжига резцом и штампом нанесен геометрический орнамент и изображена сцена шествия животных. Привлекает внимание их большое сходство с изображениями на предметах колхской бронзы. Кувшинное погребение датируется V—IV вв. до н. э. Синхронное поселение было открыто к западу от Цабларис-геле на северо-западной окраине с. Дапнари, на естественном холме, который с двух сторон окружен обрывами. В западной части холма, вдоль дороги, ведущей в лес, на протяжении 30 м прослеживается культурный слой. Здесь был заложен небольшой раскоп размером 3 м×2 м, который дал многочисленный и весьма разнообразный керамический материал: фрагменты колхских пифосов, кухонной и столовой керамики, сравнительно в меньшем количестве встречались обломки амфор. Импортная керамика представлена фрагментами чернолаковой керамики. В подъемном материале выделяется небольшой обломок краснолакового сосуда и обломки куранта зернотерки.

Раскоп дал следующую стратиграфию:

- 1) Дерновый слой.
- 2) Глиняный слой красноватого цвета толщиной 0,40 м.
- 3) Красноватый глиняный слой с незначительными обломками керамики, толщиной 0,35 м.
- 4) Насыщенный культурный слой с примесью золы и кухонных отбросов 0,45 м.
- 5) Материк.

Второе поселение было открыто к востоку от Дапис-гора, на плоскогорьи, которое возвышается над могильником. Здесь расположена чайная плантация, при плантаже которой, по-видимому, было разрушено древнее поселение. Очистка некоторых участков позволила выявить остатки сырцовой кладки со следами пожарища. Добытый здесь археологический материал представлен фрагментами глиняной обмазки со следами прутьев, обломками сырцовых кирпичей и колхских амфор.

Исходя из того, что могильник занимал широкое плато и склоны возвышенностей Дапис-гора, можно заключить, что сельскохозяйственные угодья древних жителей Дапнари находились ниже, в долине р. Риони.

Предполагается дальнейшее изучение Дапнарского селения.

Итоги раскопок Сачхерской археологической экспедиции

Археологическая экспедиция Государственного музея искусств Грузинской ССР в 1969 году продолжала раскопки в Сачхерском районе на южном склоне крепости Модинахе и в селе Саирхе.

В Саирхе, в местности Ломинаури, был раскопан фундамент очень плохо сохранившейся постройки, где были обнаружены фаллические предметы и фрагменты скульптурного изображения головы животного. Следует отметить, что в Ломинаури и ранее были обнаружены изваянные из известняка фаллические предметы. Они были нами признаны изображениями ктеиса и фаллоса.

Обнаруженные здесь фрагменты скульптурных изображений животных, по данным художественного стиля и отдельным деталям, совершенно соответствуют случайно обнаруженному в Ломинаури скульптурному изображению головы льва.

Фрагменты по своим размерам отличаются друг от друга, что указывает на то, что в Ломинаури было большое число скульптурных изображений. В коллекции Н. Гамбашидзе хранятся обнаруженные в Ломинаури высеченные из известняка части предмета, напоминающего по форме ствол дерева. Их поверхность украшена волнообразными валиками. Мы находим возможным считать эти детали частями изображения древа плодородия, и, следовательно, мы имеем здесь попытку стилизации священного дерева. Священное дерево, фаллос, ктеис и лев, как символ силы и мощи, — неразрывно связаны с грузинской религией, а также в языческих религиях других стран древнего мира с культом плодородия и, следовательно, с божеством плодородия.

Важное значение материалов, добытых в Саирхе, заключается в том, что, в отличие от археологических памятников подобного содержания, найденных в других местах Грузии, культовые предметы Ломинаури увязываются с остатками храма.

Ваяние предметов подчинено традиционному выработанному художественному стилю, что некоторым образом должно указывать на определенный тип фаллического культа.

Это соображение четко подтверждается обнаруженными в Саирхе фрагментами храма.

Некоторые ученые считают эти детали базами колонн (Ш. Амиранашвили, И. Цицишвили, Л. Сумбадзе); архитек-

тор Г Лежава считает их капителями колонн дорического храма. Такое мнение нельзя считать правильным, хотя бы потому, что в дорическом ордере, в отличие от саирхских деталей, капители, украшенные орнаментами, почти не встречаются. Фасад храма, оформленный колоннами с орнаментированными капителями, дал бы нам отличный от дорического художественный стиль, что само по себе предполагает малоизвестный нам новый архитектурный синтез, а не точную копию дорического храма. В пользу такого соображения говорит орнамент, высеченный на базах, а также сильно стилизованные скульптурные изображения львиных голов, которые полностью отличаются от подобных образцов греческого искусства классической эпохи и еще, более того, находят общее с малоазиатскими памятниками ахеменидской эпохи. В Ломинаури был обнаружен еще один каменный фрагмент; по схеме орнамента он представляет собой точную копию обнаруженной в Саирхе базы полуколонны.

Согласно мнению Г Лежава, этот фрагмент можно считать частью эхина капители и абаки. Существование данного фрагмента указывает на то, что в Саирхе, подобно наличию скульптурных изображений львиных голов, находились во множестве базы колонн. Найденные в Ломинаури почти все предметы оставляют впечатление заготовок и производственного брака; это заставляет нас предположить, что Ломинаури являлось тем местом, где изготовлялись предметы культа и отдельные части для постройки храма. Исходя из вышесказанного, предполагаемый храм в Саирхе следует искать опять-таки на территории Ломинаури. Осуществление этих поисков пока невозможно, так как примыкающая к памятнику территория полностью занята виноградниками.

Обнаруженные в Ломинаури фрагменты чаш с вогнутыми краями, восточная керамика с красной росписью и обломки керамической посуды из греческих аттических мастерских дают нам возможность признать абсолютной датой памятника V—IV вв. до н. э.

При раскопках на южном склоне Модинахе главное внимание уделялось стратиграфии памятника. Мы думаем, что на сегодня там подтверждается наличие трех разновременных культурных слоев. Первый слой в соответствии с датой, принятой Б. А. Куфтиным и О. Джапаридзе для археологических памятников раннебронзовой эпохи Сачхерского района, определяется 2-й половиной третьего тысячелетия (XXV—XX вв.); второй слой относится к концу поздней бронзовой и ранней железной эпохи Колхиды (XII—VII вв. до н. э.), третий же слой характеризуется остатками раннеантичной материальной культуры (VI—IV вв. до н. э.).

Отчет работ Ксанской археологической экспедиции за 1969 год

Ксанская археологическая экспедиция Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа в 1969 году продолжала раскопки городища эллинистического времени Самадло.¹

В квадратах ДВ, ДС и ЕС, восточнее склепа, открытого в нижней, западной части участка Самадло I, завершена подготовка глинобитного пола жилого помещения, выявленного в предыдущем году. Пол помещения находится на высоте 2 м над уровнем основания склепа и с юга замыкается однослойной кладкой булыжника, шириной 0,6 м, очевидно, служившей основанием саманной стены. Помещение в северной своей части углублялось частично в землю; в северо-западном углу же сохранился фрагмент саманной кладки, находящейся непосредственно над стеной склепа. Примерно в центре помещения сохранился зарытый в пол четырехугольный камень, возможно, служивший опорой деревянного столба. В северной части помещения, под слоем пережженных развалин саманной кладки, на уровне пола, в зольном слое, покрывающем его, обнаружены сероглиняный одноручный кухонный горшок и пара туфовых ладьевидных зернотерок.

К югу от помещения, в кв. ЕВ, где раскоп довели до грунта, была зачищена снаружи юго-восточная стена склепа.

Склеп оказался частично надземным сооружением. Его юго-восточная стена и сохранившаяся часть юго-западной стены имели толщину более двух метров и были двусторонне облицованы рваным песчаником; забутовка состояла из смеси мелкого галечника с глиной. Юго-восточная стена склепа, очевидно, заходит под глинобитный пол вышеописанного жилого помещения.

Стену склепа с юго-восточной стороны подпирал мощный культурный слой, содержащий крупные булыжники и давший множество обломков черепиц и глиняной посуды. В этом же слое обнаружено каменное ядро от катапульты, диа-

¹ В работах экспедиции участвовали: К. Джавахишвили, Г. Немсдзе, Е. Мачавариани, Н. Гаазе, Э. Цхадаия, Р. Мchedлидзе и Ю. Гагошидзе.

метром 0,16—0,19 м. Следует отметить находку импортной продукции — фрагментов чернолакового блюда со штампованным орнаментом на доньшке и стенке чернолакового инвентаря.

В верхней, восточной, части Самадло I продолжались раскопки т. н. здания с контрфорсами. В кв. FN, непосредственно за помещением № I, частично зачищены две параллельные саманные стены, пространство между которыми было заполнено развалинами саманных же стен. В развалинах на высоте 1,20 м от пола помещения № I обнаружен бронзовый трехгранный наконечник стрелы скифского типа.

Параллельно с раскопками на участке Самадло I в 1963 году были начаты раскопки в северо-западной части городища, условно названной нами Самадло II. Здесь зачищен мощный, шириной в 4 м, устой, возведенный из крупных рваных блоков местного песчаника и, очевидно, связанный с саманной оборонительной стеной. К западу от устоя, на отвесном склоне в сторону р. Мтквари (р. Куры) раскопан зольный слой, мощностью в 0,5 м, содержащий громадное количество фрагментов глиняных сосудов. Керамика, как и надо было ожидать, оказалась совершенно тождественной керамике, добытой на участке Самадло I.

Сейчас, после реставрации самадлойского керамического инвентаря, мы обладаем первоклассным археологическим материалом, дающим возможность судить с достаточной полнотой о многообразии грузинской керамики эллинистической эпохи. Совершенно исключительное значение имеют эти материалы для изучения производства художественной, расписной керамики в эллинистической Грузии.

К концу полевых работ 1969 года, с целью сбора материалов для составления археологического атласа Грузинской ССР, экспедицией были осуществлены разведочные работы в Ксанском ущелье¹. Несмотря на небольшие масштабы проведенных работ, только лишь на коротком отрезке Ксанского ущелья — от Ленингори до Икоти и от Земо Боли до Цирколи было разведано около двух десятков значительных археологических памятников — селищ и могильников позднебронзовой, раннежелезной, античной и раннесредневековой эпох.

¹ В разведочных работах принимал участие Д. Тушабрамишвили.

Краткий отчет полевых работ Бичвинтской археологической экспедиции 1969 года

В отчетном году экспедиция продолжала работу на территории цитадели. Всего очищено 325 кв. м площади; выявлены остатки разных сооружений, большинство которых относится к комплексу бани. Лучше всего сохранилось нижнее подвальное отделение бани-гипокауст. Оно состоит из двух частей (площадь 18 м×5 м). Пол гипокауста покрыт толстым слоем розового гидравлического раствора, на котором расположены ряды столбов калорифера, выложенных из круглых плоских кирпичей. Высота столбов достигает 0,5 м, расстояние между ними 37—40 см. Уцелевшие стены вышеупомянутого помещения равны 0,5 м. Они возведены из морского конгломерата на известковом растворе. В некоторых местах кладки, особенно по углам, встречаются плоские кирпичи.

Гипокауст разделен перегородкой с тремя проемами, каждый шириной 0,5 м. Восточная часть гипокауста, там, где пол устлан большими керамическими плитами, сравнительно возвышена.

На этом участке видны следы огня, указывающие на то, что мы имеем дело с подвальной частью отделения горячей бани (*caldarium*). К северу от этого отделения выявлены остатки более поздней кладки (прослеживаются три строительных горизонта). С южной стороны к помещению с калориферами примыкает пристройка с двумя отделениями, уровень пола которого достигает уровня предполагаемого потолка гипокауста. Центральная часть западной стороны пристройки покрыта плоскими керамическими плитами. В западной части обнаружены следы мозаичного пола. Видимо, было обнаружено подсобное помещение бани. С западной стороны к гипокаусту примыкает маленькая пристройка, западная стена которой соединена с водосточным каналом, проходящим вокруг абсиды. Сооружение с абсидой обнаружено в северо-западной части маленькой пристройки. Пол внутри абсиды покрыт керамическими плитами и соединен с полом пристроенного к ней четырехугольного помещения. В его центральной части построена ванна. К помещению с абсидой с северной стороны примыкает небольшой бассейн. Видимо, и он относится к комплексу бани. Надо отметить, что большая часть вышеуказанных помещений сильно разрушена.

В отчетном году выявленный раскопками материал (краснолаковая керамика, монеты) дает возможность разрушение этого комплекса отнести к IV—VI вв. н. э.

В стратиграфическом разрезе вдоль восточной стены гипокауста выявлены остатки раннего строения и переженный слой, содержащий керамический материал II—III вв. н. э.

Г. ЛЕЖАВА

Некоторые архитектурные памятники античной эпохи «Большого Мцхета»

В трех километрах к югу от Дзегви, если идти по небольшому плато, вы подойдете к местности, которую жители называют Надарбазеви. На плато стоит однонефная церковка, построенная в XVIII веке. С южной стороны церковки виднелась врытая в землю каннелюрованная колонка. Ствол колонны был выветрен, слабо были заметны каннелюры, но с той стороны ствола, которая была сравнительно защищена от атмосферных влияний, хорошо были видны каннелюры. Колонна имеет базу, которая состоит из двухступенчатой плиты; на ней подушка валиком. Форма базы и стиль не оставляют сомнения, что база мидийско-ахеменидского стиля. Между каннелюрами имеется прорез под острым углом. Высота колонны 3 м, средний диаметр ствола 355 мм. Профиль каннелюры представляет 1,6 часть сектора окружности.

Представляется возможным восстановить ордер колонны. Таким образом, можно предположить, что найденные база и колонна относятся к персепольскому периоду V века ахеменидской архитектуры. Ордер принадлежит зале приемов или малому храму.

Найденная в деревне Сатовлиа, в местности «Цихе», каннелюрованная колонна стилистической обработкой аналогична Надарбазевской каннелюрованной колонне.

Среди развалин разбросаны фрагменты античных гладкоствольных колонн и фрагменты капители. Можно предположить, что в V—IV веках здесь были постройки храмового комплекса значительных размеров.

Хранящиеся в храме Цромн три секции каннелюрованных колонн тоже нужно отнести к ахеменидскому стилю. В этих колоннах лучше сохранились каннелюры и точнее определяются диаметры стволов. В монастыре Шио-Мгвиме, в окрестности Саркинэ, обнаружена верхняя часть колоколообразной базы. Фрагмент поврежден, но легко восстанавливается в точности.

Восстановленная база имеет выступ 490 мм, нижняя часть — 630 мм, диаметр деревянной колонны, которая покоилась на базе, 390 мм.

В Азербайджане во время раскопок на холме Сари-тепе обнаружены колоколообразные базы ахеменидского стиля, которые полностью соответствуют Шио-Мгвиме.

Ионическая капитель, найденная при раскопках городища Саркинэ, представляет из себя произведение, в котором пол-обнаружены колоколообразные базы ахеменидского стиля, Капитель принадлежит промежуточной колонне.

На ленте, соединяющей волюты, посажена шестилепестковая розетка.

В 1958 году в Албании археолог Блаватский обнаружил ионическую капитель с розеткой, которая по величине схожа с капителью «Саркинэ». Такого размера капитель могла бы принадлежать к трем типам храмов малой формы.

«Колонный зал» своей архитектурой, очевидно, представлял собой хранилище ценностей или арсенал.

Регулярная кладка стены состоит из чисто отесанных блоков без пиронов. Посередине зал делился шестью колоннами.

Ствол колонны был деревянным, база и капитель — каменными.

Постройка была перекрыта двухскатной крышей, кровля черепичная.

В стенах восточной и западной сторон имеются четырехугольные пазы для устройства полок вдоль стен. Полки — шириною 2,5 м. Главный фасад здания и вход в помещение находились с восточной стороны. Здесь был устроен навес-портик шириною в 2 метра и длиною 20 метров. Навес имел четыре деревянных столба — колонн, а по бокам он покоился на стенах-антах.

М. М. ГУНБА

Археологические раскопки в селе Цебельда в 1969 году

В 1969 г. Абхазским институтом языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Грузинской ССР продолжались археологические раскопки в селе Цебельда, в результате чего выявлено 18 погребений, которые по способу и обряду захоронения относятся к двум типам: 12 ингумационных и 6 кремационных. Названные два типа погребения сочетаются так, что почти в каждом раскопе можно обнаружить как ингума-

ционный, так и кремационный обряд захоронения. Причем инвентарь обоих типов погребений не отличается друг от друга и является синхронным.

Два вида захоронения не указывают, как это полагают некоторые исследователи, на наличие «смешанных культур двух традиций одного этнического массива». Два вида обряда захоронения встречаются на территории Абхазии еще с VIII века до н. э. Так что «смешанные культуры», не сливаясь, не могли сосуществовать в течение более 1000 лет. Причины наличия двух обрядов захоронения пока не устанавливаются.

В кремационных погребениях некрополя Апианча, как и в других некрополях Цебельды, остатки сожженного костяка и предметы украшения обнаруживаются в погребальных урнах (пифосах и двуручных больших кувшинах). Оружие же находится обычно рядом с урной. Погребальные урны в кремационных погребениях имеют крышки в виде тарелок, кувшинчиков и днищ разбитых сосудов.

Пифосы и двуручные кувшины клались и в погребения с ингумационным обрядом захоронения. Но они, как правило, не имеют крышек и не содержат вещей. Однако одно ингумационное погребение (№ 22) составляет исключение, которое, по-видимому, является супружеским захоронением. Покойников располагали так, что женский скелет по отношению мужскому находился с левой стороны. С правой стороны мужского черепа находился железный втульчатый наконечник копья, на груди была фибула. В области женского черепа находились две фибулы с круглопроволочной дужкой, имеющей тонкопроволочную обмотку со спиральными завитками на спинке, две сережки и 16 бус. Между женскими и мужскими берцовыми костями находился кувшинчик с чашечкообразным венчиком. У фаланг обоих покойников лежал горловиной на север двуручный кувшин, плотно прикрытый краснолаковой тарелкой. Содержимое кувшина состояло из кувшинчика с чашечкообразным венчиком, стеклянного сосуда с синими напаями, железного топорика цебельдинского типа и двух фибул (бронзовой и железной).

Нет сомнения в том, что сосуд принадлежит супружескому погребению. Для объяснения наличия кувшина с предметами и крышкой в ингумационном погребении приходится обратиться к этнографическому материалу, который связан с вылавливанием души трагически погибшего человека. Этот обычай бытовал не только у абхазцев, но и у некоторых других народов Кавказа. Еще в начале XX века вылавливание души производилось с помощью бурдюка. Правда, в то время бурдюк не клался в могилу, а только душу погибшего «пускали»

в могилу, но это не исключает возможность того, что в древности вылавленную душу «хоронили» с той посудой, в которой она была доставлена к месту погребения. Как нам кажется, только этим можно объяснить и тот факт, что в урне, где, по нашему мнению, «были помещены» души погибших супругов, находились предметы обихода, необходимые для их загробной жизни (сосуды, фибулы и топор). В представлении верующих именно души умершего нуждаются в питании и предметах, связанных с ним.

Хотя маловероятно, но, может быть, является подобным примером факт и из погребения № 24 с ритуалом, характерным для кремационного обряда захоронения, где в урне не оказалось даже следов от костяка. В погребальной урне (пифосе) находились кусок сланцевой пластинки и кремь, а рядом с урной найдены крестообразно расположенные железные втульчатые наконечники копий и один кувшинчик. Отсутствие следов костяка, по-видимому, указывает на то, что родственникам погибшего не удалось обнаружить труп и пришлось довольствоваться «вылавливанием» души и ее «захоронением» на родовом кладбище.

Наше предположение по этому не вполне ясному вопросу требует дальнейшего изучения.

Могильник Апианча хронологически вмещается в рамки II—V вв. н. э. Об этом свидетельствуют следующие предметы. Одночленные бронзовые фибулы, форма которых бытовала в основном во II в. и частично в первой половине III в. Одночленные фибулы этого же времени встречаются и с наконечниками копий лавролистной формы, которые прекращают свое существование именно во II в. н. э. Позже этого времени эти наконечники не встречаются как в Абхазии, так и в других областях Грузии. Наоборот, известные нам наконечники указанной формы как из Абхазии (Сухуми, Цебельда), так из других мест Грузии (Триалети, Мцхета, Кдееги, Камарахеви и других) датируются II в. и более ранним периодом.

Исходя из наличия одночленных фибул и наконечников копий лавролистной формы, три погребения некрополя Апианча (№№ 18, 20 и 21) можно датировать именно II в. н. э.

Определенная часть погребений (№№ 8, 9, 10, 12, 15, 16, 19) относится к III — началу IV вв. н. э. Подтверждением этого могут послужить двучленные фибулы с лучковыми дужками, имеющими круглое сечение.

К третьей хронологической группе относятся памятники IV—V вв. н. э. Датированными их предметами являются импортные краснолаковые тарелки, стеклянные сосуды с синими напаями и без напаяев, а также двучленные фибулы с крестовидными дужками (погр. №№ 22 и 25).

УПЛИСЦИХЕ

Итоги полевых работ 1969 г. (Архитектура.
Строительные периоды цитадели)

Государственный Музей искусств Грузинской ССР под руководством акад. Ш. Я. Амиранашвили с 1958 года ведет археологические раскопки древнейшего города Картли Уплисцихе. В основном работы производились на территории скального ансамбля-цитадели, раскопаны также отдельные участки в долине на месте городища и расчищен холм Катна-лихеви рубежа второго и первого тысячелетия.

За эти годы стало возможным определить планировку и архитектуру периода основного строительства цитадели, последующие слои восстановления и многократных освоенных.

Обнаруженное при раскопке небольшое количество разрозненного археологического материала только разрешает предполагать о пребывании здесь человека в XI—IX вв. до н. э., так как пока не известна цель их пребывания в скалах и не установлены остатки их строительства.

Весь архитектурный облик, даже частично сохранившегося до нас, памятника ясно выражает цель создания Уплисцихе — высечь в скале крепость Владыки (упали — владыка, цихе — крепость), крепость особого значения. Это сложное здание с большим мастерством выполнено зодчими и строителями античного времени, времени основного строительства Уплисцихе.

Они применили редкий в истории архитектуры случай сочетания принципов «пещерности» и ярусности скальной архитектуры с наземной планировкой градостроительства. Они создали единый архитектурный ансамбль высеченных в скале зданий, разместив каждый комплекс по краям улиц и площадей на особой, нивелированной террасе.

Этот грандиозный ансамбль состоял из трех частей и имел все необходимое для развитых городов-крепостей (цитаделей) того времени. Помимо отвесных скал, он был защищен крепостной стеной и рвом, имел несколько входов различного назначения и тоннель для спуска к берегу Куры, был обеспечен водопроводом и системой стоков использованных вод.

Центральная часть ансамбля доминировала торжественностью архитектурных форм, величиной зданий и площадей и, следовательно, имела главенствующее для Уплисцихе значение. Более плотно «застроенные» нижняя и верхняя части, очевидно, состояли в функциональной зависимости от центральной. Расположенные за крепостной стеной и рвом, в

один ряд, высеченные в скале площадки разрешают предполагать о существовании здесь каменных и деревянных зданий, обитатели которых, очевидно, также охраняли и обслуживали центральную часть. Основная архитектурная тема высеченных в скале зданий ансамбля сложная и своеобразная. Это открытый со стороны фасада зал, по трем сторонам которого расположены меньшие по площади и более низкие закрытые помещения. Перед зданием дворик, включенный в его архитектурную композицию. Дворики тщательно обработаны и не имеют никаких хозяйственных приспособлений. Почти все скальные здания периода основного строительства Уплисцихе осуществлены по упрощенному или усложненному варианту этой темы.

Вследствие специфики террасной планировки не все здания имеют полностью выраженные наружные объемы. Выявленные объемы даны в простых геометрических формах.

Оформление фасадов почти упрощено. Лишь портал одного здания сохранил завершение фронтоном и на нескольких глыбах обвала сохранились детали фасадов других зданий.

Декор интерьеров высечен также в скале и воспроизводит только каменные и деревянные конструкции зданий. Плоские и сводчатые потолки украшены балочными и кессонными конструктивными системами различных видов, стены членены арками и пилястрами.

Единый принцип планировки цитадели, применение одной и той же сложной архитектурной темы для планового и композиционного решения почти всех зданий, единство стиля декора и обработки свидетельствуют об одновременном создании всего ансамбля цитадели.

В результате изучения раскрытых раскопками строительных наслоений установлено, что на всей территории цитадели Уплисцихе были произведены восстановительные работы характерными для античного времени конструкциями и материалами. Восстановление Уплисцихе по первоначальным принципам планировки и в тех же архитектурных формах свидетельствует о том, что он не терял своего первоначального значения и продолжал быть политическим и религиозным центром Картли.

Второй строительный период Уплисцихе относится ко времени христианизации Картли. Изменение социальной формации государства, а тем более введение новой религии, безусловно, упразднили идеологическое и политическое значение Уплисцихе. В знак восторжествования христианства на видном месте была воздвигнута зальная церковь с обходом во имя «Уплисцули» (сын владыки). Подвергшаяся многократ-

ным перестройкам, эта церковь и сейчас является чужим, но уже привычным компонентом силуэта Уплисцихе. К этому же строительному периоду, возможно, относится и переделка некоторых помещений в зависимости от изменения их назначений.

Феодалное средневековье на территории скального ансамбля оставило нам только три имеющих художественную ценность высеченных в скале комплексов, фрагменты архитектуры и стенописи, а также кирпичные и каменные крепостные стены. Ясно, что скальные помещения, сохранившиеся от основного строительства Уплисцихе, готовый строительный материал от разрушенных зданий, а также возможность укрытия в крепостных стенах всегда привлекали людей для более длительного или кратковременного пребывания. И действительно, в результате раскопок вся территория цитадели оказалась покрытой остатками стен и завалами жилья многократного строительства. Только по некоторым признакам удастся объединить части остатков зданий в отдельные строительные периоды.

Однако по всей территории Уплисцихе четко выделяются одновременно произведенный, хорошо организованный, мощный строительный период, целью которого являлась капитальная реконструкция частично разрушенного и уже неоднократно переделанного города-крепости для постоянного жительства населения, занятого сельским хозяйством.

Это строительство характеризуется: рациональным использованием остатков скального ансамбля античного времени, общностью организации компактной планировки обширных жилых домов, количеством и величиной комнат.

Строителями этого периода весьма разумно использованы открытые со стороны фасада высокие скальные помещения античных комплексов. Все эти открытые залы превращены в центральное ядро планировки дома. Они разделены балочной конструкцией на два этажа. Нижняя часть использована для большой комнаты дома, площадь которой увеличена выносом стен за пределы фасада зала. На перекрытии этой комнаты, в пространстве античного помещения, устроена лоджия, а в передней—открытый балкон. Остальные комнаты, хозяйственные сооружения и дворы располагались перед античным комплексом в зависимости от конфигурации его остатков. В глубине дома — в скальных комнатах — с целью увеличения площади безжалостной рукой углублены стены античных помещений, высечены нескладные каминные дымоходы и нишки, в скальных полах множество различных ям хозяйственного и строительного назначения. В долине, за пределами города-крепости также обнаружены характерные

для этого строительства высеченные в скальном грунте вино-
давильни и части хозяйственных помещений.

Более поздние строительные наслоения не распространи-
лись на всю территорию Уплисцихе и были случайного, неор-
ганизованного порядка.

В 1969 году начаты раскопки верхней части цитадели.
Планировка улиц, плотность застройки этой части и остатки
комплексов еще до раскопки позволяли предполагать, что
эта часть была предназначена для жилых домов. Следует
отметить, что оба расчищенных здесь, высеченных в скале до-
ма античного времени выполнены по образцу, принятому для
основного строительства Уплисцихе архитектурной компози-
ции и оба подвергались многократным переделкам.

Г. А. ЛОМТАТИДЗЕ, Г. Г. ЦКТИШВИЛИ,
В. М. ДЖАПАРИДЗЕ.

Вторая археологическая кампания в Вард-цихе (1969 г.)¹

Экспедиция отдела средневековой археологии Института
им. Джавахишвили продолжала археологические (по суще-
ству, вновь разведочные) раскопки на городище Вард-цихе
(«Крепость роз» — «Родополис» византийских источников).

Продолжалось, в частности, выявление вскрытого в 4-м
раскопе «здания с порогом» (сооружение В). Раскапывалась
та его часть, которая находится вне поздней ограды (ЮЗ ее
части). Как и в СВ части сооружения В, здесь выявлен слой
перегоревшего известняка, занимающего все внутреннее про-
странство, толщиной в 30—40 см. В нем попадались много-
численные керамические фрагменты, побывавшие в огне. На-
ходки отчетного года (обломок стенки краснолаковой чаши,
фрагменты каннелюрованной амфоры) дают дополнительный
материал, подтверждающий датировку «сооружения с поро-
гом» IV—V веками.

Расчистка ЮЗ части этого сооружения выявила наруж-
ные его углы и показала, что с ним не связываются стены со-
седнего сооружения и постольку «сооружение В» как бы
изолированно выдается в южной части городища. Помимо то-
го, поисковые траншеи, заданные между обрывом древнейше-
го рва, окружавшего город, и «сооружением В», а также пер-

¹ Помимо авторов отчета, в экспедиции участвовали: ст. н. сотр.
архит. К. Мелитаури, мл. н. с. Т. Берадзе и З. Челидзе, ст. лаб.
М. Гочиашвили и З. Каландадзе.

пендикулярно к поздней ограде, не выявили никаких остатков ограды, синхроничной «сооружению В».

Понсковая траншея № 13, заданная в средней части собственно городища, выявила сооружение, видимо, позднее, стены которого построены из булыжника. Раскопки с целью полного выявления указанного сооружения охватили лишь 60 кв. м. Пол состоял из квадратных кирпичей и плит, отлитых из гидравлического раствора. Сохранившиеся части стен и настил пола находились на глубине 0,5—0,6 м от поверхности земли. Поэтому культурный слой был нарушен при различных земляных работах последующих времен, и датировка находок — главным образом местной керамики — пребует осторожно-сти. В то же время, несомненно, строители этого сооружения в феодальную эпоху сильно потревожили слой позднеантичной эпохи. Об этом свидетельствуют фрагменты краснолаковой посуды (от дна и стенок) IV—V вв., найденные в разрушенной части пола. Что касается кирпичей, настланных на полу, фрагменты которых обнаружены и в булыжной кладке стен, нескольких обломков плит из гидравлического раствора, а также круглого кирпича (от калорифера?), найденного в СВ части раскопа, то они, видимо, происходят от раннего сооружения, может быть, бани времен древнего «Родополиса».

Траншея, прокопанная в северной части городища, показала, что остатки сооружений имеются и там. В частности, выявлены остатки булыжной стены, направлявшейся внутрь города. Находки из этого раскопа представлены в основном фрагментами глиняной посуды и строительной керамики.

Продолжались разведочные раскопки в СВ части городища, с целью выяснения направления выявленной ранее стены древней ограды. Оказалось, что стена эта не идет прямолинейно к обрыву, а образует угол в метрах 50 от него, заворачивая к СЗ — таким образом, что церковь «Барбале» остается за пределами не только поздней, но и древней ограды. Размеры и план церкви, в сочетании с вышеозначенным обстоятельством, делают сомнительным, можно ли считать эту церковь основным храмом Вард-цихе-Родополиса, одного из епархиальных центров Эгриси или Лазики. По-видимому, открытие такого храма — дело будущих раскопок в городище.

Выяснение сущности сооружения с кирпичным поясом, пристроенного к ограде в ЮВ части городища, требовало очень трудоемких работ и было осуществлено при помощи механизмов. Нижний слой южной стены этого сооружения, как и северной стены, характеризуется кирпичным поясом, одна-

ко отличается от нее по конструкции. Сооружение это, видимо, не является башней. Раскопки внутри ограды, вдоль сооружения с кирпичным поясом, показали, что оно, видимо, привязано к комплексу ограды вертикальным «швом».

Не удалось повести раскопки в задуманном масштабе в СЗ части городища, где следует ожидать остатки древнейших сооружений. Этому сильно мешает наличие там современного кладбища. Аналогичная ситуация имеется и посередине городища. Она затрудняет применение современных геофизических методов исследования, в частности, археомагнетического метода, используемого для датировки образцов строительной керамики, добытой при раскопках, с точной их фиксацией. Этот материал, после специальной обработки, должен сказать веское слово при датировке сооружений на определенных участках городища.

Помимо раскопок, экспедиция вновь вела разведочные работы в окрестностях Вард-цихе. В будущем широкое развертывание подобных работ прольет свет на вопрос о факторах превращения Вард-цихе в город, поможет вскрыть некрополь и т. д.

Что касается самого городища, там дальнейшие раскопки должны вестись непременно широко, в больших масштабах.

Н. Н. УГРЕЛИДЗЕ, Д. Ш. АМИРАНАШВИЛИ

Результаты раскопок мартазисhevской экспедиции в 1969 году

На территории у устья р. Мартазисхеви или Сангрисхеви (ж/д разъезд Навтсадени, Мцхетский район) неоднократно обнаруживались археологические памятники (Е. С. Такашвили в 1902 г. раскопал каменные ящики раннего средневековья; в 1945 г. Армазисхеvской археологической экспедицией было раскопано 4 каменных ящика VI—VII вв.; в 1951 была случайная находка погребения IV в. и т. д.). Из раскопок последних лет интересны: в 1963 г. вскрытие отрядом Мта-Картлийской экспедиции погребений IV—V вв. и остатков хозяйственных сооружений; в 1967 г. вскрытие мартазисхеvской экспедицией нового участка некрополя, обнаженного при строительных работах у слияния р. Мартазисхеви с Курой, на холме, где экспедицией было раскопано 39 ранне-средневековых погребений, из которых 37 датируются IV—V вв., а два VI—VII вв.

Неомотря на то, что перечисленные выше памятники вносят определенный вклад в дело изучения истории материаль-

ной культуры как Мартазисхевского участка, так и Мцхета и Картли-Иберии, все они уместаются в довольно узкие хронологические рамки и датируются позднеантичной и ранне-средневековой эпохой. В этом смысле раскопки 1969 г. дали новые материалы: выявили на данном участке памятники более ранних времен.

В отчетном году продолжались раскопки могильника, вскрытого на холме у берега речки Мартазисхеви. Холм (55 X 55 м) ориентирован с востока на запад. Раскапывались его ЮЗ и центральный секторы. Из раскопанных там 20 погребений 17 относятся к раннефеодальной эпохе; 12 — к IV—V вв., 5 — к VI—VII вв. Все они совершенно тождественны погребениям, раскопанным там же в 1967 г. Стенки погребений построены из рваного камня на глиняном растворе и перекрыты тремя каменными плитами. Большинство представляет собой семейные захоронения. Обряд погребения — христианский. Инвентарь этих погребений не смог добавить чего-нибудь нового к находкам 1967 года.

Следует подчеркнуть, что в ЮВ части холма, параллельно с указанными поздними гробницами и на той же почти глубине оказалось несколько более ранних погребений. Среди них имеется захоронение в «квеври» (пифосе), которое, несмотря на малочисленность инвентаря (несколько бус с золотой фольгой), хорошо датируется по типу погребения II—I вв. до н. э. В восточной части холма было вскрыто два детских погребения со скорченными костяками. Погребения ориентированы с юга на север. В одном из них (№40) были найдены чернолощенный сосуд с воронкообразным горлышком и заостренным дном и стеклянные бусы. По аналогиям сосуды погребения следует отнести к концу IV или к началу III века до н. э.

К тому же к общему времени относится второе детское погребение (№ 42), содержащее весьма интересные предметы (золотые серьги с зернью, скарабей из египетского стекла, костяной предмет неизвестного назначения с выгравированным изображением дома и грифона, различные бусы из стекла, бронзовые колокольчики, бронзовые вогнутые браслеты и т. д.).

Ниже этих погребений был выявлен пол древнего сооружения (3 X 1,5 м), мощный булыжником, нарушенный местами при спуске поздних гробниц. На полу были найдены *in situ* две головки от бронзовых булавок, характерных для эпохи поздней бронзы.

Таким образом, раскопки 1969 г. у устья р. Мартазисхеви выявили многослойный памятник. Древнейший слой пред-

ставлен остатками сооружения эпохи бронзы, а позднейшие погребениями VI—VII вв.

Следует подчеркнуть, что на данном участке древней Мухета впервые обнаружены погребения последних веков до н. э.

Р. М. РАМИШВИЛИ, В. А. ДЖОРБЕНАДЗЕ,
Л. В. АСАТИАНИ

Отчет о работе Эрцо-Тианетской археологической экспедиции в 1969 году

В 1969 году экспедиция вела археологические изыскания в нескольких пунктах Тианетского района.

1. В селе Магранети (Эрцо) были завершены начатые в 1966 г. раскопки большого жилого сооружения V—VII вв. На площади 1000 кв. м, кроме основного сооружения из семи помещений, выявлено отдельное помещение, видимо, связанное с главным.

План южной, более древней части комплекса приближается к квадрату. Боковые, сравнительно небольшие комнаты расположены вокруг обширного центрального, прямоугольного помещения.

Северная же часть сооружения со следами переделок, видимо, возникла при расширении жилого комплекса сравнительно поздно, но, безусловно, до разрушительного пожара, после чего здание уже не восстанавливалось.

Во всех помещениях, особенно в северной части здания, среди развалин в большом количестве были обнаружены обломки плоских и круглых черепиц. Видимо, основная масса кровельной черепицы свалилась в этой части сооружения.

Среди керамических находок наиболее массовым материалом была кухонная посуда: большие горшки (дерги), кувшины разных форм, маслобойка и т. д.

Обломки керамической посуды в основном были сосредоточены в помещении № 5 (с очагом), где в одном полууцелевшем сосуде обнаружены сухие дикие фрукты. Здесь же, на уровне пола, в северо-западном углу помещения, найдены византийские серебряные монеты Константина II (641—668 гг.) и Константина IV «погоната» (668—685 гг.).

Анализ археологических материалов предыдущих годов и монетных находок 1969 года дает возможность предположить, что разрушительный пожар возник в 80-х годах VII века, очевидно, при одном из нашествий хазар.

2. Результативными оказались раскопки в северной части села Трани, где ранее был зафиксирован обширный могильник. В центральной части последнего выявлены коллективные каменнаящичные погребения (построенные из плит песчаника и травертина) раннего средневековья. В этих погребениях, помимо обычного погребального инвентаря (бронзовые булавки с коралловыми головками, бронзовая фибула, стеклянные бусы и т. д.), были найдены весьма оригинальные бронзовые булавки с золотыми вращающимися головками с гранатовыми вставками. Там же обнаружена золотая сферическая головка железной булавки с припаянными мелкими трубочками.

В художественной обработке золотых головок чувствуется явная связь с традициями златокузнечества позднеантичной Грузии, что дает возможность датировать транский могильник первыми веками раннего средневековья.

3. Наконец, к югу от села Трани, в местности «Одинаант Насахлари» были раскопаны остатки керамических печей эпохи зрелого средневековья, находящиеся на окраине обширного селнца. Несмотря на плохую сохранность (печи были разрушены при глубокой вспашке), можно определить размеры топочной камеры одной, сравнительно большой печи. Среди керамических находок особого интереса заслуживают глиняные трехножные подставки, которые применялись при обжиге керамики.

4. В Тианети на довольно высоком холме экспедиция велла разведочные раскопки остатков большого архитектурного сооружения — Тианетской Цхракара, где предполагается дворец-резиденция кахетского царя начала XI века Квирике Великого. Контрольные траншеи внутри больших зданий не содержали достаточного археологического материала, что, может быть, и указывает на кратковременность существования данного сооружения.

Изучение и охрана Тианетской Цхракара обязательно, ибо памятник официально не охраняется и вывоз строительного материала с его развалин продолжается в наши дни.

Кроме вышесказанного, в отчетном году Эрцо-Тианетская экспедиция изучила древние дороги, связывающие Эрцо со столицей древней Иберии — Мцхета.

Неизвестные памятники Абхазского царства в селе Хуап Гудаутского района Абхазской АССР

В 1966 г. в Абхазский научно-исследовательский институт им. Д. И. Гулиа АН ГССР из села Хуап Гудаутского района Абхазской АССР местными жителями Меродом Гожба и Арсеном Анкваб были доставлены обломки плиты с нанесенными на них письменами.

Как оказалось, плита эта в целом виде представляет квадрат; пружинская надпись «асомтаврули» на ней гласит о постройке храма «в царствование Георгия» и заканчивается молитвенным обращением к святому Николаю; это позволяет сделать предположение, что храм был посвящен этому святому, а плита представляла часть облицовки фасада храма.

Вся заглубленная средняя часть плиты занята крестом на постаменте.

Палеографически надпись относится к X в., что подтверждается и стилистическим анализом изображения креста на плите.

Эта датировка позволяет уточнить личность упомянутого в надписи царя Георгия.

В X в. им мог быть только Георгий II абхазский (929—957 гг.), наиболее значительная личность среди абхазских царей, а тогда находящаяся ниже и несколько неясная до того строка истолковывается, как упоминание о дочери этого царя, Гурандухт, которая была женой тао-кларджетского владетеля Гургена Багратиони и матерью Баграта III, первого царя объединенного грузинского царства.

Строительная надпись на плите позволила сделать предположение, что на месте ее находки должны быть остатки самого храма. Это подтвердилось при осмотре места, где в густых зарослях были обнаружены развалины, скрытые почти полностью под землей, на глубине до 2,5 — 3 метров.

Расчищенный памятник находится в поселке Алцвынсра села Хуап и представляет одноконечную зальную церковь с более поздним южным приделом. Фасады облицованы чистотесаным и тщательно пригнанным камнем, внутри штукатурка со следами росписи. План, его пропорции и решение, многие архитектурные детали находят параллели в некоторых памятниках X в. (например, Дарквети), в то время как для отдельных моментов, видимо, чисто местного происхождения, соответствующие параллели не находятся.

В процессе расчистки памятника были обнаружены различные предметы материальной культуры: черепки глиняной посуды, изделия из железа и другие, среди которых обращают на себя особое внимание такие, как часть бронзового кадила и небольшая серебряная икона XI в., на которой в очень высоком рельефе изображена сидящая на троне богоматерь с благословляющим младенцем на коленях.

Одновременно с расчисткой памятника экспедицией института в еще более возвышенной части этого же района (лесистый склон горы Амбара) были открыты остатки еще одного храма, близкого по виду к изучаемому, почти полностью скрытого под землей.

Этот второй памятник находится в 4—5 км к северу от села Хуап. Он был открыт в 1967 г. при содействии жителей этого села Куасты Хашыг и Мерода Гожба. Наличие родника, остатков кладки (т. н. ацангуаров) и известковой печи, расположенных вблизи памятника, указывает на то, что прежде здесь был населенный пункт.

Памятник представляет церковь зального типа. Та часть церкви, которую занимает алтарная абсида, сама оказалась очень маленькой первоначальной церковкой со своей собственной алтарной абсидой, имеющей свой, приставленный к стене престол. Однако со временем с запада к ней была пристроена новая зальная часть с тремя дверными проемами, прежняя же церковка была вся целиком превращена в глубокий алтарь с новым престолом.

Кладка первоначальной церкви исполнена груботесаным камнем, имеющим в основном правильную форму прямоугольных квадратов. Так же облицованы и внутренние стены церковки, причём кладка эта была рассчитана на последующую штукатурку, частично сохранившуюся. Имеется двухступенчатый цоколь. Кладка пристроенной части сильно отличается от кладки основной церковки. Камни очень грубо сколоты, они разные по размерам, отсутствует горизонтальность рядов. Так же отличается и цоколь. Конха и своды основной церкви сложены из более легкого материала — пористого туфа. Из этого же материала высечено и навершие алтарного оконного проема. Торцы продольных стен основной церковки после перестройки превратились в идущие несколько скошенно широкие заплечики абсиды. Такая скошенность с обеих сторон абсиды была, несомненно, преднамеренной и служила для создания впечатления перехода одного помещения в другое.

При расчистке памятника были найдены черепки кувшинов, слувивших голосниками, и другой керамической посуды, датируемой VII—XI вв.; обломки круглых оконных стекол си-

него цвета, датируемых, по определению специалистов Н. Н. Угрелидзе и М. Н. Чхатарашвили, VIII — IX вв. Особенный интерес представляет находка фрагментов костяной резной пластины (первый случай подобной находки на территории Абхазии) с барельефным изображением стилизованной виноградной лозы, которая может быть отнесена к раннему средневековью и быть предметом местного происхождения.

У порога западного входа были найдены рога козули, представляющие дарственные приношения охотников, что обычно связано с культом св. Георгия, унаследовавшего функции языческого божества охоты, что позволяет считать патроном церкви именно этого святого.

Фрагменты оконного стекла, найденные у наружной стены пристройки, датируют это сооружение VIII—IX вв., первоначальная же церковка может быть отнесена к более раннему времени.

Хуапские храмы интересны сами по себе, как совершенно неизвестные до сих пор памятники средневековья. Кроме того, они представляют собой особый интерес тем, что расположены в той части нагорной Абхазии, где вообще подобные сооружения не были до сих пор известны, и тем, что они относятся к очень небогатому своими памятниками периоду абхазского царства, причем один из этих памятников даже имеет на себе имена известных исторических лиц этого периода.

Наконец, одновременное с этими памятниками бытование в том же селе Хуап топонима «Хуныха» (что переводится как «Пять святилищ») позволяет говорить о возможности наличия там же еще других аналогичных памятников.

П. П. ЗАКАРАЯ, В. А. ЛЕКВИНАДЗЕ

Археологические раскопки в Чаквиндже и Гудае в 1969 г.

Одна из экспедиций отдела истории материальной культуры Грузии феодального периода Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа работала в двух указанных пунктах.

В Чаквиндже (Зугдидский р-н Груз. ССР) велись раскопки одной из крупнейших крепостей Западной Грузии, в цитадели которой в прошлом году были выявлены остатки палат с двумя внутренними прямоугольными столбами и прекрасной внешней облицовкой. В этом году у палат были выявлены новые детали — по-видимому, остатки портика, окружавшего сооружение с трех сторон. Продолжались также

раскопки дворцовой церкви зального типа. Оба памятника относятся к эпохе развитого феодализма. Цитадель же крепости с четырьмя башнями представляет собой многослойный памятник, древнейшая часть которого относится к позднеантичному или раннесредневековому времени (рис. 1). В этом же году внутри цитадели были раскопаны остатки еще одного громадного жилого здания, выстроенного в позднефеодалную эпоху и примыкавшего к упомянутым палатам. Внутри этого здания были обнаружены зарытые в землю винные кувшины — «квеври». Были установлены также плохо сохранившиеся контуры плана нижней крепости, примыкавшей к цитадели с севера.

Культурный слой в цитадели перемешан. Массовые археологические находки представлены, в основном, обломками строительной керамики и фрагментами глиняной и стеклянной посуды. Среди черепков глиняной посуды преобладают местные, характерные для Западной Грузии образцы, особенности которых наиболее резко выражены в ручках, имеющих продольные несквозные надрезы. Очень много амфоровидных массивных донышек от «квеври». На одном из черепков такого «квеври» сохранилось имя мастера «Эстате». Выделяется среди керамики хорошо определяемая поливная посуда, в которой можно наметить две хронологические группы: XI—XIII вв. и XVI—XVIII вв. Среди поливы XI—XIII вв., различаются как посуда восточногрузинского производства, так и продукция из пока не установленных центров. Позднесредневековая же полива в основном иранского происхождения.

Среди остальных находок следует упомянуть: черепки импортных фаянсовых сосудов, черепки китайских селадонов, турецкие монеты, простые и орнаментированные глиняные курительные трубки, наконечники стрел, фрагменты алтарной преграды, фрагменты оклада от иконы, выполненного чеканкой; серебряную иконку Георгия Победоносца; перстень-печатку, на которой читается фамилия «Асатиани» и т. д. Особо следует упомянуть находку черепка чернолакового раннеантичного сосуда.

Велись в Чаквиндже также интенсивные разведочные работы, результатами которых были, например, расчистка и фиксация небольшой позднеантичной или раннесредневековой сторожевой крепости в с. Скури, выявление орнаментированных раннесредневековых плит мрамора в более поздних церквях и т. д.

В с. Гудава (Гальский р-он), где раскопки были начаты лишь в этом году, локализуется упоминаемый позднеантичными и раннесредневековыми источниками Зиганис. Здесь, в

частности, стоял римский гарнизон, а затем в VII—IX вв. находилась одна из четырех епископских кафедр Лазской епархии. Раскопки здесь носили пока в основном разведочный характер. Была установлена довольно обширная территория памятника, на которой участки с интенсивным культурным слоем разбросаны и совпадают, как правило, с небольшими возвышенностями. Культурные слои представлены в основном позднеантичной и более древними эпохами. Среди позднеантичного материала имеются римские монеты, обломки стеклянных сосудов, фрагменты амфор, краснолаковых блюд и прочей кухонной и строительной керамики. Под позднеантичным слоем находился слой с массовыми остатками соляного производства, представленного фрагментами широких прямоугольных сосудов для выпаривания морской воды и керамическими стержнями с развилкой.

Закончены здесь были в этом году лишь раскопки подмываемой рекою Окуми небольшой древней церкви зального типа с выступающей полукруглой абсидой. От этой церкви уцелел лишь фундамент юго-восточного угла и один устроенный внутри склеп.

Г. А. ЛОМТАТИДЗЕ, О. В. ТКЕШЕЛАШВИЛИ,
В. Е. АРТИЛАКВА

Третья кампания на цитадели Тбилисской крепости

(Осень 1969 г.)

После вынужденного (вызванного техническими затруднениями) перерыва в 1968 году объединенная экспедиция Института им. Джавахишвили и Тбилисского музея¹ в продолжение двух месяцев вела раскопки. Целиком были расчищены вскрытые еще в первую кампанию, в 1966 году, остатки храма внутри цитадели и раскопана площадь в 20×8 кв. м к западу от него, рядом.

Результаты раскопок можно вкратце резюмировать следующим образом.

1) Раскрытые на западном фасаде храма новые, хорошо сохранившиеся ниши и пилястры от двери и окон дали дополнительные веские доказательства высказанному ранее мнению, что это купольный храм, возведенный в XII—XIII ве-

¹ В экспедиции, помимо докладчиков-руководителей, участвовали: от Института М. Н. Мицишвили, М. Н. Чхатарашвили, Н. Ф. Мамайашвили и Т. Д. Арчвадзе, а со стороны музея — Б. Годзиашвили и М. Боколишвили, Э. Мchedlishvili и Л. Небиеридзе.

ках, в общем одновременно с тбилисским храмом Метехи (на противоположном высоком берегу р. Куры).

Расчистка храма внутри также подтвердила первоначальное предположение, что церковь эта разрушена во второй половине XVIII века. По-видимому, после этого-то и пробили вход в полукруглой алтарной абсиде, а бывшую церковь, может быть, превратили в здание, имевшее какое-то военное назначение. В ту же пору южные и северные входы были заложены камнем и кирпичом на глине. Что касается западного фасада храма, он был заслонен плотной стеной из кирпича на известковом растворе, а пространство между естественной скалой и указанным фасадом церкви заполнили землей и разновременным мусором, создав тем самым высоко расположенную площадку, на которую и фундирована поздняя баня, построенная из кирпича. Последняя частично возвышается и над главным западным входом в храм, упраздненным и заложеным.

2) От этой бани до нас дошли часть пола топочного отделения и канализации. По конструкции баня схожа с баней, сохранившейся в Тбилиси же (на площади Ираклия II), среди остатков дворца царя Картли Ростом (I пол. XVII в.): также с баней тех же времен в городище Гречи и частично на крепости Рустави, построенной в конце XVII в. (Ираклием I). Несмотря на ряд совпадений в плане перечисленных более ранних бань, обсуждаемая, по-видимому, построена позднее них, ибо это не могло произойти до упразднения и беспощадной переделки храма цитадели, в частности, его главного входа, над развалинами которого и воздвигнута, частично, баня. Это могло случиться после того, как царь Ростом (XVII в.) Тбилисскую крепость с царским дворцом уступил персам. Однако следует помнить, что по сообщению Вахушти Багратиони (конца I-й пол. XVIII в.) «церковь св. Николая в Высокой крепости» (цитадели) еще числится целой. Исходя из этого, следует полагать, что баня построена (т. е. церковь к тому времени уже разрушена) после Вахушти.

3) Вещественные находки при расчистке внутри храма представлены: керамикой (в т. ч. и фаянсом), стеклом, металлическими предметами, костями животных и 9 монетами. Среди последних имеются медная монета царицы Тамары (1210 г.), неопознанные восточные (XVII в., 2 медн.), турецкая ахча (сер. XVIII в.), 4 монеты Екатерины II (1784 г., медн.) и пр.

Керамику, как и в две предыдущие кампании, можно отнести к 4-м различным эпохам. Самыми ранними являются фрагменты поливных мисок с сохранившимися на них части-

ми изображений человека, животных и птиц, а также растительного орнамента. Эти миски напоминают находки при раскопках в саду 300 арагвинцев (остатки гончарных мастерских XII—XIII вв., а скорее XIII века). К той же группе относятся обломки мисок с зеленой глазурью и сосудов для воды.

К позднему средневековью относятся фрагменты чаш или фиал, обнаруженные при расчистке внутри храма и среди остатков бани. Эти фиалы характеризуются легкой вогнутостью наружного плоского края, значительной глубиной и высоким горизонтально обрезанным поддоном. Они вместе с рядом других, найденных здесь же за первые 2 кампании, напоминают чаши из раскопок городищ Дманиси и Греми, датирующиеся началом XVII века. К концу XVI в. и XVII в. следует отнести красночерепковые неглубокие тарелки, керамику с красным же ангобом, аналоги которым имеются, помимо находок из раскопок в Тбилисской же цитадели, на I участке городища Дманиси (раскопки 1965 г.).

Из находок внутри храма следует отметить три фрагмента кувшинчиков с красным черепком и зеленой глазурью, украшенных каждый одним рельефным изображением головы бородатого мужчины. Два подобных кувшинчика обнаружены на цитадели и в первую, 1966 года, кампанию. Все они по форме, по высокому и тонкому горлышку, венчику, ручке, прикрепленной к горлышку и плечу, тонкому черепку приближаются к кувшинчикам из слоя XVI—XVII вв. в раскопках городища Греми.

Особо следует отметить десяток обломков (из раскопок как внутри, так и снаружи храма) фиал с красным черепком и серовато-голубоватой глазурью и одну целую такую же фиалу. Их характеризует высокое колесообразное и испещренное дно. На первый взгляд, они напоминают тбилисские и дманисские миски XII—XIII вв., но поддон одной из таких фиал в отчетном году обнаружен вместе с турецкой серебряной монетой («кахча») XVIII века, в ненарушенном будто слое. А это ставит под сомнение принадлежность подобной керамики к среднефеодальной эпохе. Впрочем, можно сугубо условно допустить и возрождение одной из старинных разновидностей грузинской керамики в XVIII веке. Подобная чаша известна и из с. Вардисубани (Дманисский р-н). По-видимому, поливные чаши с высоким колесовидным поддоном — принадлежность XVIII века, и так и следует датировать все случайные находки поливной керамики подобной формы, хранящиеся в различных музеях Грузии.

Из неполивной посуды для воды отметим небольшую «кулу» из глины красного обжига и с красным ангобом, най-

денную при расчистке остатков бани вместе с фрагментами «чайникообразного» глиняного же сосуда. Поливные «чайники» встречаются в раскопках городища Дманиси, а в иранских коллекциях они кажутся сохраняющимися до XVII в. Изображение подобного сосуда можно указать в миниатюрах «Вепхисткаосани» в рукописи 1646 г.

4) В траншее к западу от храма были найдены несколько фрагментов крупного фаянсового сосуда с изображениями кораблей. Сосуд не похож на иранский фаянс, обнаруживаемый в цитадели в значительном количестве. Кстати, они найдены и в указанной траншее и, возможно, их возраст более ранний.

Несмотря на то, что в отчетную кампанию была раскопана довольно большая площадь, образцов импортированных из Ирана фаянсовой посуды среднефеодальной эпохи не попало. Таковая имеется, но определено более поздняя.

5) Привлекают внимание и металлические предметы, найденные при раскопках внутри храма. Среди них множество (65 экз.) чугуных пушечных ядер, трех различных диаметров: 3 см, 6 см и 12 см. Особый интерес вызывает новая для археологии разновидность оружия: «гранаты», обнаруженные в виде «кладов» также внутри храма (ок. 40 экз.). Они изготовлены из хрупкого, ломкого чугуна, имеют бутылкообразную форму и продырявленное горлышко (отверстие, видимо, для вставки фитиля — м. б. тростникового, судя по этнографическим параллелям — для зажигания пороха, просовываемого предварительно через горлышко, перед тем как метать гранату» в неприятеля). Вблизи от одного из «кладов гранат», в том же слое найдены монеты Екатерины II (1784 г.). Следовательно, можно предположить, что к концу XVIII века или позже на вооружении войска имелись подобные «гранаты». Следует отметить также находку части ружейного приклада из слоновой кости, инструмент слесаря — «масленку» и стальное сверло. Эти находки могут указывать на то, что в цитадели имелась и мастерская для ремонта огнестрельного и другого оружия.

Вне храма, в слое среднефеодальной эпохи, найден складной пожик, имеющий аналогии в раскопках Гударехи, городища Дманиси и старого Болниси, где они датируются XII—XIII вв.

Наконец, следует отметить подковы от лошадей и ослов или мулов и множество гвоздей того типа, который встречается на всем протяжении средневековья и не поддается хронологической классификации.

6) Из строительной керамики, обнаруживавшейся при раскопках, внимание привлекли: старинные квадратно-плоские «грузинские» кирпичи двух размеров: 35 × 35 × 5 см и 25 × 25 × 5 см. Первая группа кажется характерной для XI—XIII вв., а вторая — для конца XVIII и даже I-ой пол. XIX в. К тому же обнаруживалась характерная для среднефеодальной эпохи «грузинская» двубортная черепица с голубой поливой — по-видимому, от кровли храма.

7) Внутри и вне храма найдено несколько мелких предметов: курительные трубки, светильники, бляшки и шила. Трубки (керамические их основания) подобного типа обнаружены во множестве за две первые кампании в цитадели, в поздних слоях, а также в раскопках Ахалкалаки и Бакинской крепости, и там в слоях XVI—XVIII вв.

По преодолении длительных технических препятствий (затруднения с вывозом земли с довольно большой высоты) дальнейшие археологические раскопки на Тбилисской крепости следует вести намного более интенсивно.

Г. Г. ГАМБАШИДЗЕ

Отчет об археологических изысканиях в христианских храмах «Тхаба-Ерды» и «Алби-Ерды» в Ингушетии

В горной Ингушетии, в ущелье р. Ассы имеются руины христианского храма Тхаба-Ерды. Уже с конца XVIII в. он привлекает живой интерес исследователей. Следует отметить заслуги в изучении указанного памятника Д. З. Бакрадзе, В. Ф. Миллера, Е. И. Крупнова и, особенно, Г. Н. Чубинашвили.

По мнению акад. Г. Н. Чубинашвили, изучившего храм с точки зрения истории архитектуры и взаимоотношений грузинского и ингушского народов, а также эпиграфики памятника, Тхаба-Ерды относится к ареалу грузинской культуры, но обладает локальными, ингушскими особенностями. Автор выявил три строительных периода в истории храма: VIII—IX вв., рубеж X—XI вв. и позднее средневековье, начиная с XV—XVI вв. (Г. Н. Чубинашвили. К вопросу о культурных связях Грузии и Ингушетии, 84 стр., 1941, рукопись).

По просьбе Министерства культуры ЧИАССР, специальная научная реставрационная производственная мастерская при Министерстве культуры ГССР летом 1969 г. приступила к реставрации памятника по проекту архитектора Л. А. Химшашвили. Для археологического наблюдения реставраци-

онной мастерской были приглашены археологи Р. М. Рамишвили и Г. Г. Гамбашидзе.

Работы по расчистке храма велись с учетом аварийного состояния памятника, параллельно с укрепительными работами. Были расчищены как храм внутри, так и территория, непосредственно (на расстоянии 2-6 м) прилегающая к нему, до уровня цоколя.

При этом внутри храма обнаружены: фрагменты черепицы, сердоликовая бусина, железный наконечник стрелы. Вокруг храма обнаружены: железные наконечники стрел, фрагмент глиняной курительной трубки, бусины из белого стекла, фрагменты красноглиняной керамики, а также архитектурные детали. Особо следует отметить находку поломанного каменного креста (высота 112 см, ширина 102 см), равноконечного, с круглыми стволами и шарообразными окончаниями. Крест был найден около южной стены храма, рядом, как видно, с его же постаментом. Привлекает также внимание чашеобразный камень (h—45 см, d—62 см), с плоским, углубленным в середине дном. По нашему мнению, это — купель. Крест и купель, наверно, принадлежат к раннему периоду истории храма.

Вокруг церкви, на уровне цоколя, прослеживается слой золы в 4—7 см, относящийся, по-видимому, к позднему средневековью. Обнаруженный археологический материал должен быть также отнесен к указанному времени.

В слое земли (0,5—2,5 м), раскопанном до уровня цоколя храма, часто попадались обломки плоской двубортной и желобчатой черепицы. На последних рельефные изображения равноконечных крестов и крестов с голгофой. Было найдено также 7 антефиксов. На двух из них изображены рельефные шестилепестковые розетки, а на остальных — рельефные кресты. Выяснилось, что найденные плоские черепицы сделаны в двух разных формах. Восстановленные размеры первой из них; длина 41 см, ширина в верхней части — 30 см, в нижней части — 23,5 см, высота вертикальных бортиков — 4,5 см. На таких черепицах имеется трехстрочная надпись древнегрузинским церковным заглавным шрифтом «асомтаврული». Надпись читается нами так: «Христе помилуй Арсени М». Размеры черепицы, сделанной во второй форме: длина — 37 см, ширина в верхней части — 29 см, в нижней части — 22,7 см, высота вертикальных бортиков. — 4,5 см. И на таких черепицах есть трехстрочная надпись — «Христе помилуй Арсена М». Глина черепиц, обжиг и очертание букв приблизительно одинаковы, что наводит на мысль об одновременном их изготовлении. Надписи на плоской черепице по палеографическим признакам можно датировать второй половиной X в. — первой половиной XI в., а скорее второй

половиной X в. Эта дата совпадает с выделенным акад. Г. Н. Чубинашвили вторым периодом строительства храма, а также с размерами черепиц, изображениями на них и на антефиксах. Видимо, Тхаба-Ерды был перекрыт во второй половине X в. или на рубеже X—XI вв. плоской и желобчатой черепицей (в первом ряду места соединения плоских и желобчатых черепиц прикрывали антефиксы).

В Грузии строителями храмов были цари, крупные светские и духовные феодалы, а также отдельные общины. Строительство христианского храма в Ингушетии должно расцениваться как выражение государственной политики Грузии, и инициативу строительства Тхаба-Ерды следует приписать государственным или церковным руководителям Грузии.

«Арсени М» из надписи на черепицах, судя по палеографической датировке, может быть известный грузинский церковный деятель второй половины X века Арсен II, который был католикосом Картли. Букву «М» можно было бы расшифровать как «маматмтавари» или «мтаварепископоси» (маматмтавари II мтаварепископоси II католикоси — И. А. Джавахишвили). Тем более, что, как нам удалось проследить, в грузинских рукописных и эпиграфических памятниках одной буквой обозначаются большей частью библейские имена, духовные и светские должности и звания.

Находку черепицы X в. внутри храма, а также в слоях, датированных нами поздним средневековьем, следует объяснить тем, что она, видимо, покрывала храм и в более поздние времена.

Вдоль южной стены храма, снаружи, под слоем золы были раскопаны два подземных, видимо, одновременных, склепа. На существование этих склепов указывали вертикально поставленные каменные плиты, как это часто встречается в северо-кавказских аналогичных могильниках.

Первый из них построен из местного сланца на известковом растворе. В плане он удлиненно-четырёхугольный (2,1×1,1×1,18 м). Перекрыт лещадными плитами. Внутри были устроены два каменных ложа, на которых покоилось по одному костяку, вытянутых на спине, головой к западу, лицом налево, руками вдоль туловища.

У лежавшего на северном ложе костяка были обнаружены: четырёхугольные куски вышитой одежды, 5 бронзовых с позолотой пуговиц (круглых и грушевидных) и две плоские фигурные подвески, железный ножик с остатками деревянных ножен, сердоликовая бусина, разбитый бокал из матового стекла с желтоватым оттенком, с эллипсоидальными выпуклинками на корпусе.

У другого костяка были найдены: 4 аналогичные пуговицы-бубенчики, фигурная подвеска и железный нож.

На полочке восточной стены склепа стояла чаша из матового светло-желтоватого стекла, украшенная наклепными нитями.

В западной стене склепа, в ее верхней части, было устроено входное отверстие (60×48×22 см), которое оказалось замурованным.

К востоку от описанного склепа, вдоль южной стены храма, имеется второй склеп, непосредственно примыкающий к первому. Он-то и был, видимо, вскрыт в конце XIX в. В. Ф. Миллером. Склеп построен из крупных грубо обработанных камней на известке. Он удлиненно-четыреугольный (в плане—1,8×1,7×1,5 м), со сводчатым перекрытием. В западной стене склепа устроено входное отверстие (50×50 см), которое не было замуровано. Ровный пол склепа покрыт известковым раствором. Кости покойников были разбросаны, находились в плохой сохранности, и поэтому точно установить обряд захоронения и количество костяков не удалось. При препарации найдены: обломок железного ножа, бусина из белого стекла и фрагменты стеклянной посуды.

Найденная у храма Тхаба-Ерды стеклянная посуда заслуживает особого внимания. Она своими формами, орнаментом и, как видно, самим стеклом находит точные аналогии в позднеаланских катакомбных погребениях у ст. Змейской, в Сев. Осетии. Раскопки тех погребений (С. С. Куссаева, В. А. Кузнецов) считают сосуды привозными из Грузии, Закавказья. Это предположение подкрепляется находкой и аналогичной стеклянной посуды у храма Тхаба-Ерды, органически связанного с грузинским культурным миром. Вместе с тем следует отметить, что в Грузии, в которой к тому времени стеклоделие уже насчитывало многовековую историю на высоком уровне, аналогичный материал пока не выявлен. В доступной нам литературе по стеклу из других республик Закавказья, а также восточных и западных центров, также не видно аналогий, за исключением некоторых моментов сходства. Вопрос о конкретном происхождении вышеупомянутой стеклянной посуды, по-видимому, должен оставаться открытым до выявления соответствующих дополнительных материалов.

Раскопанные около храма Тхаба-Ерды подземные склепы своими конструктивными особенностями, строительной техникой считаются характерными для Сев. Кавказа, в частности, для восточного варианта аланской культуры (В. А. Кузнецов). Исходя из типов склепов, погребального инвентаря и стратиграфических наблюдений, мы датируем их XI—XII вв.

Следует остановиться и на важной надписи храма Тхаба-Ерды, камень с которой был в начале XX в. увезен с места и находится в данное время в Грозненском краеведческом музее. Опубликованное В. Ф. Миллером чтение этой надписи Д. З. Бакрадзе (МАК, 1. 1888, стр. 20, рис. 31, надпись № 2) неверно, что в свое время уже отмечал акад. Г. Н. Чубинашвили. Сделанная нами копия дает возможность такого чтения: «Христе, прославь патриарха Востока Мхизека, аминь». В надписи, видимо, упоминается католикос-патриарх Картли в первой трети XI в. Мелхисдек I. Также следует отметить найденную В. Ф. Миллером в Тхаба-Ерды «глиняную плиту» с надписью. Эта «плита», по нашему мнению, — обломок плоской черепицы, и надпись на ней, в отличие от чтения Д. З. Бакрадзе, должна читаться: «Христе помилуй Арсена».

Таковы, в общих чертах, итоги недавнего археологического изучения храма Тхаба-Ерды. Появились новые данные, лишний раз доказывающие правильность датировок акад. Г. Н. Чубинашвили. Имеются все основания для пересмотра возраста храма Тхаба-Ерды. Существующая в литературе датировка храма XII в. (если не считать датировку храма IX в., выставленную Д. З. Бакрадз, которая основывалась на неверном чтении и интерпретации надписей), была основана главным образом на местном устном народном сказании (приписывающем храм царице Тамар) и недостаточно глубоко исследовании храма, особенно укоренилась после изучения Тхаба-Ерды проф. Е. И. Крупповым.

Как явствует из анализа процесса возникновения и распространения христианских памятников на Сев. Кавказе, на рубеже X—XI вв. в Грузии наблюдается сильная волна заинтересованности Сев. Кавказом, причины чего надо искать в недрах общего государственного положения самой Грузии и ее внешнеполитических стремлениях, а также в процессе исторического развития народов Сев. Кавказа.

Во время работ в Тхаба-Ерды мы осмотрели второй, также значительный христианский храм Ингушети Алби-Ерды. Он расположен в 2—3 км от Тхаба-Ерды, вниз по р. Ассе, напротив с. Таргим. Эта «зальная» церковь также известна давно. Храм датирован XI—XIII вв. (исходя опять из общих положений). На этот раз укажем лишь то, что ранее не отмечалось в литературе. Храм был перекрыт черепицей. Размеры собранной и восстановленной плоской черепицы: длина — 36,5 см, ширина в верхней части — 27 см, в нижней части — 23,5 см, высота вертикальных бортиков — 4,5 см. Черепица сделана в формах, хорошего качества. Достоинно внимания, что при осмотре церкви, в алтаре на высоте 3 м обнаружена надпись «асомтаврули» — две буквы, с титлом: «святой».

а в 75 см левее от алтарного окна нарисован крест, у правой оконечности которого есть три затитлованные буквы «асомтаврული»: «христа». Как видно, церковь была покрыта настенной живописью.

Считаем необходимым произвести немедленные укрепительные и реставрационные работы и в храме Алби-Ерды, с предварительным археологическим изучением памятника.

Г. М. НАСИДЗЕ, З. А. КАЛАНДАДЗЕ.

Тори-Ликанская археологическая экспедиция в 1969 г.

В отчетном году экспедиция вела раскопки в окрестностях села Чобисхеви, в 12 км от г. Боржоми, вверх по Куре, на правом высоком берегу реки.

Ниже села Чобисхеви, в местности «Надикреби», начаты раскопки крупного селища на первой снизу террасе. Раскопан один комплекс крестьянского жилища. Комплекс состоял из восьми помещений различных размеров и назначения. Собственно жилых помещений четыре (два круглых и два прямоугольных), а остальные представляют собой: два марани (винохранилища), кухню и хлев.

Жилые помещения построены из больших, необработанных, но плотно пригнанных камней, «псевдоциклопической» кладкой.

Образование ложного свода в круглых помещениях начинается уже с основания, так что получается нечто вроде подкупольного сооружения с коническим пространством. Камни в верхних слоях кладки уложены только вдоль, а в нижней части — как вдоль, так и поперек.

В одном из круглых помещений (второе было сильно разрушено) выявлено три культурных слоя, отделенных друг от друга стерильными прослойками в тридцать см. При этом нижний слой совпадает с первоначальным полом, дающим керамику раннефеодальной эпохи (есть и более ранние фрагменты), тогда как в верхнем слое имеется материал XI—XIII вв. На всех трех уровнях сохранились остатки тоне (печей для выпечки хлеба), а в верхнем слое — и центрального очага.

В одном из прямоугольных помещений, построенном такой же кладкой, обнаружены каменно-плиточный пол и порог, а также нечто вроде каменной скамьи (столовая?). Основной археологический материал из этого помещения датируется второй половиной раннефеодальной эпохи. В двух

марани обнаружены: каменные сацнахели (винодавильни); каменные же прессы для отжима кистей винограда; семь квеври — больших сосудов для подземного хранения вина (некоторые обмазаны известковым раствором с обломками керамики); зерновая яма, выложенная камнями и т. д. Второй марани переделан в XI—XIII вв. из более раннего помещения иного назначения. Под одним из кевври обнаружены человеческие кости (взрослого и детский), не представляющие собой погребения. Видимо, это жертвы какой-то катастрофы.

Марани археологически выявлены уже в ряде пунктов Боржомского района — в краю, ныне не считающемся пригодным для культуры виноградарства и виноделия, — и приводят к заключению, что в XI—XIII вв., в эпоху зрелого средневековья, наибольшего расцвета феодальной Грузии в этих местах были развиты и виноградарство и виноделие, и что там эта культура стояла на вполне высоком уровне, не уступая уровню скотоводства и полеводства, являющихся и в настоящее время ведущими отраслями сельского хозяйства этого района.

Это один из важных и довольно неожиданных выводов археологических изысканий, значение которого не на много уступает значению выявления памятников уникальной каменной архитектуры ранне- и среднефеодальной эпохи.

О. Х. БГАЖБА.

Дополнительные археологические разведки на горе Баграта в 1969 г.

Крепость Баграта — один из интереснейших памятников средневековой Абхазии — давно привлекала внимание исследователей (Дюбуа де Монпэре, В. И. Сизова, А. С. Башкирова, Н. А. Бердзенишвили, И. Е. Адзинба и др.).

В этой связи еще в 1954 году Абхазским институтом языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Грузинской ССР под руководством видного абхазского археолога М. М. Трапша начались раскопки крепости Баграта, которые продолжались до 1956 года.

Раскопки дали ценный археологический материал, большая часть которого, относящаяся к средним векам, была любезно передана М. М. Трапшем автору этих строк. Тщательное изучение материала позволило прийти к выводу, что памятник этот не однослойный (XI—XIII вв.), как считалось раньше, так как в нем выделяется и более ранняя керамика.

В связи с этим нами в сентябре 1969 года были проведены небольшие раскопки для установления стратиграфии памятника, уточнения его датировки. Кроме того, крепость была обследована с точки зрения архитектуры.

Нами была расчищена площадка у южной стены внутри замка Баграта. Это единственное место, которое не было затронуто раскопками 1954—1956 гг.

В результате расчистки выявлено 4 слоя.

Слой «а» представляет собой растительный слой, перекрытый засыпкой от старого раскопа.

Слой «б» (70 см) — темный суглинок, рыхлый, гумусированный; содержит фрагменты пифосов, украшенных наклепными валиками с вдавлениями; кувшинов с массивными ручками, орнаментированными продольными нарезками; поливной керамикой зеленого и коричневого цвета, что дает возможность датировать этот слой XI—XIII вв.

Слой «в» — светлый, с увеличением количества глины, мощностью 30—40 см; содержит фрагменты пифосов, кувшинов с плоскими ручками X в., кухонной керамики VIII—X вв. В нем много строительного мусора, большое количество кусков известкового раствора.

Фундамент замка, доходящий до верхней части слоя «в», состоял из известковой подушки толщиной 40—50 см. Выше, ближе к границе слоя «в» и слоя «б», видны следы строительной площадки, отвечающей времени закладки стены. Предварительно была сделана выемка для неглубокого фундамента. Таким образом, строительство крепости Баграта, по-видимому, началось не позже X в. (когда закончилось отложение слоя «в»).

Слой «г» самый древний. В нем встречаются каменные и реже кремневые орудия, относящиеся к неолиту.

Следует отметить и то, что на территории, прилегающей к крепости, ранее находили фрагменты чернолаковой посуды.

Исходя из сказанного, можно заключить, что на территории крепости Баграта еще задолго до ее постройки существовало древнее местное поселение, вначале, может быть, защищенное рвом и деревянным укреплением. Основные же стены крепости стали воздвигаться в X в. Средневековому периоду обитания на территории крепости соответствуют два слоя: «б» (XI—XIII вв.) и «в» (VIII—X вв.). Такой датировке (VIII—X вв.) постройки крепости не противоречат бутовая кладка с опалубкой, а также состав раствора, применявшийся при строительстве.

Местонахождение крепости Баграта, конфигурация стен с откосами внизу, дающих рикошеты, система кладок, устройство укрепленного входа с двориком-западной вместе с позд-

нее пристроенной башней говорят о должной продуманности сооружения, о понимании всех сложностей фортификационного искусства, а также о хорошем знании самого строительного дела.

Крепость Баграта, господствовавшая над морским берегом и долиной реки Беслети, была цитаделью средневекового Цхуми (Аква). Опираясь на естественный рубеж, — гряду холмов, круто обрывающихся к реке — крепость господствовала над сообщением вдоль морского берега и перекрывала с северо-запада подступы к Великой Абхазской стене, с которой она была соединена линией сторожевых пунктов по гребням холмов.

Е. Г. ДЖАНДИЕРИ

Результаты работ Ахалкалакской (Джавахетской) экспедиции 1969 года (3-я кампания)

Осенью 1969 года Ахалкалакский отряд Месхети-Джавахетской экспедиции продолжал работы на территории старой крепости и городища¹.

На территории городища (около древней грузинской церкви) в 1968 г. был раскопан I комплекс жилых и хозяйственных сооружений (древнейший слой которых относится к IX—X векам). По типу строительства он оказался типичным для плотной застройки жилых районов города среднефеодальной эпохи, XI—XIII веков.

Отчетная кампания началась в той же зоне городища, около древних северо-западных городских ворот. В основном выявлялись и изучались те, по виду как будто более ранние (архаичные?) части сооружений, которые впоследствии (вместе с другими частями помещения, в связи с постройкой ворот и вообще города в ранне- и среднефеодальную эпохи) способствовали укреплению городских стен и некоторых жилищно-хозяйственных комплексов.

Важно было выяснить, насколько древними могут быть «циклопические» стены у сооружения, пристроенного непосредственно к воротам, и можно ли отнести их по типу к «циклопическим» сооружениям селищ Начивчавеби и Надарбазеви (в Нижней Картли) среднефеодальной эпохи?

¹ Руководитель экспедиции — Г. А. Ломтатидзе; начальник Ахалкалакского отряда Е. Г. Джандиери; члены: младший научный сотрудник — Д. Ш. Амиранашвили, художник — Н. К. Топуридзе, архитектор — Г. И. Микаберидзе.

Так были начаты раскопки т. н. II сооружения, которое состоит из пяти помещений (общей площадью в 300 м²). Из них полностью расчищены два, с коридорами (общей площадью в 140 м²).

Одно из раскопанных помещений включает две стенки с т. н. «циклопической» кладкой, чем, в своем роде, и отличается от остальной кладки того же помещения.

Стенки с т. н. «циклопической» кладкой, в соответствии с грубообтесанной каменной кладкой на глиняном растворе, (последняя строительная техника была зафиксирована в помещениях I комплекса в 1968 году), указывали на существование различных строительных периодов.

Существование в одном и том же помещении такого «соотношения» разновозрастных стен, и к тому же с таким специфичным обликом, встречалось довольно редко в других частях городища, среди сооружений ранне- и среднефеодальных эпох.

Кроме рассматриваемого ныне примера можно назвать изучавшееся в 1960 году «восточное циклопическое сооружение», где, по параллельным данным, были зафиксированы образцы керамики и других материалов эпохи энеолита и ранней бронзы.

При раскопках и изучении II сооружения у северо-западных ворот удалось выявить 4 строительных периода.

1. Две перпендикулярные стенки одного из помещений имеют явно «циклопическую» кладку. По найденным тут же (почти на грунте) некоторым фрагментам архаичных предметов (по синхронным образцам, возможно, относящимся к эпохе ранней бронзы (?)), мы допускаем некоторую связь этого материала с остатками «циклопических» стен.

Исторические процессы, способствовавшие основанию города на высоком плато в начале среднефеодальной эпохи, как будто объясняют почти полное исчезновение предпологаемого типа древнейших поселений и жилищ в тех местах. В общем, можно допустить, что территория города-крепости среднефеодальной эпохи, так же, как ближайшая к ней зона древнего жилого холма «Амиранс-гора», была населена еще с эпохи энеолита и ранней бронзы.

2. Совершенно отличной от «циклопической» техникой построены две другие, также перпендикулярные стенки того же помещения; они возведены из грубообтесанного камня (твердой вулканической породы) на глиняном растворе. Такая же кладка стен остальных трех помещений, которые сообщаются друг с другом коридорами.

Соответствующая керамика представлена раннесредневековыми образцами и состоит, в основном, из неполивных

чаш с изогнутыми наружу краями и с лощением, синхронных с образцами из ям раскапывавшегося в 1968 году I сооружения (около раннесредневековой церкви), соответственно относящихся к IX—X векам (и, может быть, заходящих в XI в., во времена царствования Баграта III, в частности, в 1008—1012 гг., когда он присоединяет Джавахети).

Можно предположить использование архаичных стен (после длительного промежутка времени) при возведении сооружения ранне-феодальной эпохи, которое не раз подвергалось перестройке и потом, в средне- и позднефеодальную эпоху.

3. Третий строительный период относится к XI—XIII векам (начиная с царствования Баграта IV, 1027—1072 гг., и вплоть до монгольских нашествий).

В строительной технике особых изменений не отмечается, но весь комплекс помещений подвергается коренной перестройке и переделке, видимо, в связи с постройкой на всей территории крупного города (включая при этом и раннесредневековые поселения).

Возобновляется, укрепляется и облицовывается городская стена. Некоторые проходы меж стен забутованы и высечены новые, пол помещений выложен плитами, вдоль стен выстроены каменные лавки(?).

Можно предположить, что помещения, примыкающие к городским воротам, превращаются в сторожевые пункты и стоянки для гужевого транспорта.

Культурный слой сопровождается типичной для среднефеодальной эпохи керамикой (в том числе и поливной), а также медной монетой.

4. Четвертый (верхний) слой, датируемый турецкой серебряной монетой, битой в Константинополе в 1730—1731 гг., сопровождается также типичной для позднефеодальной эпохи керамикой.

После установления турецкого владычества в Джавахети изменяется весь облик города-крепости Ахалкалаки. Переделывается внутренний двор ранних помещений; в одном из них воздвигается малое ступенчатое помещение с каменным столбом перед дверью, а в другом — несколько каменных ящиков неизвестного назначения.

Можно предположить, что II сооружение у ворот, теряя первоначальное жилое, а быть может, и оборонное назначение, в позднефеодальную эпоху превращается во временную стоянку чужеземных воинов или даже скотоводов.

Краткий отчет Дманисской археологической экспедиции Государственного музея Грузии за 1969 год

В 1969 году на территории городища Дманиси работали два отряда Дманисской археологической экспедиции, а третий продолжал раскопки пригородного могильника в его северной части¹.

На территории городища раскопки велись до 21 июля, после чего весь состав экспедиции перешел в ущелье р. Дамблутис-цхали, с целью завершения раскопок малой церкви, начатых в 1968 году. На этом участке экспедиция работала в течение 2-х недель, до 4 августа, после чего кампания была закончена.

В отличие от практики предыдущих лет, в 1969 году экспедиция сконцентрировала свои силы на одном, III участке — с целью завершить в ближайшие 2—3 года раскопки одного из кварталов городища (раскопки значительной части этого квартала были осуществлены за последние годы).

В отчетном году экспедиция приступила к раскопкам XII помещения. Выяснилось, что указанное помещение непосредственно примыкает с восточной стороны к XI помещению, которое было обнаружено на этом же участке в предыдущие годы.

План XII помещения (разм. 16,5×9,7) в основном выявлен, если не считать юго-восточного его угла, который требует дальнейшей расчистки.

Хотя экспедиция не успела раскопать до конца XII помещение, в результате проделанной работы было выявлено несколько жилых уровней. Основанием для этого послужило обнаружение на различной глубине винных «квеври», глиняных печей для выпечки хлеба («тоне») и хозяйственной ямы. Всего было обнаружено пять тоне, три кувшина и одна хозяйственная яма: I тоне находилось на глубине 0,4 м (d—60см), II и III — 0,65 м (d — 58 см и 45 см), IV и V — 1 м (d — 72 см и 58 см). IV уровень легко был установлен по «квеври», которые были вскрыты на глубине 1,45 м в северо-восточной четверти помещения. В результате предвари-

¹ В отчетном году экспедиция работала с 23.VI по 5.VIII, в следующем составе: В. Джапаридзе (руков.), М. Синауридзе (зам. руков.); ст. научн. сотрудник В. Артилаква; мл. научн. сотрудники: Р. Долаберидзе, Т. Беридзе, М. Микадзе; коллектор К. Кахиани (по догов.), архитектор Т. Герсаниа (по догов.), художник Н. Велиашвили, фотограф И. Мдивани, шофер М. Қахраманов.

тельного изучения раскопчного материала (преимущественно керамики) представляется возможным приблизительно датировать жилые уровни (в этом деле незначительную помощь оказали две монеты царицы Русудан, одна из которых была обнаружена на глубине 0,8 м, а другая — на глубине 1 м). На основании вышеизложенного нижний, IV уровень следует датировать XIII столетием, III уровень можно отнести к XIII—XIV столетиям, II уровень—XV—XVI вв. Что же касается верхнего, I уровня, то большой хронологической разницы между II и I уровнями не должно быть.

В отчетном году были расчищены две большие хозяйственные ямы, выложенные рваными камнями, на известковом растворе. Одна была пристроена к западной стене в северной половине XI помещения с внутренней стороны, другая у северо-западного угла XII помещения, тоже с внутренней стороны. Очистка этих ям дала весьма интересный материал, преимущественно XIII века.

В северной части пригородного могильника был заложен раскоп размером 6X6 м, в котором было вскрыто 21 погребение, на различных уровнях: семь на глубине 0,9—1,05 м, пять — 1,1 — 1,2 м и девять — 1,4—1,5 м. —

Большинство погребенных было ориентировано с северо-запада на юго-восток, лицом к югу. Правая рука была вытянута вдоль корпуса, а левая — согнута. Руки у некоторых были скрещены на животе. Обряд погребения христианский.

Из раскопанных погребений только в двух оказался инвентарь (№7 и №10). Оба погребения были детскими. На левой руке первого костяка имелся стеклянный браслет; у другого найдены фаянсовые и стеклянные бусы, а также простые серьги из бронзовой проволоки. В этом же раскопе были обнаружены короткая бронзовая булава с массивной головкой и фрагменты чернообожженной керамики, которые, надо полагать, представляли остатки погребений до античного периода. Последние, видимо, были повреждены при рытье могил феодальной эпохи.

Предварительное изучение инвентаря погребений, раскопанных на том же участке, как в 1969, так и в предыдущие годы, дает основание датировать погребения XIII — XIV вв.

В ущелье р. Дамблутис-цхали экспедиция заложила три раскопа к северу, востоку и югу от малой церкви. В результате этих работ церковь была освобождена от большой массы земли, которая в течение веков покрывала ее. Одновременно была раскопана значительная часть погребений вокруг церкви.

К раскопке южного квадрата (разм. 8X7) экспедиция приступила еще в 1968 году, а в следующем 1969 году работа

на этом участке была продолжена. Остальные два раскопа в отчетном году были заложены с восточной (разм. 12×5 м) и северной (разм. 8,6×4 м) сторон.

Вокруг церкви, в упомянутых квадратах всего было обнаружено 33 могилы и их остатки. Погребения были расположены очень тесно и в несколько ярусов.

Все погребения были христианские. Большинство костяков не имело инвентаря.

Костяки верхнего яруса (h — 0,7 — 0,8 м) были уложены в каменных ящиках, составленных из нескольких маленьких плит. Погребения же нижнего яруса (h—1,4—1,5 м) представляли каменные ящики из больших обтесанных плит или же черепичные ящики. Попадались и грунтовые погребения.

Из всех раскопанных погребений инвентарь оказался только в двух: в одном — медный браслет бусы (погребение № 4, южный квадрат), а в другом — аналогичный медный браслет, серьга и два перстня из медной проволоки (погребение № 8, южный квадрат).

На основании стратиграфических данных и предварительного изучения инвентаря погребений, а также сравнения с данными из дманисского пригородного могильника, вышеупомянутые погребения можно датировать позднефеодальным периодом.

Кроме всего этого, экспедиция в очень тяжелых условиях, из труднодоступных пунктов доставила и сдала на хранение Государственному музею Грузии несколько каменных памятников: базу (разм. 0,65×0,51×0,33 м) той стелы с пространной древнегрузинской надписью, которую экспедиция вывезла из того же самого пункта («Сакдрис кеди», к юго-западу от с. Патара Дманиси, на расстоянии 1,5 км) несколько лет тому назад; две части громадного камня (разм. 1,91×0,90×0,20 м) от дверного пролета с грузинской строительной надписью 1709 г., изъятых из руин небольшого монастыря «Давид-Гареджа», против с. Кианети, на высокой горе, на правом берегу р. Машавера; могильный камень (разм. 1,67×0,52×0,31 м) с арабской надписью XIV века (с пригородного могильника Дманиси). И, наконец, экспедиция доставила в музей большой винный «квеври», обнаруженный на III участке городища Дманиси, в XII помещении.

Результаты работ Ахалсопельской (Гавазской) археологической экспедиции за 1969 г.

Городище, к изучению которого приступила археологическая экспедиция Государственного музея Грузии им. акад. С. Джанашиа¹ в 1969 г., расположено в Кварельском районе, в 17 км к востоку от районного центра, у подножия южных отрогов Кавказских гор, там, где начинается Алазанская долина. Городище занимает несколько кв. км в бассейне рек Аванис-цкали и Юлда. По занимаемой площади оно превосходит такие известные древние города Грузии, как Дманиси, Ахалкалаки и Самшвилде. По-видимому, современное село Ахалсопели занимает часть территории древнего города. В селе поныне сохранился важнейший памятник раннего средневековья — церковь «Дзвели Гавази» и несколько церквей и башен на территории, примыкавшей к городищу. Современное Ахалсопели возникло в XIX веке на опустошенной территории древнего Гавази. Поэтому городище можно отнести к Гавази, значительному пункту средневековой Грузии, не раз упомянутому в национальных письменных источниках.

По данным проведенных археологических разведок, город состоял из отдельных кварталов, на которых и были проложены экспедицией разведочные раскопы.

Одной из основных частей города была нынешняя «Копале», по всей вероятности, сельскохозяйственный район города, который был расположен в междуречье Аванис-цкали и Юлда. Здесь засвидетельствованы хорошо сохранившиеся оросительная сеть, которая берет начало из р. Юлда, и отдельные усадьбы, которые размежеваны толстыми каменными стенами. Между усадьбами — проходы шириной в 1,7 м и главные «улицы», ширина которых достигает 1,3 м.

Второй значительный квартал города «Набазрали» занимает правобережье р. Аванис-цкали. Здесь разведочные работы были проведены около башни «Тушис-цихе». Было обследовано, хотя частично, и само сооружение. Башня построена из рваного камня и булыжника, в плане имеет форму прямоугольника; длина — 5,80 м, ширина — 4,40 м, сохранившаяся высота — около 5 м. Оно представляло собой двух-

¹ Состав экспедиции: Л. А. Чилашвили (нач. эксп.), Н. Г. Кантариа (зам. нач. эксп.), Г. А. Кикнадзе, Т. П. Кереселидзе, Д. К. Абжандадзе (младшие научн. сотрудники), И. И. Гудушаури (архитектор), И. А. Джавахишвили (фотограф), И. Бурдилладзе (студент Тбилисского университета).

этажную постройку без окон. По сохранившимся деталям определяется лишь ширина дверного проема — 0,7 м. На плоской крыше засвидетельствованы две амбразуры. Предварительно памятник можно отнести к позднефеодалной эпохе.

Значительным кварталом города являлся комплекс сооружений разного назначения (церковь, дворец...), расположенный у слияния рек Аванис-цкали и Квацера, исследование которого запланировано на будущее.

Разведочные исследования на «Копале» и «Набазрали» показали, что мощность культурных слоев на городище не превышает 0,4—0,5 м. Судя по находкам — разнообразным образцам глазурированной керамики, самым значительным периодом жизни города представляется IX—XIII вв. Доказательством этого служат также данные письменных источников и строительная надпись XI в., обнаруженная до экспедиции. По некоторым образцам керамики и архитектурным памятникам, на этом же месте можно подразумевать также важнейший пункт и в XV—XVII вв. Древнейший город, видимо, образовался в своеобразной географической среде, на стыке двух географических зон — горного Кавказа и плодородной Алазанской долины, на важнейшем пути в Дагестан. По случайным находкам (бронзовый топор, античная керамика) не исключено обнаружение в Гавази и более древних памятников.

Г. М. ГАПРИНДАШВИЛИ

Ванис-Кваби — 1969 г.

Спелеистическая лаборатория в 1969 году продолжала археологическое исследование монастыря Ванис-Кваби, начатое в 1966 году.¹

Многоярусный монастырь Ванис-Кваби высечен в скалах. Он основан в VIII—IX вв. В центре монастыря находится купольный храм св. Георгия, XI века. Вместе с храмом в 1966—1967 гг. расчищен и южный притвор, стоа XIII века. В одной части над ним стояла богато орнаментированная колокольня того же времени. Фрагменты декора этой звонницы обнаружены при расчистке притвора и площадки перед ним. Это место принято называть первым главным уча-

¹ Участники экспедиции сотрудники спелеистической лаборатории Государственного музея Грузии имени акад. С. Джанашиа Г. Гаприндашвили (руководитель), А. Вартава (зам. руководителя), Л. Павленишвили (старший инженер), Г. Тодуа (старший лаборант).

стком раскопок. Второй участок расположен примерно в 30 метрах от храма южнее. Здесь монастырский винный погреб-марани. На том участке ранее обнаружена древняя трасса водопровода. Третий участок находится западнее второго, в конце монастыря. Тут исследовано два монашеских скальных дома. Четвертый участок — ограда, построенная в 1204 году Антоном Чкондидели.

На первом участке, перед притвором, при понижении уровня площадки обнаружены друг над другом три слоя родовой усыпальницы феодалов Тмогвели. Над захоронениями и перед ними в грунте и в скальных обломах обнаружены детали декора колокольни XIII века. Среди них высеченный в целом камне орнаментированный замковый блок свода колокольни. Принимая во внимание, что там же неподалеку, в Вардзиа и Цунда, у колоколен XIII века не сохранились эти своды, станет понятным значение находки указанных фрагментов в Ванис-Кваби.

Из трех слоев захоронений вскрыто пока лишь два. Могилы расположены над древними лещерами, заполненными сухой кладкой и создающими таким образом узкую площадку, шириной в рост покойников. Это захоронения мужчин, женщин и детей. Способ захоронения в них уже известен нам с 1967 года по могилам в юго-восточном скальном приделесклепе храма: у покойников руки скрещены на груди, по сторонам головы лежали два камня. В могилах первого слоя найдены только две низки бус.

Хронологически эти захоронения помещаются в промежуток времени между постройкой притвора-стоа и большого землетрясения, т. е. между 30-ми и 80-ми годами XIII века. Это то время, когда монастырь находился в руках феодалов Тмогвели.

Около южной двери стоа расчищено выявленное ранее овальное погребение, в котором покойники расположены на разных уровнях. Это, конечно, могло быть устроено лишь в притворе, переставшем функционировать.

На втором участке около скальных домов X—XI вв. построены винные погреба. Среди них раскопан погреб с восемью кувшинами-квеври. Они впервые подтверждают сообщение типикона монастыря Ванис-Кваби о широком потреблении вина монахами. Там же найдены фрагменты гладкой керамики.

На третьем участке раскопаны расположенные рядом, на краю обрыва, два монашеских скальных дома X—XI вв. С верхней террасы в скале прорыты тоннели со ступеньками для спуска в дома. Эта особенность вызвана разрушением фасада скалы. На это указывает восстановление,

в виде поздних стенок сухой кладки, передних частей, домов (в подземные дома сходы, высеченные в скале сверху вниз, характерны для пещер Крыма).

В крайнем с запада скальным доме, на полу обнаружены следы вражеского нашествия: опрокинутый сломанный кувшин и рассыпанные, обуглившиеся от пожара зерна пшеницы «дика», ячменя, ржи. Через определенное время эти покинутые дома превратились в свалку для мусора из жилищ верхних ярусов. Поэтому здесь найдены фрагменты разнообразной керамической посуды — в том числе поливной красночерепковой и фаянсовой. Найден фрагмент посуды (XVI в.) с грузинской надписью, нанесенной до обжига. Все эти примечательные керамические находки ждут изучения специалистами.

На четвертом участке перед входом в ограду («малый вход» по типикону) целиком убрана насыпная земля и раскрыт фасад как входа, так и стены.

Археологическое исследование монастыря Ванис-Кваби в отчетном году дало значительный новый материал для изучения монастырской жизни и строительного искусства Грузии эпохи Шота Руставели.

Л. Д. ЦЕРЕТЕЛИ

Остатки пещерного медведя в Квачара и Яштхва

За последнее время изучение памятников мезолитической культуры в Грузии приобретает особую актуальность. Данное обстоятельство вызвано все участвовавшими случаями обнаружения памятников указанной эпохи. Среди них важностью археологических материалов и обилием палеонтологических данных большое внимание заслуживают причерноморские мезолитические памятники Грузии, в частности, пещерные местонахождения Квачара и Яштхва.

Среди палеонтологических данных из культурных слоев Квачара и Яштхва высоким удельным весом выделяются костные остатки пещерного медведя, изучение которых позволяет ставить некоторые вопросы, связанные с длительным проживанием этого животного в Западном Закавказье. Так, например, остатки этого животного в большом количестве встречаются почти во всех палеолитических и мезолитических стоянках Западного Закавказья вообще и Западной Грузии, в частности (Джрочула, Цона, Кударо, Девис-хврели, Мгвимеви, Сакажиа, Гварджилас-кзде, Чахати, Окуми, Квачара, Яштхва, Кеп-богаз, Холодный прот и др.).

Ввиду того, что костные остатки пещерного медведя в

указанных местонахождениях Квачара и Яштхва неизменно сопровождаются и культурными остатками мезолитической эпохи, исчезновение этого животного на территории Черноморского побережья Кавказа следует отнести к концу ледникового периода и началу голоцена.

Г. Ф. ДУНДУА

По поводу кистофора, найденного на городище Вани

В 1966 г. Ванской археологической экспедицией Института истории, археологии и этнографии АН Груз. ССР (рук. канд. историч. наук Н. В. Хоштарна) был найден кистофор¹, точная атрибуция которого имеет определенное значение для стратиграфии ванского городища.

По поводу этой монеты было высказано мнение, что она чеканена в 50—49 гг. до н. э. в ионийском городе Эфесе в правление преквестора Антония². Монета определена по В. Head-у³.

К сожалению, авторами не полностью использована существующая об этой монете специальная литература, содержащая довольно противоречивые сведения, привлечение которых считаем необходимым. Кроме того, ошибочно мнение авторов, считающих эту монету продукцией эфесского монетного двора. Вышеуказанные обстоятельства вынуждают нас вновь обратиться к этому вопросу.

Приводим описание монеты.

Вес — 12,25 г. Д = 25 мм.

Лицевая сторона: полуоткрытая цилиндрическая (ритуальная) корзина-киста, с выползающей из нее змеей. Вокруг плющевый венок.

Оборотная сторона: сакральное изображение, помещенное между двумя сплетенными змеями. Между голов змей — монограмма «ΑΡΑ». Слева от изображения буква «Q», справа жезл (Вакха?), обвитый змеей.

По мнению Д. Капанадзе и Г. Лордкипанидзе кистофор с городища Вани является трехдрахмовой монетой⁴. Это изображение нам кажется ошибочным. Дело в том, что система кистофоров (у римских авторов *cistophori*) была основа-

¹ Монета хранится в отделе нумизматики Гос. Музея Грузии. фонд «клады» № 11846.

² Д. Капанадзе, Г. Лордкипанидзе. Монеты античного времени с ванского городища. Журн. «Цискари», 1967, № 8, стр. 147 (на груз. яз.).

³ В. Head, Catalogue of the Greek Coins of Jonia, London, 1892, стр. 68 № 176, таб. XII, 10.

⁴ Д. Капанадзе, Г. Лордкипанидзе, указан. соч. стр. 147.

на на родосской монетной системе, вес тетрадрахмы которой на протяжении III в. до н. э. снизился до 12—12¾ г¹. Таким образом, интересующая нас монета является всего лишь тетрадрахмой пониженного веса.

Согласно описанию упомянутых авторов, ванский кистофор выглядит так: «на монете мы видим ритуальную корзину-кисту, в которой хранились культовые предметы, предназначенные для празднеств Дионисия и Деметры. Из корзины выползает змея, вокруг венка из цветов и листьев плюща. На другой стороне также изображена киста и две переплетенные змеи»². Ссылаясь на каталог ионийских монет Британского музея, авторы произвольно сокращают данное В. Head-ом описание оборотной стороны монеты, что вынуждает нас привести полностью данное В. Head-ом определение: «Rv. Two coiled serpents, between which, bow-case ornamented with aplustre, in field g., long torch (разрядка наша — Г. Д.), in centre, APA., to l., «Q»³.

Очевидно, что в описании Д. Капанадзе и Г. Лордкипанидзе упущена существенная деталь — символ монетного двора; для ванского экземпляра это изображение жезла с обвившейся вокруг змеей, а для монеты, описанной В. Head-ом — факел. Ясно, что мы имеем дело с совершенно разными монетами.

Монета, идентичная ванскому кистофору, была издана еще в 1855 г. М. Pinder-ом⁴. Аналогичный экземпляр в 1892 г. приобрел Британский музей, который в последующем году был опубликован Wroth-ом⁵. Согласно его определению, этот неопубликованный (?) кистофор идентичен (исключая символ оборотной стороны) эфесским кистофорам, чеканенным в 50—49 гг. до н. э. Это по времени совпадает с периодом пражданской войны между Юлием Цезарем и Помпеем, когда провинция Азия осталась без проконсула и Л. Антоний исполняет обязанности квестора. По мнению W. Wroth-а это и осуществлял эмиссию анонимных кистофоров с буквой «Q» и монограммой «APA».

¹ Подробно об этом см. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, МИА, № 16, 1951, стр. 45.

² Д. Капанадзе, Г. Лордкипанидзе, *указан. соч.* стр. 147.

³ В. Head, *ук. соч.* стр. 68, № 176 таб. XII, 10.

⁴ M. Pinder, *Ueber die Cistophoren etc* («Abhandl. d. Kön. Ak d. Wiss»). Berlin, 1855, 571, № 203.

⁵ W. Wrath. *Greek Coins Acquired by the British Museum in 1892*. «The Numismatic Chronicle», vol XIII, стр. 10 № 17. Приводим описание Wroth-а полностью: «Rv, APA, between the heads of two coiled serpents; between serpents bow-case, ornamented with aplustre, containing strung bow; in field; staff (or thyrsos?) entwined by serpent (разрядка наша — Г. Д.); in field. 1. Q».

Продукция эфесского и пергамского монетных дворов отличается друг от друга помещенными на обороте символами — соответственно факел и жезл с обвитой вокруг змеей. Последний помещался и на ранних кистофорах Пергама¹.

Полностью соглашаясь с определением W. Wroth-a, эту монету позже публикует Fritze².

В 1929 г. S. Grose издал монету аналогичную ванской. Хотя та часть монеты, где помещена буква «Q», сильно потерта, ножка буквы видна отчетливо. Автор считает ее так же чеканенной в Пергаме, но датирует 200—133 гг. до н. э.³

В нумизматических фондах Гос. Эрмитажа хранятся два кистофора, подобных ванскому⁴, определение которых принадлежит А. Н. Зографу. Автор полностью разделяет мнение Pinder-a, Wroth-a, и Fritze. Работ Head-a и Grose он не привлекает, по-видимому, не соглашаясь с ними, иначе трудно объяснить отсутствие ссылок на их работы.

Г. Г. ПХАКАДЗЕ, М. В. БАРАМИДЗЕ.

Могильник в Мерхеули

В 1969 г. отряд Причерноморской археологической экспедиции (руководитель экспедиции кандидат исторических наук Н. З. Бердзенишвили) обнаружил интересный памятник в с. Мерхеули. На левобережной холмистой террасе р. Мачара, во время плантажных работ, как видно, был разрушен культурный слой, и человеческие кости и археологический материал были разбросаны на поверхности земли.

Экспедиция, с целью выявить сущность памятника, провела разведочные раскопки. Устанавливается, что могильник был расположен в западной части холма и занимал всего площадь около 40 кв. м. Толщина культурного слоя местами достигает 0,5 м, фрагменты человеческих костей и погребальный инвентарь бессистемно разбросаны и не позволяют выделить отдельные комплексы. Возможно, что это племенной могильник со вторичным захоронением покойника.

В добытом археологическом материале большинство составляет оружие и украшения. В большом разнообразии.

¹ W. Wroth, *Cat Myslâ*, стр. 123, № 94.

² H. Fritze, *Die Münzen v. Pergamon*, Berlin, 1910, стр. 16, прим. 1, таб. III № 12.

³ S. Grose, *Catalogue of the M'Clean Collection of greek Coins*, т. III. Cambridge, 1929, таб. 265, № 7, стр. 65, № 7707.

⁴ Ин. № 14369, кат. № 42, вес = 11,93 г и Ин. № 14368, кат. № 41, вес = 11,9 г.

представлены бронзовые украшения: браслеты, шейные гривны, булавки, пинцеты, серьги, статуэтки животных и птиц, бусы (сердоликовые, янтарные и кварцевые); встречаются также серебряные серьги. Оружие изготовлено только из железа. Среди них надо отметить кинжалы разных типов, наконечники копий и стрел с открытой втулкой, серповидные ножи, топоры и др. Сравнительно малочисленна керамика. Особое место занимают сосуды с трубчатой ручкой. В большом количестве встречаются точилки, изготовленные из речной гальки.

Основная часть добытого археологического материала и погребальный ритуал характерны для территории Абхазии в середине I тысячелетия до н. э. По-видимому, так должен датироваться и этот могильник.

შინაარსი

ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ძეგლები საქართველოს ზღვისპირეთში.	3
დ. თუშაბრამიშვილი, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1969 წ. ჩატარებული სამუშაოების შედეგები.	5
მ. გაბუნია, ეძანის მეზოლითური ნაბინევის შესწავლასთან დაკავშირებით დ. სონველ-ბორდისა და ვ. პეროს სტატისტიკური მეთოდის გამოყენების შედეგები.	8
ტ. ჩუბინაშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები	9
ო. ჭაფარიძე, ა. ჭავჭავაძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე სამუშაოთა შედეგები	12
გ. მირცხულავა, თეთრიწყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის სამშვილდის რაზმის 1969 წ. საველე მუშაობის მოკლე ანგარიში	16
გ. გრიგოლია დასავლეთი საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის შედეგები	18
დ. ქორიძე, ე. გოგაძე, ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის შედეგები	20
გ. გრიგოლია, მ. ბარამიძე, ნ. ოქრობირიძე, ვ. ჭაფარიძე, ჯ. ჭღამაია, უნგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის შედეგები	26
რ. აბრამიშვილი, ა. ბოხოჩიძე, კ. კვიციანიძე, გ. მირცხულავა, ვ. ნიკოლაიშვილი, ა. რამიშვილი, დიღმის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის მოკლე ანგარიში	31
ბ. ტეხოვი, გათხრები სამხრეთ ოსეთში.	34
კ. ფიცხელაური, თ. ბუგინაშვილი, შ. დედაბრიშვილი, რ. რამიშვილი, მ. უზუნაშვილი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის შედეგები	38
ო. ლამბაშიძე, ბორჯომის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში	42
გ. შამბა, მეგალითური კულტურის ახალი ტიპი აფხაზეთში. კრომლუხები	44
ლ. წითლანაძე, არქეოლოგიური კვლევები და დუშეთის რაიონში 1969 წ.	46
შ. ჩართლანი, სპილენძის ძველი სამთომადნო გამონამუშევრები მდ. ბზიფისა და კოდორის ხეობაში	49
ს. გოგიტიძე, ნ. ვაშაქიძე, ა. ინაიშვილი, ა. კახიძე, ლ. ჩხეიძე, დ. ხახუტაიშვილი, ბათუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ანგარიში	60.
ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუფუჩიძე, ვ. თოლორაძე, ა. ჭყონია, არქეოლოგიური გათხრები ვანში, 1969 წელს	61
ნ. კილერაძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფელ დაფნარში.	68
ჯ. ნადირაძე, საჩხერის არქეოლოგიური ექსპედიციის გათხრების ანგარიში	72
ი. გავაშვიძე, ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში	75
ა. ალაქიძე, გ. გობეჩიშვილი, გ. ცუციტიშვილი, ვ. ნიკოლაიშვილი, ბიჭვინთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში	78

გ. ლევავა, ანტიკური „დიდი მცხეთის“ ზოგიერთი არქიტექტურის ძეგლი	79
მ. გუმბა, არქეოლოგიური გათხრა სოფ. წებელდაში 1969 წელს	82
თ. ქარუმიძე, უფლისციხე	84
გ. ლომთათიძე, გ. ცქიტიშვილი, ვ. ჭაფარიძე, მეორე არქეოლოგიური კამპანია ვარდციხეში	87
ნ. უგრეღიძე, ჯ. ამირანაშვილი, მარტაზისხევის 1969 წლის ექსპედიციის შედეგი	89
რ. რამიშვილი, ბ. ჭობენაძე, ლ. ასათიანი, ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში	91
ლ. შერვაშიძე, აფხაზეთის სამეფოს უცნობი ძეგლები ხუაფში	94
პ. ზაქარაია, ვ. ლეჟვინაძე, არქეოლოგიური გათხრები 1969 წელს კაქვიჩასა და გუდავიაში	97
გ. ლომთათიძე, თ. ტუეშელაშვილი, ვ. ართილაძე, მესამე კამპანია თბილისის დედაციხეზე	99
გ. ლამბაშიძე, ინგუშეთის ქრისტიანულ ეკლესიაში („თხაბა“-ურდი“ და „ქლადი“-ურდი“) ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში	104
გ. ნასიძე, ზ. კალანდაძე, თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს	109
ლ. ბუღაძე, სოხუმის ბაგრატის ციხის დამატებითი დაზვერვა 1969 წლის	112
ე. ჭანდიერი, ჭავჭავთის ახალქალაქის 1969 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები	114
ვ. ჭაფარიძე, საქართველოს მუზეუმის დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის კამპანიის მოკლე ანგარიში	118
ლ. ჭილაშვილი, ახალსოფლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში	121
გ. გაფრინდაშვილი, ვანის ქვაბი — 1969 წ.	123
დ. ფხაკაძე, მ. ბარამიძე, მერხულის სამაროვანი	125
ლ. წერეთელი, გამოქვაბულის დათვის ნაშთები ქვაკარას და ლაშხთავაში	126
გ. დუნდუა, ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კისტოფორის შესახებ	128

СОДЕРЖАНИЕ

Н. З. БЕРДЗЕНИШВИЛИ. Изучение памятников каменного века в прибрежной полосе Грузии (итоги полевых работ 1969 года)	135
Д. А. ТУШАБРАМИШВИЛИ. Итоги работ археологической экспедиции в Квирильском ущелье в 1969 году	137
М. К. ГАБУНИА. Результаты применения статистического метода Д. Соневиль-Борд и Ж. Перро в изучении Эдзанской мезолитической стоянки (Триалети, Груз. ССР)	139
Т. Н. ЧУБЕНИШВИЛИ, Л. Д. НЕБИЕРИДЗЕ. Основные итоги археологической экспедиции в Квемо Картли за 1969 г.	140
О. М. ДЖАПАРИДЗЕ, А. И. ДЖАВАХИШВИЛИ. Результаты полевых работ 1969 года Квемо-Картлийской археологической экспедиции	143
Г. И. МИРЦХУЛАВА. Отчет полевой работы Самшвилдского отряда Тетрицкарской археологической экспедиции за 1969 год	144
Д. Л. КОРИДЗЕ, Э. М. ГОГАДЗЕ. Результаты полевых работ, проведенных Носирской археологической экспедицией в 1969 году	146
Г. К. ГРИГОЛИЯ, М. В. БАРАМИДЗЕ, Н. И. ОКРОПИРИДЗЕ, В. М. ДЖАПАРИДЗЕ, Д. К. ДЖГАМАИА. Итоги работ Ингурской археологической экспедиции 1969 года	150
Р. М. АБРАМИШВИЛИ, А. В. БОХОЧАДЗЕ, К. Д. КВИЖИНАДЗЕ, Г. И. МИРЦХУЛАВА, В. В. НИКОЛАИШВИЛИ, А. Т. РАМИШВИЛИ. Краткий отчет археологической экспедиции Дигомского ущелья.	154
Б. В. ТЕХОВ. Раскопки в Южной Осетии	156
Т. В. БУГИАНИШВИЛИ, Ш. Ш. ДЕДАБРИШВИЛИ, К. Н. ПИЦХЕЛАУРИ, Р. М. РАМИШВИЛИ, М. А. УЗУНАШВИЛИ. Результаты полевых работ 1969 года Кахетской археологической экспедиции	159
О. С. ГАМБАШИДЗЕ. Отчет работы 1969 года археологической экспедиции Боржомского ущелья	163
Г. К. ШАМБА. Кромлехи — новый тип мегалитической культуры в Абхазии	165
Л. Г. ЦИТЛАНАДЗЕ. Археологические исследования в Душетском районе в 1969 году	166
Ш. Г. ЧАРТОЛАНИ. Древние горнорудные выработки в верховьях рек Бзыби и Кодори	168
С. ГОГИТИДЗЕ, Н. ВАШАКИДЗЕ, А. ИНАИШВИЛИ, А. КАХИДЗЕ, Л. ЧХАИДЗЕ, Д. ХАХУТАИШВИЛИ. Результаты работы Батумской археологической экспедиции 1969 года	175
О. Д. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, Р. В. ПУТУРИДЗЕ, В. А. ТОЛОРДАВА, А. М. ЧКОНИА. Археологические раскопки 1969 года в Вани	177
Н. Ш. КИГУРАДЗЕ. Археологические раскопки в селении Дапнари	181
Д. НАДИРАДЗЕ. Итоги раскопок Сачхерской археологической экспедиции	184
	235

Ю. М. ГАГОШИДЗЕ. Отчет рабст Ксанской археологической экспедиции за 1969 год	186
А. М. АПАКИДЗЕ, Г. Ф. ГОБЕДЖИШВИЛИ, Г. Г. ЦНИТИШВИЛИ, В. В. НИКОЛАИШВИЛИ. Краткий отчет полевых работ Бичвинтокой археологической экспедиции 1969 года.	188
Г. ЛЕЖАВА. Некоторые архитектурные памятники античной эпохи «Большого Мцхета»	189
М. М. ГУНБА. Археологические раскопки в селе Цебельда в 1969 году	190
Т. КАРУМИДЗЕ. Уплисцихе. Итоги полевых работ 1969 г. (Архитектура. Строительные периоды цитадели)	193
Г. А. ЛОМТАТИДЗЕ, Г. Г. ЦИТИШВИЛИ, В. М. ДЖАПАРИДЗЕ. Вторая археологическая кампания в Вардцихе (1969 г.)	196
Н. Н. УГРЕЛИДЗЕ, Д. Ш. АМИРАНАШВИЛИ. Результаты раскопок Мартазисхевской экспедиции в 1969 году	198
Р. М. РАМИШВИЛИ, В. А. ДЖОРБЕНАДЗЕ, Л. В. АСАТИАНИ. Отчет о работе Эрцо-Тианетской археологической экспедиции в 1969 году	200
Л. А. ШЕРВАШИДЗЕ. Неизвестные памятники Абхазского царства в селе Хуап Гудаутского района Абхазской АССР	202
П. П. ЗАКАРАЯ, В. А. ЛЕКВИНАДЗЕ. Археологические раскопки в Чавиндже и в Гудае в 1969 г.	204
Г. А. ЛОМТАТИДЗЕ, О. В. ТКЕШЕЛАШВИЛИ, В. Е. АРТИЛАКВА. Третья кампания на цитадели Тбилисской крепости (осень 1969 г.)	206
Г. Г. ГАМБАШИДЗЕ. Отчет об археологических изысканиях в христианских храмах «Тхаба-Ерды» и «Алби-Ерды» в Ингушети	210
Г. М. НАСИДЗЕ, Э. А. КАЛАНДАДЗЕ. Тори-Ликанская археологическая экспедиция в 1969 г.	215
О. Х. БГАЖБА. Дополнительные археологические разведки на горе Баграта в 1969 году	216
Е. Г. ДЖАНДИЕРИ. Результаты работы Ахалналакской (Джавахетской) экспедиции в 1969 году	218
В. В. ДЖАПАРИДЗЕ. Краткий отчет Дманисской археологической экспедиции Государственного музея Грузии за 1969 год	221
Л. А. ЧИЛАШВИЛИ. Результаты работ Ахалсепельской (Гавазской) археологической экспедиции за 1969 год	224
Г. М. ГАПРИНДАШВИЛИ. Ванис-Кваби (1969)	225
Л. Д. ЦЕРЕТЕЛИ. Остатки пещерного медведя в Квачара и Яштхва	227
Г. Ф. ДУНДУА. По поводу кистофора, найденного на городище Вани	228
Г. Г. ПХАКАДЗЕ, М. В. БАРАМИДЗЕ. Могильник в Мерхеули	230